ISSN 0320-8370

ВСЕСВІТ

9
.80

ВЕРЕСНЕМ У НАШІЙ ПІВКУЛІ ПОЧАТКУЄТЬСЯ ОСІНЬ — ПОРА ВРОЖАЮ, ЧАС ВІДНОВЛЕННЯ ЗАНЯТЬ В ІНСТИТУТАХ І ШКОЛАХ, ПОРА ПЕРШИХ ПІДСУМКІВ РОКУ...

НЕХАЙ ЦЬОГОРІЧНА ОСІНЬ ДОДАСТЬ НАМ СИЛИ Й НАДІЇ ДЛЯ БОРОТЬБИ ЗА МИР, ЗА ЛІПШЕ МАЙБУТТЯ ДЛЯ ВСІХ ЧЕСНИХ І ТРУДЯЩИХ ЛЮДЕЙ НА СВІТІ!

ВСЕСВІТ

ЛІТЕРАТУРНО-
МИСТЕЦЬКИЙ
ТА ГРОМАДСЬКО-
ПОЛІТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

*

ОРГАН
СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ
УКРАЇНИ,
УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА
ДРУЖБИ
І КУЛЬТУРНОГО ЗВ'ЯЗКУ
З ЗАРУБІЖНИМИ КРАЇНАМИ
ТА УКРАЇНСЬКОГО
РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО
КОМІТЕТУ ЗАХИСТУ МИРУ

Журнал засновано 1925 р.

ВИДАВНИЦТВО
„РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК"
КИЇВ

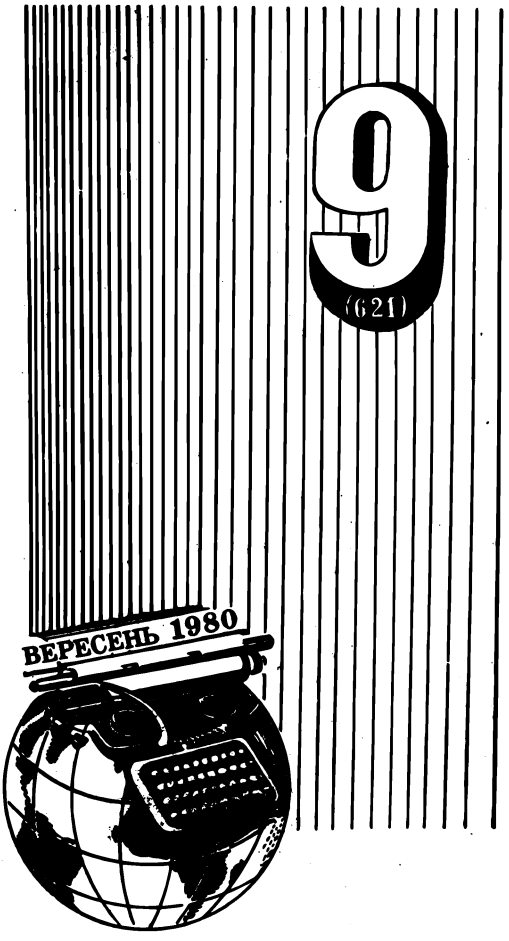

ЗМІСТ

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

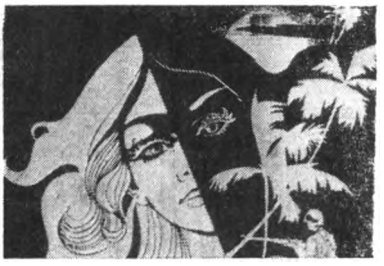

ХОСЕ СОЛЕР ПУІГ.

Дім на пагорбі.

Повість.

З іспанської переклали Лев Олевський та Петро Соколовський. 4

СІЛЬВІЯ ПЛАТ.

Поезії.

З англійської переклали Олександр Мокровольський, Марія Габлевич та Олег Лишега. 65

ФЕЛІКС КУКУРУЛ.

Каталонські оповідання.

З каталанської переклав Анатоль Перепадя. 85

ІМРЕ ДОБОЗІ.

Без влади.

Роман. Закінчення.

З угорської переклали Іван Мегела і Севір Нікіташенко. 113

ХО ШІ МІН.

Поезії.

З в'єтнамської переклав Володимир Різун. 196

●

СКАРБНИЦЯ

П'ЄР-ЖАН БЕРАНЖЕ.

Поезії.

З французької переклали Всеволод Ткаченко і Михайло Литвинець. 160

●

ПИСЬМЕННИК, ЛІТЕРАТУРА, ЖИТТЯ

ЮРІЙ ПОКАЛЬЧУК.
Перед бурею. 63

КІРА ШАХОВА.
Причетність. 81

ОЛЕКСАНДР КРАСНОВ.
Великий поет-пісняр. 167

МАЙЯ КАШЕЛЬ.
Нгуєн Чай.
(До 600-річчя з дня народження). 170

●

З ПОГЛЯДУ РЕЦЕНЗЕНТА

ВІКТОР СОКОЛЮК.
Поезія лицаря свободи.
(Янніс Ріцос. Поезії. К., «Дніпро», 1979). 172

●

УКРАЇНІКА

ЛЮДА І ЖАН ШНІТЦЕРИ.
Симфонія праці.
(Уривки з книги). 174
З французької переклала Ярослава Собко.

КОСТЯНТИН ТЕПЛИЦЬКИЙ.
Логіка мистецтва, логіка життя. 175

НАШІ ДРУЗІ.
ЮРІЙ МИХАЙЛЮК.
Петер Кірхнер — дослідник і популяризатор української літератури в НДР. 180

ВОЛОДИМИР МАТВІЇШИН.
Перші переклади з Беранже на Україні. 182

Факти, події, явища. 184

●

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

ОЛЕНА ШКОЛЯРЕНКО
Західноєвропейський живопис у музеях України. Живопис Іспанії XV—XVII століть. — Живопис Німеччини XV—XVIII століть. 185

●

ПОРТРЕТИ «ВСЕСВІТУ»

ЄВГЕН КОБЕЛЄВ.
Великий син В'єтнаму. 197

●

Херлуф Бідструп викриває, Херлуф Бідструп таврує. 206

●

ВОНИ — ПРО СЕБЕ

ВОЛОДИМИР ГАЛЧИН.
Ворон ворону... 209

●

ХТО Є ХТО

ПІТЕР НЬЮМЕН.
Хто володіє Канадою.
З англійської переклала Тетяна Стрельцова. 212

ВОЛОДИМИР КОЛИБАНОВ.
Потаємні важелі істеблішменту. 225

●

ЗОРІ СОЦІАЛІЗМУ

АНРІ АЛЛЕГ.
«Лише небо тут стародавнє» 228

●

РОЗМАЇТОСТІ 195, 235

●

СВІТ СМІЄТЬСЯ 238

© «Всесвіт», 1980. Український переклад художніх творів, літературно-критичних і публіцистичних матеріалів. Статті й нариси, написані спеціально для «Всесвіту».

СУЧАСНА ЛІТЕРАТУРА

ХОСЕ СОЛЕР ПУІГ

ДІМ НА ПАГОРБІ

ПОВІСТЬ

Я

Йоланда — моя сестра. Ось така вона була в свої сімнадцять літ. Гарна з лиця, але, як то кажуть, не сповна розуму. Проте я в цьому сумніваюся. «Це все від того, що вона втовкмачила собі в голову, буцімто вміє провидіти майбутнє», — казала моя мати. А Мараньйон твердив, що ні, мовляв, нічого подібного. Йоланда тільки трошки дивакувата, але аж ніяк не божевільна. «Яка там вона божевільна!» Та моя мама не відступалась од свого: «Кому-кому, а мені краще знати, Мараньйоне». А я уявляю собі її щасливою, такою ж щасливою, якою сама була з Маноло. А хто б не відчував себе щасливим з таким нареченим, як Маноло, зазнавши його поцілунків і обіймів. Проте мама каже: «Йоланда завжди була нещаслива, вона не могла бути щаслива, оскільки їй з самого малечку тьмарилося в голові». Якщо справді їй судилося, скажімо, провидіти, то як вона могла бути щаслива, знаючи наперед, скільки нещасть звалиться на неї, а також і на наш дім...

ЙОЛАНДА

Ти моя сестра, дівчинко. Я ще не знаю, як тебе звуть, та згодом дізнаюсь. Уперше я відчула, що ти будеш на світі, десятого жовтня. Я запам'ятала цей день, бо саме десятого жовтня Батіста посів пост президента, і в казармі було свято. Сержант прийшов аж удосвіта, а я не могла заснути і опівночі дізналась, що в мене буде сестра. Я певна цього і знаю, що коли заговорю до тебе, ти почуєш мене згодом. Мені трохи сумно, бо передчуття підказує, що ти почуєш мене у важкі для себе часи. Я не бачу тебе, а тільки відчуваю — начебто ти десь у мене всередині. Відчуваю тебе, лежачи в ліжку, ба навіть угадую твої майбутні думки: ти думаєш про мене й про мої листи, які я тобі колись напишу. Бо колись я мандруватиму світом і писатиму тобі про своє життя. Ми тоді поберемося з Кідом, а Кід стане чемпіоном світу з боксу. Я б хотіла побачити тебе, однак неспроможна навіть уявити, яка ти собою, хоч знаю, що в тебе буде світле волосся, як у Маріани, й чорні очі, як у Армандо, адже Маріана буде твоєю матір'ю, а Армандо... Мені болить, що Армандо стане твоїм батьком, що я піду за Кіда, що буду тобі сестрою, бо, щоб ти народилася, Маріана повинна вийти заміж за Армандо. Але ж він буде спочатку моїм нареченим. Армандо мені подобається. Я вже люблю його. Все, що має статися, болить мені і водночас лякає. Можливо, навіть більше лякає, ніж болить. Я радо сказала б тобі, звідки в мене здатність передбачати майбутні події, та повір, мені самій це невідомо. Здатність провидіти з'являється у мене сама собою, і то зненацька. Відколи мені відкрилося, що Маріана стане

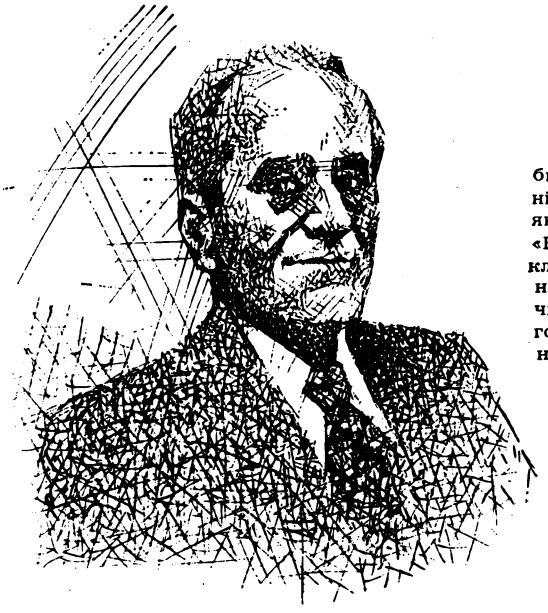

Хосé Солер Пуїг (нар. 1916) — кубинський письменник. Автор романів і повістей «Бертільйон 166», за який він одержав 1960 р. премію «Каса де лас Амерікас» (укр. переклад — 1962). «Рік, освячений січнем» (1964), «Падіння» (1964), «Сплячий хліб» (1975). Роман «Дім на пагорбі» першим виданням опублікований 1976 р.

дружиною Армандо, я постійно стежу за ними, коли вони разом, проте досі нічого не помітила, хоч і знаю, що вони одружаться. Скільки лиха чигає на мене попереду! Постривай, ось іде сержант. Я знаю, що ти не можеш його бачити. Він сідає на ліжко поряд з кріслом-гойдалкою Маріани й дивиться на мене. Я сиджу на другій гойдалці поряд з Маріаниною.

— На неї знову найшло, — каже сержант.

— Атож. Відколи встала.

Сержант і Маріана — мої батько-мати. Сьогодні в нього вихідний.

— На неї тепер часто находить,— знов каже сержант.

— Треба повести її до доньї Хосефи.

Звертаючись до них, я кажу «тато» й «мама», але подумки — ні, подумки я їх називаю тільки «Маріана» й «сержант». Здається, до шести років я їх і подумки називала татом і мамою, а потім на мене найшло, і вони стали для мене «Маріаною» і «сержантом». «Найшло». Дивна штука — колись я поясню, як це відбувається. Щоб розмовляти з тобою, щоб знати, що ти чуєш мене, треба, щоб на мене найшло. До того, як на мене стало находити, я нічого не пам'ятаю, начебто почала жити тільки з шести років. Краще я розповім тобі усе тепер, щоб не повертатися до цього. Було це якось увечері. Батьки були в цій кімнаті, а я в сусідній. Мабуть, я спала, і мене розбудив голос Маріани, пригадую її голос, гучний, майже крик:

— Я б її убила! Убила б!

Відтак сержантів голос:

— Ну годі тобі, Маріано!

Вона заплакала.

— Мені хочеться її вбити, я нічого не можу вдіяти з собою, — сказала вона трохи тихше.

— Маріано! Ну заспокойся, ради бога!

В сержантовім голосі чулися сльози.

— Так зі мною буває відтоді, як їй минуло п'ять місяців. Я дивилась на неї, як вона лежала в колисці, й нараз мені зайшла в голову думка вбити її — отак підняти високо й щосили кинути додолу. Як я її тоді зненавиділа!

— Маріано!

Я зрозуміла, що мова йшла про мене, хоч мого імені й не називали. І мені зробилося страшно, дуже страшно. Я хотіла встати й побігти, втекти, гукаючи на поміч, однак і далі лежала в ліжечку, неспроможна поворухнутись, неначе вся налилася свинцем. Потім зробила страшне зусилля й раптом побачила їх там, на їхньому ліжку: вони сиділи скраю, обійнявшись і плачучи. Я їх бачила й чула в дивний спосіб: вони, здавалось, були у мене в голові, і їхні голоси я сприймала не слухом, а їх самих бачила не очима, а внутрішнім зором, так, неначе вони мені снились. Я відчувала їх у собі всередині, як відчуваю й тепер: їхні меблі, стіни, стелю — все. Тіло моє лежало в ліжку, а я сама перебувала в іншій кімнаті. Оце й було те, що вони назвали «найшло».

— Якби не вона, я пішла б від тебе, Оскаре.

— Пішла б? Чому?

— Через оте, що ти вчинив.

— А що я таке вчинив?

— Сам добре знаєш.

— Що я знаю?

— Ти мене купив. Ти заплатив моєму батькові. Він записав мене п'ятнадцятирічною, а мені тоді й тринадцяти не минуло.

— Ти збожеволіла.

— Так, збожеволіла.

— Ти пішла за мене по своїй волі. І була дуже щаслива.

— Я була ще дитина, і ви мене обдурили. По одруженні ти негайно перевіз мене до Сантьяго й поселив у цьому бараці, далі від рідні і знайомих.

— Мене переведено по службі.

— А мій тато зразу ж подався до Гавани з тією Панчітою. Потім ми одержали звістку, що він помер, і ти дуже зрадів.

— Ні, Маріано.

— Ти не міг приховати своєї радості. Якби мій тато був живий, він би розповів мені все.

— Як ти можеш таке думати, Маріано?

— Якби вона була не народилась, якби була померла!

Я втекла звідти. «Звідти», тобто з тієї кімнати, котра тепер видається мені зовсім іншою. Кажу «втекла», хоч те, що втекло, насправді було тільки часткою, яка відокремилась від мене, бо саме моє тіло лежало в ліжечку в моїй кімнаті. Я подалась до кімнати Сунго, Кідового тата. Це був здоровий і дужий чоловік, котрий майже завжди був п'яний і безжально лупцював Кіда, що був тоді ще не Кідом, а просто Сунгіто, шестирічним хлопчиком. Коли йому минуло вісім років, він став виходити з дому удосвіта й вертатися пізно увечері: допомагав батькові продавати газети й чистити взуття. А той бив його мало не

щовечора. В їхній кімнаті я й зосталася. Страшно було, що мене побачать. Та де там їм було побачити! Як я тоді боялась, сестрице. А в коридорі сусіди говорили, що на сержантову доньку найшло щось таке, від чого вона втратила мову й лежить як колода. Лежить уже мало не місяць, і лікарі не можуть сказати, що воно за хвороба. У той час донья Хосефа ще не мешкала в нашому домі на пагорбі, у цьому бараці, як його називали люди з околиці та й усі ми зрештою. Якби вона жила тут, то негайно заходилася б випробовувати свої здібності — робити паси над моїм нерухомим тілом. Вона вважала, що вилікувати людину можна, тільки закликавши на допомогу духів...

ЙОЛАНДИН ЛИСТ

Вийти за Кіда я вирішила, коли лікувалася в Масоррі. Я не кохала його. До того ж знала, що він убив на рингу супротивника. Проте погодилася піти за нього заміж, бо він одвідував мене і був єдиною людиною, яка опікувалася мною. В нашому шлюбі не було кохання, але я була байдужа до інших чоловіків, а про Кіда знала, що він ходить ще до одної жінки. Він думав, мені це невідомо, а я мовчала. Він гадав, що мене можна обдурити, а я прикидалася недотепою: нехай собі думає як хоче. Він освідчився мені в Масоррі, коли я страждала від кошмару, що мучив мене цілих два роки. Страшний то був кошмар. Чоловік і жінка, ба щось більше, ніж чоловік і жінка — просто якісь два велетенські безформні клунки, дві тварини вовтузилися на велетенському ліжку завбільшки з цілий барак. Два клунки вовтузились, а Кід хотів їх роз'єднати, та не міг, бо ж вони були великі, а він малий. Кід кидався на них, але вони відкидали його ногами і вовтузились далі, рикаючи від насолоди, кусаючи й дряпаючи одне одного, ошалілі від плотської втіхи. Кід уже вкотре кидався на них, і вони знов відкидали його. Я теж дивилась на все це, вмираючи від страху, перейнявшись люттю й огидою. Навовтузившись досхочу, вони йшли геть — кожне в свій бік, а ми залишалися з Кідом, одні на весь барак. У мене минали страх і огида, але не злість, і я починала кричати, а Кід намагався мене заспокоїти. Щойно я затихала, як знову з'являлись оті клунки й знов бралися за своє непристойне діло. І так вони робили раз по раз, а Кід мене заспокоював, та коли я починала заспокоюватись, вони приходили знову...

ЙОЛАНДА

Я думаю про листи, які колись напишу тобі, а зараз тільки хочу сказати, що я таки справді не сповна розуму. В голову лізуть якісь слова, а що вони означають, я не знаю; розповідаю тобі щось таке, що відразу забуваю, щось приємне, гарне, але воно не тримається в пам'яті. Мені здається, я ніколи не зможу написати тобі нічого гарного, хоч і певна того, що колись понаписую тобі всі оті листи. Тут у нас є одна жінка, котра й направду вміє писати гарно — Емілія, Кідова наречена. Вона складає вірші, і люди кажуть, ніби через ці вірші вона схибнулася з розуму. Однак Емілія причинна з дитинства, коли ще й не думала складати віршів. Геть усі в бараці знають, що Емілія причинна, і часто заводять мову про те, що її слід відіслати до Масорри. Я знаю наперед, що в Масоррі їй прийде кінець, знаю це тепер, нині. Я певна

того, що Емілія помре в Масоррі. Мене теж зачинять у Масоррі, але потім випустять. Я причинна від того дня, про який тобі розповіла, причинна й досі, однак у бараці ніхто про це не знає, бо я приховую свою хворобу. Але слухай далі про те, як у мене це почалося. Довгий час я перебувала в кімнаті Сунго, точніше я перебувала в двох місцях водночас — там і в кімнаті, де лежала паралізована дивною хворобою. Я була розділена навпіл і водночас була одне ціле: мої думки існували осібно від мого тіла, проте виникали вони в моїй голові. Краще я тобі цього пояснити не можу, бо не годна пояснити й собі, хоч подеколи мені здається, ніби все це діється зі мною через те, що я причинна. А щоб люди не помітили моєї хвороби, я повинна мовчати про все, що зі мною діється.

Мене показували лікарям. Вони лікували, та в них нічого не виходило. Тоді Маріана з сержантом звернулися по допомогу до чаклунів. Тим часом я почувалася чимдалі певніше і почала виходити з кімнати Сунго. Спершу гуляла по бараку, далі по Троче й шосе Морро, щоразу відходячи далі й далі, поки впевнилась, що здатна добутися куди завгодно, не заблукавши. Я завжди знаходила дорогу назад, бо відчувала, де пробуває моє тіло, немовби всі мої почування були прикуті до мого тіла невидимими ланцюгами. Бувало, тільки подумаю про якесь місце — і вже подалась туди. Могла б дістатися навіть на місяць, хоч не насмілювалась, бо місяць далеко від землі, а виходити за межі земного світу я боюсь. Ти, звичайно, скажеш, що все це божевільні марення, але ж

я сама сказала тобі, що я причинна. Я вже навчилася жити зі своїм божевіллям. На людях я поводжуся як годиться — мовчазна, скромна, старанна — і знай пильную, щоб нічого не прохопилося назовні.

— Гаразд, тату.

— Гаразд, мамо.

— Зроблю, як ти кажеш.

— Звичайно, так.

— Зроблю, як ви кажете.

— Дякую вам, доньє Хосефо.

— Вже йду.

— Перепрошую.

Для кожного місця й на кожну мить у мене є напоготові належна фраза. Я не розплющую надто широко очі, пильную, щоб ніхто не помітив, як мені смішно, щоб мої руки не виказали мене мимовільним рухом. Ніколи не показую, що образилася. Люди подейкують, що на мене часом находить. Але вони не знають, що зі мною таке буває дуже часто, бо коли я хочу, щоб на мене найшло, то лягаю на ліжко або сідаю в гойдалку й удаю, ніби заснула. Маріана й сержант уміють відрізняти мій сон від отого стану, але вони ні з ким не діляться про те, що зі мною коїться, тільки з доньєю Хосефою, а вже донья Хосефа поширює чутки, ніби я попадаю під владу духів, які вселяються в моє тіло.

Маріана і сержант твердять, буцімто мене вилікувала донья Хосефа. Насправді ж це не так. Просто, коли я впевнилася, що вони мене люблять, то вирішила повернутись у своє тіло, проблукавши цілих шість років по бараку й по всьому місту. А донья Хосефа саме поселилася в одній із сусідніх кімнат. Ну й узялася виходжувати мене, намагаючись оживити моє нерухоме тіло пасами й іншими чаклунськими способами. А воно й ожило. Тим-то геть усі й вирішили, що це донья Хосефа вилікувала мене. Коли ж я спробувала пояснити Маріані й сержантові, що зі мною творилося насправді, то наробила ще гірше, бо вони вжахнулись і стали цілком певні того, що в мене справді вселяються духи. Тож я вирішила не заперечувати: нехай собі й далі вірять у силу заклинань доньї Хосефи.

Одного разу я бачу, як сержант підводиться, бере кашкета. Маріана сидить у гойдалці.

— Куди це ти?

— Та, може, побачу Серрано.

— Він казав, що зайде сюди увечері.

— Мені кортить дізнатись, чи йому врешті дали ту роботу.

Сержант іде геть, а Маріана так і залишається в гойдалці. Зауваж собі, з якою жалістю вона дивиться на мене. Що ж то, мовляв, на мене находить? Я кажу «зауваж собі», ніби ти ось тут, поряд зі мною, але ти там, у своєму часі, в ліжку, в лікарні — тепер я знаю, що ти в лікарні, що тяжко поранена, хоч і не знаю, як це сталося. Але, я відчуваю тебе тут, зі мною. Подивись на Маріану, зверни увагу, як ніжно вона дивиться на мене. І все ж це вона одбере в мене нареченого. Але поки що їй хочеться, щоб Армандо став моїм нареченим; вона постерегла, що я його кохаю. Якщо мені не судилося вийти заміж за Армандо, то краще б я залишилась у дівках. Крім нього, мені не потрібний ніхто. Я б так хотіла піти за нього, але знаю, що все вийде зовсім інакше. Одного чудового дня я втрачу Армандо, і все скінчиться тим, що піду за Кіда й

буду подорожувати з ним по світу. Але годі про це. Ходімо до кімнати Армандо: подивишся, яким був колись твій батько. Ось до кімнати саме зазирає сержант.

— Здоров, Армандо.

— Здрастуйте, сержанте! Заходьте, сідайте.

Армандо — твій майбутній батько, хлопець, якого я люблю.

— Добридень, сеньйоро.

— Сідайте, сержанте. Як ся маєте?

Ребека, мати Армандо, — твоя бабуся. Вони оселились у цій кімнаті кілька днів тому. Ребека каже, що вони потрапили в неабияку скруту, коли у серпні цього року помер її чоловік. Їм таки сутужно, але не дуже. Армандо сказав сержантові, що в них є трохи грошенят, які їм сплачують за машини, врятовані після банкрутства — у небіжчика була цукеркова фабрика, — і вони будуть одержувати ці гроші впродовж цілого року. За кімнату вони заплатили наперед за два місяці, але сержант, щойно побачив Армандо, вирішив, що віддав би її й так, без завдатку і навіть без поручництва, надто коли дізнався, що той — бакалавр. Він забрав собі в голову, що юнак має стати його зятем, і розтлумачив свій задум Маріані, а Маріані той задум видався чудовим. Я була в захваті, сестрице, і втішалася щастям, аж доки дізналася, що маєш з'явитися ти, як донька Армандо й Маріани. Отоді мене почав мучити страх. Але ти не переймайся: незважаючи на те, що я бачила свою долю як на долоні, я однаково поклала собі вийти заміж за Армандо, хай навіть довелося б поборотися з Маріаною чи й з усім світом. Уяви собі, сестрице, що то був за хлопець. Шість футів на зріст, отакі плечі, а обличчя яке! Добре, симпатичне! Мені аж кричати хотілося, що він мій. І я йому також подобалася. Зараз він мене не бачить, ба навіть гадки не має, що я тут, але коли він мене бачить, то дивиться на мене так, що в мене починають тремтіти коліна і я злітаю кудись високо, аж понад хмари.

— Ти ходив на фабрику?

— Ходив, сержанте, але поки що нічого не виходив. Ще не пустили другої черги. Кажуть пустять у листопаді. — Армандо запропонували роботу на фабриці альпаргатів, а сержант боїться, що той погодиться і тоді полетить шкереберть увесь його задум.

— Другої черги ніколи не пустять, Серрано. То все бридня. Нині весь світ чекає, що от-от розпочнеться смертельний танець мільйонів. А ця війна буде не така, як у чотирнадцятому. Чом би тобі не зважитись?

— Дайте мені ще трохи подумати, сержанте.

— А ви як гадаєте, Ребеко?

— Що вам сказати, сержанте? Коли я думаю про наступну війну, то, правду кажучи, мене бере страх.

— Але ж, сеньйоро, війна буде в Європі.

— Кажуть, вона стане світовою. А якщо, боронь боже, дійде до Куби...

— Вона зачепить усіх. В цій війні не буде різниці між військовими й цивільними. Так от: на фронт мають піти мобілізовані, а ми, професійні вояки, залишимось у тилу, щоб навчати новобранців. Повірте мені.

— Я не люблю втручатися в справи Армандо, сержанте. Нехай вирішує за себе сам. Хоч, правду кажучи, мені б не хотілось бачити його солдатом.

— Він був би солдатом тільки два роки.

— А хіба присягу складають не на чотири?

— На два роки, сеньйоро. Серрано вступив би до училища. Звідти вийшов би лейтенантом, невдовзі став капітаном, а там буде видно. Нині в армії небагато людей з освітою, а він бакалавр, чи не так? Цивільне життя дуже важке, сеньйоро. Вічно висиш у повітрі. А в армії ти стоїш на твердому, і тобі забезпечене майбутнє. Молоді й освічені люди завжди можуть зробити блискучу військову кар'єру.

ЙОЛАНДИН ЛИСТ

Сестрице, скажи Мануелеві Гомесу, що в Мілані я розмовляла з кількома іспанськими комуністами. Один з них побував у Сантьяго й познайомився у Будинку Культури з Мануелем. Він дуже зрадів, коли дізнався, що я маю можливість переказати йому через тебе кілька слів. Його звуть Пелайо, а прізвище я забула. Він шле Мануелеві своє вітання й просить сказати, що часто його згадує. Знаєш, сестрице, я так люблю Мануеля, так ним захоплююсь...

Я

Думаю про Йоланду і згадую наших сусідів. Найдостойнішими людьми серед них були Мануель і Мараньйон. Згадую також Маноло, тата, маму і бабусю. Йоланда зналася з Хуаном Ернандесом і з Рейносо, Рейносо розстріляно в перші дні повстання. Мені не пощастило взяти участь у боях. Чоловіки не пустили. Начебто ми, жінки, не люди. Я думала, що Хуана Ернандеса наші не впіймають, але він не міг забути барак, і саме тут його і схопили. Рейносо й Хуан Ернандес часто приходили сюди, бачили Маноло, який був тоді ще хлопчиком. Мараньйон розповідав, що Хуан Ернандес часом брав на руки Маноло й частував його карамельками. На думку Мараньйона, Хуан Ернандес тоді ще не виказував зіпсованості, був здатний на добре діло, приятелював з усіма, хоч, коли сталася та пригода з Емілією, мешканці барака почали підозрювати, що він зв'язався з лихими людьми. Мараньйон також твердив, що Хуан Ернандес, гасячи барак, старався, як мураха. Тепер у мене всі думки про барак і Йоланду. Згадую Йоландині листи й чую, як вона, живучи в бараку, промовляє до мене з тих часів, чую людей, про яких вона розповідає. Йоландин голос — це той самий голос, який у неї тепер, хоч, звичайно, тоді Йоландин голос був інший. Але я чую той її голос, яким вона говорила, коли прийшла відвідати мене. Інший голос здався б мені просто чужим...

ЙОЛАНДА

Отже, пожежа. У бараці колись буде пожежа, сестрице, й від нього залишиться тільки купа попелу. Після цієї пожежі Хуан Ернандес втратить усяку совість, і ти будеш страшенно потерпати, що цей чоловік став таким негідником. Ти будеш страждати й через Рейносо. Цей не мешкає в бараці, але часто туди навідується. Він капітан. Каже, ніби

приходить до сержанта, але насправді — щоб побачити мене. Я знаю, що подобаюсь йому, і мені смішно. А хлопчикові Маноло вони — тобто Рейносо й Хуан Ернандес — зроблять щось погане, звичайно, у майбутньому. Не знаю, що саме, але щось лихе, і тобі буде страшенно боляче за нього.

Ти будеш тяжко страждати, сестрице, можливо, навіть тяжче, ніж я. Але ніхто ніколи не дізнається про твої страждання. Ти не будеш ані плакати, ані скаржитись — ти будеш робити зі своїм болем те саме, що я роблю зі своєю душевною хворобою: приховувати, щоб ніхто не помітив. Маноло стане твоїм нареченим. Я це знаю: він буде твоїм нареченим, і ти втратиш його, так само як і я втратила Армандо, твого батька. Маноло вб'ють, його вб'ють капітан Рейносо і Хуан Ернандес, і інші люди, багато інших людей. Солдати. Так, солдати. Його вб'ють у казармі. Його замордують. А з ним і Мануеля Гомеса. Разом з ними повбивають багато інших людей. Їх порозстрілюють. Я не знаю близько Мануеля Гомеса, тільки вітаюсь, але він — добра людина. І дуже люблю малого Маноло, він милий хлопчина. Що за дурниця лізе мені в голову, сестрице. Але поки що барак стоїть ціленький, правда, з патьоками на стінах, старий як світ, але стоїть і служить домівкою багатьом людям, і долю всіх їх я знаю, бачу, що з ними станеться через багато років. Ось саме зараз Хуан Ернандес, сидячи в коридорі, робить альпаргати, і нікому й на думку не спаде, який з нього стане колись мерзотник. Онде він зі своїм братом. Подивись на них. Ходімо далі — якщо хочеш. Ось Армандо. Його ти вже бачила.

— Не завдавайте собі клопоту, сеньйоро!

— А це ніякий не клопіт, сержанте.

Зараз Ребека приготує каву, й сержант знай вихвалятиме армійське життя. Ходімо подивімось на Хуана Ернандеса. Чуєш його голос:

— Не хвилюйся, Томасе. Я знаю, як поводитись із цією сеньйорою.

А ось і він сам. Йому подобається вдавати з себе шахрая. Та він і вважає себе великим шахраєм. А мені він здається невдахою, до того ж тепер я знаю, що він стане ще й убивцею.

— Хіба я не казав, що вмію поводитися з нею?

— Донья Хосефа жінка далеко не звичайна.

Його співрозмовник — це Томас, його старший брат, серйозний і працьовитий, як усі кажуть, і мені він теж таким здається; його майбутня доля мені поки що невідома. Томас — батько отих двох дітей, котрі гасають по коридору, Хуансіто й Томасіто, п'яти і трьох років. Тереса підшиває альпаргати в кімнаті; вона каже, що в коридорі не може зосередитись і робить менше, ніж треба. Вона старша від чоловіка років на десять і виглядає майже літньою.

— Я умовлю її — ось побачиш. Досить мені описати їй, як виглядає вулиця.

— Будь обережний. Дивись, щоб не вийшло так, що, погнавшись за великим, ти зостанешся без малого.

— Не турбуйся, брате. Я зумію її уговкати.

— Гаразд, справа твоя. Я тебе попередив.

Оце так вони завжди й працюють, не затуляючи рота. Подивись, як вони набили руку на вирізанні підошов. Удвох з допомогою Тереси виготовляють по кілька десятків альпаргат у день — по шість або й по сім десятків. З цього й живуть, бо те, що Хуан має від доньї Хосефи, він витрачає на повій.

— Мало того, що я водив її по оголошеннях. І фарбу для кімнати віддав їй майже задурно. А за отой великий казан, який я притяг, вона мені дала тільки п'ять реалів. Тим часом клієнтів у неї тепер, хоч греблю гати. На лаві сидить повно народу зрання й до вечора. Я теж повинен мати свою частку від цих прибутків.

Час уже обідати. Увечері на мене найде, і я зможу показати тобі весь барак. Уже багато днів, як на мене не находило. Мені треба багато чого розповісти, але я боюсь розмовляти з тобою. Під час такої розмови мені заходять у голову всякі думки, я бачу все те погане, що чекає на мене, і мені не хочеться вірити в таку силу нещасть. А, опріч усього, мені стало дуже неприємно розлучатися зі своїм тілом. Капітан Рейносо дедалі частіше приходить сюди: здається, він уже знає про Армандо й хоче обворожити мене. Він з'являється у білій парадній уніформі. Які ж бо дурні всі чоловіки, сестрице. Але Армандо ні. Армандо не дурень. Мені треба поводитись дуже обережно, бо в голові у мене стільки думок, що я можу бовкнути зайве. Нині, як ніколи, я мушу суворо стежити за кожним своїм словом. Останнім часом я геть схибнулася з розуму. Завжди можна знайти привід прискіпатись і запроторити людину до Масорри. Це я про Емілію, Кідову наречену. Вона мешкає зі своєю сестрою Рафаелею в одній з кімнат нашого барака. Рафаеля — капралова коханка, це він платить за їхню кімнату. Сестри посварилися з батьком, бо не минуло й року, як померла їхня мати, а вже виявилося, що в старого двомісячна дочка від двадцятип'ятирічної дівчини і він живе з нею в кварталі Прінсеса. Не пам'ятаю, казала я тобі чи ні, що Емілія ще божевільніша, ніж я. Часом вона втрачає самовладу: цими днями вдерлася до кімнати батькової коханки й улаштувала страшний скандал. Почалася бійка. Викликали поліцію, Емілію заарештували й запроторили до божевільні. Рафаеля прийшла в сльозах до сержанта і попросила його поговорити з помічником капітана, щоб той допоміг звільнити сестру. Сержант пообіцяв узятися за цю справу. Згодом Маріана й сержант пішли до Рафаелі й залишили мене в кімнаті з Армандо. Він узяв мене за руку, й рука моя стала мов крига. А я аж спітніла.

— Йоландо, — мовив він до мене.

Мені забило дух.

— Що?

Зі мною коїлося щось дивне: тіло стало кволе, голова паморочилася. Я затремтіла, заплющила очі, але тут вернулись Маріана й сержант і сіли навпроти нас. Вони почали розповідати Армандо історію з Емілією й Рафаелею, про їхню сварку з батьком. Того вечора у нас з Армандо більше не було нагоди поговорити. Я навіть думала, що батьки сидять у кімнаті навмисне, щоб досадити мені, і була ладна повбивати їх. Особливо лютилася на Маріану, згадавши, що вона має стати дружиною Армандо. Проте зараз Маріана розмовляла з ним без будь-якого кокетства, наче з рідним сином. Коли Армандо пішов, я лягла в ліжко, щоб на мене найшло і щоб я могла побувати в кімнаті доньї Хосефи, бо Армандо й сержант говорили, ніби туди завітав капітан Рейносо. Отож я перенеслася в кімнату чаклунки. Справді, капітан був там. Він сидів на стільці для відвідувачів, а донья Хосефа проти нього в своїй гойдалці так близько, що їхні коліна мало не торкалися.

— Я вірю вам, — казала донья Хосефа.

— Запевняю вас, що присвячу цій дівчині все своє життя і зроблю її щасливою.

На вівтарі горіли всі чотирнадцять свічок, і в кімнаті було жарко, як у печі. Горіли не тільки свічки, а ще й дві яскраві гасові лампи, двері ж і вікна були зачинені. Капітан розстебнув мундир — не парадний — і було видно мокру від поту майку.

— Те, що ви просите, буде не так легко зробити, — відказала донья Хосефа.

— Для вас ніщо не становить труднощів, сеньйоро.

— Ця дівчина мені дорога, капітане. Не знаю, чи вам відомо, що я вилікувала її від важкої хвороби.

— Так, мені розповідали про це.

— Вона мені як рідна дитина. Я хочу бути певна, що ви пестуватимете її й леліятимете, інакше я не стану вам допомагати.

— Запевняю вас, що вона в мене буде як королева. Я зроблю її щасливою.

Ви бачили такого! Сержант каже, що капітанові Рейносо тридцять дев'ять років, але на вигляд він куди старіший. Лисий, череватий, капшуки під очима, слинявий рот. Одне слово, огидний тип.

— То як ви будете діяти, доньє Хосефо?

— Спочатку попрошу допомоги у трьох сил.

— А чи не краще у Торібіо?

— Викликати Торібіо ніколи не пізно. То дуже сильний дух: коли входить у мене, я потім зовсім знеможена, наче хвора.

— Мені здається...

— Помовчте, капітане. Я саме чую голос. Помилуй нас! Хай небесне світло осяє твій шлях! Помилуй нас! Я чую, чую тебе. Помилуй нас! От і все, капітане. Все домовлено й вирішено.

— І що вам повідомлено, доньє Хосефо?

— Треба підготувати дев'ять казанів. Наповнити їх жертовними дарами і встановити опівночі на перехресті доріг.

— Але ж, доньє Хосефо! Я не хотів би, щоб люди...

— Вам не доведеться нести їх туди самому, капітане. Це зробить від вашого імені довірена особа. А ви побачите наслідки. Три страшенно могутні сили.

— І скільки я винен вам, доньє Хосефо?

— Що ви, капітане! Я не беру грошей за праведне діло.

— Я мав на увазі витрати.

— А-а, витрати... Ну, казани — по песо. Мені наказано прикрасити їх яскраво-червоними стрічками й наповнити зернами маїса, кров'ю чорного курчати й кинути туди двадцять п'ять потертих монет.

— А виконавцеві?

— А виконавцеві? Скільки ваша ласка.

Капітан підвівся й засунув руку в кишеню.

— Я дам вам п'ятнадцять песо на казани й на все інше та ще п'ять песо для Торібіо...

— Для брата Торібіо.

— Щоб ви поставили кілька свічок братові Торібіо. — Він витяг кілька папірців. — Візьміть.

— Покладіть гроші на стіл, капітане, будьте такі ласкаві. Я саме оточена духами. Їм огидні матеріальні цінності нашого світу.

— Ваша воля.— Капітан підійшов до столу.— Ось де я їх кладу.

Десять новеньких асигнацій по два песо. Капітан порахував їх і поклав на стіл.

— Коли мені прийти?

— Подумаємо: дев'ять казанів — це дев'ять днів, і ще дев'ять днів, щоб діло пішло на лад. Яке в нас сьогодні число?

— Дев'ятнадцяте.

— У жовтні тридцять один день. Залишається дванадцять днів жовтня. Приходьте дев'ятого листопада, капітане.

— Теж увечері?

— О дев'ятій годині, як і сьогодні.

— До побачення, доньє Хосефо.

— На все добре, капітане.

— І дякую вам за ваші турботи.

— Нема за що.

Коли капітан пішов, донья Хосефа підступила до кімнати Ернандесів і покликала Хуана. Їй відказали, що його немає вдома; тоді вона пішла і сіла... Ні, вона спершу погасила свічки. Відтак сіла на лаву — і ось вона перед тобою, сестрице, чекає Хуана Ернандеса. Цю лаву зробив Хуан — для клієнтів, що чекають своєї черги. За цю дошку з чотирма ніжками він узяв з неї п'ять песо. А ось і він сам.

— Добрий вечір, доньє Хосефо. Що — дихаєте свіжим повітрям?

— Я чекаю тебе.

— Мене?

— Атож, Хуана Ернандеса.

— Чого саме?

— Є в мене для тебе одна робота.

— Я зроблю її завтра. Сьогодні я вже відпрацював своє.

— Це треба зробити зараз, Хуане.

— Мені дуже шкода, доньє Хосефо, але я хочу спати. Ночі стають прохолодні, а як ви знаєте, доньє Хосефо, у мене слабкі легені.

— Послухай, Хуане, зайди до мене.

— І охота ото морочити мені голову. Чого це я маю задовольняти ваші примхи?

Між цими двома стосунки завжди однакові. Хуан Ернандес бурчить, удає з себе невдоволеного, а донья Хосефа прикидається, ніби вірить йому.

— Сідай.

— Мені пора спати, доньє Хосефо.

— Сідай.

— Ну й жінка.

Яка спека, сестрице. Свічки вже не горять — тільки дві лампи: у ті короткі проміжки, коли немає циклонів, у Сантьяго жарко, як у натопленій печі.

— Треба віднести казани.

— Іти на поле в таку холоднечу?

— Та ж зараз жарко, Хуане.

— А мені холодно. Може, через те, що в мене дірява сорочка. Не знаю, але мені здається, що я ходжу голяка.

Я

Мама вважала, що Йоланда її ненавидить. «Люто ненавидить», казала вона. Я намагалась переконати маму, що це не так, але марно. Ні, не могла Йоланда ненавидіти маму, можливо, навіть була вдячна їй за те, що вона одружилася з моїм татом; звичайно, жінку, яка виходить заміж за твого нареченого, не легко пробачити, але ж він прожив так мало, і бачити його мертвим було так боляче. Коли тато одружився з мамою, Йоланда саме лікувалася в Масоррі і дізналася про все, як її виписали і вона вже була при своєму розумі. Звичайно, вона багато пережила, але пережити смерть близької людини, куди гірше. Ось вона лежить перед тобою: заплющені очі, заціплений рот, згорнуті руки... А ти дивишся і плекаєш божевільну надію: а може, підведеться... Це куди гірше. Йоланді довелось примиритися і простити маму. Довгий час по смерті батька вона посилала нам щомісяця по п'ятдесят песо. «Але слала їх на ім'я Мараньйона, щоб той віддавав їх мені. І ніколи не написала мені жодного рядка. Навіть не згадала мене в жодному листі, ніби я й зовсім не існую. Божевільні не вміють прощати».— «Вона давно не божевільна, мамо».— «Божевілля не виліковується. Вона одержима духами. В неї вселилися душі померлих мешканців барака. Вони намагаються ввійти і в мене».— «Ну, що ти таке говориш, мамо!» — «Так, я, мабуть, була божевільна, пішовши за твого батька».

ЙОЛАНДА

Я бачу, як ти заходиш у свій дім, хоч і не знаю, де він є. Йдеш до своєї кімнати, дістаєш з-під спідниці пістолет, що був прикріплений там гумовою стрічкою до ноги, і ховаєш його до шухляди в шафі з червоного дерева. В домі надимлено, смердить горілою ганчіркою. На кухні порається якась літня жінка. Ага, це Ребека, твоя бабуся, мати Армандо. Ти розмовляєш з нею, але я вас не чую. Вона помре в червні наступного року. Я передчуваю: зараз щось станеться. У будинок зайшли хлопці, п'ятеро озброєних хлопців. Вони застали двері відчиненими, бо ти знала, що розпочнеться бій і, перш ніж іти, сказала мамі залишити двері відчиненими й ні в якому разі не замикати їх. Добре, що бабуся чула твої слова, бо коли почалася стрілянина, мама хотіла замкнути двері, але бабуся не дозволила, і тоді твоя мама пішла й зачинилась у своїй кімнаті. Я бачу це так, ніби згадую минуле. Хлопці скинули військову форму з нарукавними пов'язками, під нею був цивільний одяг. Потім вони пішли, залишивши зброю в дворі: п'ять гвинтівок і один кулемет. Залишили й форму. Ребека почала її палити. Саме тоді повернулася ти й побачила у дворі зброю. Я здогадуюся,— спалахнуло повстання проти Батісти, і ви, повстанці, терпите поразку. Цього разу у вас, здається, немає ніякої надії на успіх, але згодом ваші справи підуть на лад. Тим часом у дворі лежить зброя. Це небезпечно для вас. Певно, люди бачили, як заходили й виходили ті хлопці, тим паче, що вони примчали на вантажній машині. Вони шастали по Сантьяго з раннього ранку, сповнюючи місто стрілянниною. Ось ти кидаєшся на вулицю, біжиш навздогін за своїм нареченим, не звертаючи уваги на Маріану, котра починає голосити по тобі, як по небіжчиці.

Не знаю, навіщо я розповідаю тобі те, що ти знаєш краще від мене, адже це ти пережила ці події, а я дізнаюсь про них ніби від тебе. Ти наче перебуваєш в мені — ти, і Хуан Ернандес, і донья Хосефа, меблі, лампи й спека...

— Гаразд, доньє Хосефо. Давайте ваш казан і рушник. А також гроші — один песо.

— Але рушник принеси назад.

— Е ні, сеньйоро, так діла не буде, тоді я відмовляюсь. Не хочу я брати відповідальності за ваш рушник, який може й загубитися. Не шукайте ні казана, ні рушника, не хочу я втручатися у ваші справи. Знайдіть собі когось іншого для цієї роботи. На добраніч.

— Постривай, Хуане. Будь ласка, сядь на хвилину.

Ціла піраміда казанів. Донья Хосефа купує їх оптом; і в усі кладе одне й те саме: яскраво-червону стрічку, потерті монети, слимаків, маїсові зерна. Не знаю, чи то правда, що вона ллє туди кров курчати, хоч я часто бачила, як вона приносила тих чорних курчат.

— Бери казан і рушник.

— А песо?

— Грабіжник!

У шафі доньї Хосефи чого тільки немає: коробки зі свічками, слимаки, пляшечки з есенцією, сулії з горілкою, залізні ошурки, магніти. Якби донья Хосефа не присвятила себе спілкуванню з духами, то напевне стала б власницею крамниці.

— На твоє песо. І поспішай, бо незабаром північ. Чого ти ще чекаєш?

— Та не можу замотати шарф.

— Ой, Хуане Ернандесе, Хуане Ернандесе! Дай-но я тобі допоможу.

— Не затягуйте так, сеньйоро, задушите.

— Тобі треба голову одірвати, безсовісний. Готово. Йди. Чухрай звідси!

— І пам'ятайте, як домовилися: за кожен віднесений казан — песо. А то ви завтра...

— Ти підеш сьогодні, Хуане?

— Не гарячкуйте, сеньйоро,— я люблю, щоб усе було ясно.

— Забирайся звідси!

Він хряпнув дверима.

Ходімо, я покажу тобі барак. Найкраще дивитись на нього згори. Піднімімось вище. Навіть ще вище. Мабуть, так високо не злітають і літаки. Бачиш оту світляну плямку — то від лампи доньї Хосефи; певно, вона відчинила вікно. А ота темна пляма — то барак на верхівці пагорба. Баракового пагорба, як кажуть люди. Цією стежкою зараз ітиме Хуан Ернандес, котрий стане ще гіршим убивцею, ніж капрал Ередія чи капітан Рейносо. Тут буде таке, сестрице, що годі собі навіть уявити. Капітана розстріляють, а через кілька місяців потому й Хуана Ернандеса. Хоч я не зовсім цього певна. Що його заарештують — це я знаю достеменно. Ні, його таки розстріляють. І то через тебе, так-так, саме через тебе. Це ти його затримала. Його заарештували через тебе, але не ти його затримала... Ти знаєш, коли я розмовляю з тобою, в мене часом плутаються думки. Усі ці події відбудуться набагато пізніше. Тож я не знаю, як і казати: «Хуана Ернандеса заарештують» чи «Хуана

Ернандеса заарештували». І так, і так мені здається неправильно. На Кубі убивць не розстрілюють — у часи Мачадо їх засуджували до старовинної кари задушення обручем. Але в твій час будуть розстрілювати батістівських убивць, цих нелюдів, котрі замордують стільки молоді. Я, мабуть, справді божевільна, сестрице. Те, що я перебуваю тут угорі, над хмарами, неможливо, це помилка, але ж я тут, разом з тобою, і ми удвох дивимося на барак — оту темну пляму там, у темряві. Подивись на Сантьяго. Скрізь ніби світяться кольорові кульки. Таке може статися тільки з божевільними. Якби я розповіла про це комусь іншому, мене б негайно запроторили до Масорри. А мені це видається цілком природним, так, наче я чую і бачу все це наяву. Мабуть, у мене галюцинації, марення — я й сама не знаю, що зі мною таке. Ні, я не божевільна,— просто маю здатність провидіти майбутнє, бачити події, які стануться через багато років, і читати листи, які напишу тобі колись. Але ти неспроможна цього зрозуміти. Ну, годі, спустімось униз. Дивись: це кімната Маріани й сержанта; Маріана — моя мати, котра стане також і твоєю матір'ю. Подивись на них обох, що лежать зморені на ліжку, спинами одне до одного. Подивись, яке щасливе обличчя у Маріани, спокійне, нічим не стривожене. Якби вона знала, що на неї чекає, то її обличчя було б зовсім не таке. Правда, сестрице? А тепер погляньмо сюди. Ось моя кімната, а ось і я — оте тіло, що лежить, як колода. Я перебуваю і тут, і там водночас. Там я дихаю, а тут тільки відчуваю, як я там дихаю; там Маріана дає мені їсти, а тут я відчуваю, як вгамовується мій голод. Ходімо далі: тут більше нема на що дивитись. Ось кімната доньї Хосефи; вона вже погасила лампу. Подивись на неї, як вона спить. Її кімната страшенно захаращена; чого тут тільки немає: гарнітур для вітальні, ліжко, шафа, гарнітур для їдальні, крісло-гойдалка, стілець для клієнтів, комірчина для глечиків, ночви, два мішки маїсу під ліжком. А це кімната Хуани. Хуана — жінка-собачниця. Подивися: спить у ліжку, а коло неї лежать собаки. Їх аж чотирнадцять. Кідова кімната. Кід Релампаго згодом стане моїм чоловіком. Я можу уявити його чемпіоном світу, але моїм чоловіком?! Я просто не уявляю себе дружиною цього хлопця. Нині це молодий боксер, невідомий і бідний. Його меблі — ліжко й стілець; увесь його одяг висить на двох плічках, на стільці лежать майки й труси, в кутку — боксерські тапочки. Дещо він тримає в роздягальні. Кімната Мараньйона. Ось і він сам: не спить, перебирає в темряві своє зілля та листя, торгуючи яким на вулиці, заробляє собі на прожиток. Пахне лісом, правда? Крім койки й оцієї скрині для білизни — там лежать дві латані переміни — у нього більше нічого немає. Загляньмо тепер до Рафаелиної кімнати. Цієї ночі вона одна: капрал ночує тут зрідка та й Емілія в лікарні. До кімнати Армандо заходити не будемо: не хочу бачити його в ліжку. І до Томаса Ернандеса не хочу заглядати: не люблю дивитись на чоловіка, що лежить у ліжку зі своєю жінкою. На сержанта й Маріану я дивлюсь, бо вони вже не чоловік і жінка. А це хижка Хуана Ернандеса. Раніше його ліжко стояло в Томасовій кімнаті, відокремлене від подружнього ложа простирадлом. Але потім Хуан Ернандес роздобув дощок та бляхи і спорудив собі хижку, яку називає своєю «печерою», щоб бути, як він каже, незалежним. І нарешті кімната Мануеля Гомеса, паровозного кочегара, комуніста, батька Маноло, твого нареченого. Його не раз заарештовували, але тепер дали спокій. Цієї ночі він працює, поїхав у рейс на своєму паровозі. Роса й Маноліто...

ЙОЛАНДИН ЛИСТ

Дітей у нас немає. Я тобі вже казала, що мій шлюб з Кідом зрештою буде розірваний, дарма що ми вже п'ятнадцять років одружені. Цей шлюб був украй необхідний, я мусила пройти крізь нього, перш ніж почати своє друге життя, яке — я тобі про це вже казала — мені ще випадає прожити. Я знаю, чому він одружився зі мною, хоча ми про це жодного разу не заводили мови. Він вважає себе винним у смерті однієї людини, тож вирішив одружитися зі мною, принести себе в жертву і визволитися в такий спосіб від докорів сумління. Я про це не люблю говорити, сестрице. Я вже й так чимало тобі набалакала. Хочеш, я розповім тобі про Хуану, жінку-собачницю. Це була дуже спокійна жінка. Тільки раз вона втратила самовладу, посварившись із доньєю Хосефою через своїх собак. Вона служила консьєржкою, а коли їй минуло шістдесят, пішла на пенсію; одержувала лічені песо й жила тільки для своїх собак. Ходила коло них, як коло дітей, і всіх називала людськими іменами. Казала, що розуміє їхній гавкіт і тому буцімто знає все, що відбувається в бараці. Її собаки були різні завбільшки і різної масті. Хуана щодня купала їх, і вони слухалися її з одного слова. Ці тварини ніколи не турбували мешканців барака, тільки часом вили місячними ночами. Ніхто не годен був уявити собі, що Хуана може вбити людину. До такого злочину її довела любов до своїх собак: вона подумала, що їх потруїла донья Хосефа. Кіньйонесові сповістили, що Хуана померла в жіночій тюрмі в Гуанабакоа за два-три дні до звільнення за амністією. Але про це ти маєш знати більше, ніж я, адже в Сантьяго й досі балакають про цю подію: то була гучна справа. Навряд чи Хуана була божевільна, незважаючи на всі її дивацтва. Отож їй дали тридцять років — у той час це був найдовший термін. Її ретельно обстежили психіатри і певно знайшли при повному розумі. В її пристрасті до собак, мабуть, була якась ненормальність, але дозволь мені спитати тебе: чи ти зустрічала колинебудь цілком нормальну людину?

ЙОЛАНДА

Я знаю, що донья Хосефа загине під час пожежі барака, який підпалить Хуана. Я не маю сумніву, що так воно й було, але не хочу в це вірити. Не хочу, бо знаю, щó буде після пожежі. І мене проймає жах перед тими нещастями, що на мене чекають. Смерть доньї Хосефи, Хуанин злочин, пожежа — усе це ніби підстроєно для того, щоб позбавити мене щастя, ніби послано богом, проте я не вірю ні в бога, ні в те, що людина народжується з наперед визначеною долею. Кожен сам кує свою долю, тож чому я маю бути нещаслива без будь-якої провини? Отже, смішно вірити в неминучість того, що мені увижається. І ця розмова з тобою, і віра в те, що ти мене чуєш, усе це витвір моєї фантазії. Ти не народишся на світ, а Армандо одружиться зі мною. То навіщо ж я тоді розмовляю з тобою про барак і все тобі тут показую? А це тому, що я божевільна; я давно тобі про це кажу. Ходімо далі. Ми вже бачили весь барак. У ньому десять кімнат, а квартир, можна сказати, дев'ять, бо Маріана, сержант і я займаємо дві кімнати. Дев'ять

квартир, і в них мешкає дев'ятнадцять чоловік. В капраловій кімнаті мешкають тільки Емілія і Рафаеля, і було б неправильно казати, що капрал мешкає в бараці. Ти тільки подивись, який збіг: донья Хосефа послала від імені Рейносо дев'ять казанів і призначила йому побачення на дев'яте число наступного місяця, а сьогодні маємо дев'ятнадцяте. У бараці дев'ять квартир, і мешкає в них дев'ятнадцять чоловік. Я завжди відшукую такі збіги: вони щось віщують. А тепер я розповім про наші городи. Це поле, розбите на десять ділянок, по ділянці на кожну кімнату. У нас дві кімнати, отже, й дві ділянки,— чималенький шмат землі. Гроші за город входять у платню за житло: щомісяця шість песо за кімнату й ділянку. Ось це Хуанина ділянка: відгороджена диктом, з двома деревами, що дають собакам холодок. Це брехня, що у собак чуття гостріше, ніж у людей,— вони навіть не помічають, що я тут серед них. Донья Хосефа не обробляє своєї ділянки, й земля тут поросла вересом. Наші клапті теж перетворились на цілину. А Мараньйонова ретельно оброблена й гарно пахне. На ній ростуть альбаака, майоран, м'ята, нагідки та інші лікарські трави. Мараньйон працює тут щовечора: поливає своє зілля, носячи відро за відром, та виполює бур'ян. Ось Кідова ділянка з роздягальнею; тут він тримає своє боксерське спорядження. Поряд — його ринг. Здається, завтра він починає тренуватись. Кажуть, Кіньйонес — Кідів менеджер — організував йому зустріч. Я знаю, що тобі це відомо, то навіщо я все це кажу? І про все інше тобі так само відомо, як і мені, я це знаю, але розповідаю мимоволі, начебто ти мене змушуєш. Просто я не можу мовчати. А це город Ернандесів. Тут Хуан спорудив собі хижу. А цю повітку збудовано для того, щоб там тримати «те, що з фабрики», як вони кажуть: стару гуму, шматки всяких матеріалів та інше, що не поміщається в кімнаті. А ось Рафаелин загін для свиней, хоч правильніше сказати — капралів: єдине, що в ньому Рафаелине — це робота. Нині тут всього п'ять кабанів, а було й по п'ятнадцять, і тоді мешканцям доводилось затикати носи від огидного смороду. Ось ділянка Армандо та його мами, раніше вона належала Панеке, попередньому квартирантові — ми його називали Депутатом. У Панеке всю ділянку було засаджено бананами, і він продавав чимало грон, але його попросили стати кандидатом Національної аграрної партії в парламент, точніше запасним кандидатом. Та він сприйняв свою роль серйозно і через клопоти виборчої кампанії і розчарування, що так і не став депутатом, занехаяв город, і він заріс бур'яном. Армандо та його мама і разу не копнули там лопатою — усе й досі стоїть так, як було, коли виїхав Панеке. Ми ще не бачили вбиральні, лазні й колодязя. У вбиральні небагато побачиш: це халабуда з дощок і бляхи, поставлена над ямою; яма дуже глибока й досі ще жодного разу не доводилось її чистити, начебто все, що туди падає, іде на той світ. Лазня — халабуда за вбиральнею, дещо більша від неї, з цементованою підлогою. А тепер спокійно роздивімось колодязь. Це не тільки колодязь. Там унизу тече печерою підземна річка — шумить і гуде. Вода чиста, але санітарна інспекція радить її кип'ятити. Таку пораду вона дала після того, як у дітей Томаса Ернандеса поболіли животи. Воду кип'ятять тільки в нашій сім'ї, так хоче Маріана. А Томасові діти, та й усі інші мешканці, п'ють і далі некип'ячену воду,— і нікому від того ніякої шкоди. Колодязь глибочезний. Вода холоднюща, наче там унизу завжди зима. Цей колодязь уже був тут, коли Маріана й сержант тільки оселилися в бараку, а мене ще й на світі не було. Мабуть, його вико-

пано ще за іспанців. Довелось прокопати горб на всю висоту. Всередині темно, хоч в око стрель, але мені світло й не потрібне, коли на мене находить. Бачиш, як стрімко мчить вода, збігаючи каскадами. Потім вона впадає в море. Оно пливе корабель. Як цікаво! Я почуваю себе і тут і там, у сьогоднішньому й у прийдешньому, нібито час — це скляна шибка і майбутнє переді мною, як на вітрині. Мені аж волосся стає сторч.

Я

Мешканці барака — бідолашні люди: на кожного з них ніби впала тисяча проклять. Єдиний, кому пощастило уникнути біди, був старий Мараньйон: він помер своєю смертю і не зазнав того лиха, яке випало іншим — одні з них стали катами, інші — жертвами, наче їм судилося порішити одне одного. Серед цих інших опинилась і я. Тепер чекаю своєї лихої долі. Я не боюсь, я готова до її удару. Йоланда теж готова прийняти його: вона писала мені про це багато разів. Я сама пішла назустріч своїй долі і зробила це, потамувавши сльози, бо не хочу, щоб мене жаліли.

ЙОЛАНДА

Я знаю, що ти вмираєш, і знаю, що не скаржишся. Ніхто не бачить наших страждань, бо ми їх добре приховуємо і то глибоко всередині, так глибоко, що ніколи ніхто цього не бачить — часом навіть і ми самі. Зайду в море, пірну. Яке ж бо воно приємне! Чисте, свіже. Море очищає, змиває з нас бруд і все погане.

Багато місяців я не розмовляла з тобою, і мені треба багато чого сказати тобі. Весь цей час на мене жодного разу не находило. Зі мною був Армандо, і ми ходили на Пласа де Армас, у кіно, бували в Боніато, Пунта Горда. Маріана теж ходила з нами. Я почувалась дуже щасливою. Стежила за Маріаною й Армандо, чи бува не починається те, що має статись — однак нічого такого не постерегла. Коли Маріана заговорювала з Армандо, він був явно невдоволений,— не хотів розмовляти ні з ким іншим, крім мене. Він сам мені це сказав. Здається, Маріана помітила його неохоту й ходила з нами мовчки. Ми з Армандо були дуже задоволені цим. Ми вже заручилися, сестрице; він попросив моєї руки на різдво. Прийшла Ребека, побалакала з Маріаною й сержантом, трошки поплакала. Нещодавно вона зосталась удовою, а ми, жінки, завжди схильні згадувати те, чого не хочемо забути. Мені теж не хотілося б думати ні про що, однак я постійно згадую те, що має статись. Я майже певна: що це плід моєї хворої уяви, моя фантазія, і все ж... Гаразд. Заручилися ми не раптово, не зненацька, цьому передувало чимало подій. Спочатку був вечір, коли Армандо сказав мені:

— Я тебе кохаю, Йоландо.

Сказав тремким голосом; обличчя його вкрилося рясним потом, руки стали холодні. Сержант зайшов до кімнати, коли ми вперше поцілувалися, і мені стало ніяково. Він вдав, що нічого не помітив, узяв свою гойдалку, пішов у коридор і сів поряд з Маріаною. Коли Армандо вийшов з кімнати, сержант сказав, що хоче поговорити з ним. Вони

вийшли надвір. Якомога швидше, навіть не роздягнувшись, я лягла в ліжко, щоб полинути слідом за ними й послухати, про що вони будуть говорити. Вони посідали на великому камені, що лежав на Мараньйоновому городі і правив за лаву. Пахло м'ятою, розмарином та альбаакою.

— Я дуже радий за вас, — сказав сержант. — Я знаю, ти добрий хлопець і будеш добре ставитись до неї, але перше ніж домовлятись про подробиці, я маю дещо сказати.

Сержант дуже церемонний чоловік, як і всі літні люди, й любить при кожній нагоді показати свою вихованість і добрі манери. Армандо упрів, як і тоді, на дивані, коли сказав, що кохає мене.

— До шести років Йоланда була нормальною дівчинкою.

— Я це знаю, сержанте.

— Що саме ти знаєш?

— Коли Йоланді сповнилось шість років, на неї щось найшло, і ви з Маріаною мали великий клопіт. Ви показували її багатьом лікарям, але ті нічим не змогли допомогти, аж доки її вилікувала донья Хосефа.

— Це тобі розповіла Маріана?

— Ні, не Маріана.

— Хто ж тоді?

— Люди з бараку.

— Не може бути.

— Розповіли першого ж дня, коли я прийшов оглянути кімнату.

— От пліткарі!

— Ні, то порядні люди, сержанте. А чого їм було приховувати від мене правду?

— Але ж вони навіть не знали тебе.

— А ми відразу заприятелювали. І вони дуже прихильно говорили про вас і Маріану. І про Йоланду також. Тут геть усі поважають вас.

— Воно й видно.

Я певна: сержант злився через те, що йому зіпсували заздалегідь наготовану промову.

— Ну, тоді поговоримо про армію. Я розкажу тобі, які вона дає переваги.

— В цьому немає потреби, сержанте. Поговоримо завтра.

Армандо підвівся, збираючись іти.

— Я вже вирішив стати солдатом.

Сержант забув про свою церемонність і стриманість. Схопив Армандо за руку.

— Все ж таки, Серрано, я хочу поговорити з тобою про армію.

— Це зайве, сержанте, до того ж от-от піде дощ.

— Сядь.

Армандо довелося сісти. Сержант почав шукати сигарети в кишенях мундира. Дістав пачку.

— Запалиш?

— Дякую, сержанте.

Отак вони й сиділи вдвох, огорнуті запахами Мараньйонових трав. Угорі нависало чорне захмарене небо. Здавалось, от-от поллє заливний дощ. Прикурюючи на вітрі, сержант спалив аж три сірники.

— Теперішня армія відрізняється від колишньої. Тоді офіцер мав закінчити академію, умів командувати. Солдати відчували, що він стоїть куди вище за них — людина високоосвічена і вихована. Здавалося,

такі й народжуються офіцерами. Багато хто вчився в Штатах, був у курсі всіх нових досягнень військової науки, добре знав стратегію і тактику. Нині ж офіцер відрізняється від солдатів тільки відзнаками на погонах. Тепер навіть форма майже однакова: на офіцерській стільки ж гудзиків, скільки на солдатській, і пошиті вони з того самого матеріалу; тепер солдати теж носять краги, а то й чоботи. Цікаво, як то воно буде, коли настане війна. Але нині полковник Батіста, який став президентом республіки, потребує висококваліфікованих офіцерів, що могли б достойно очолити нашу армію і мали б авторитет серед рядових.

ЙОЛАНДИН ЛИСТ

Ти просиш, щоб я розповіла тобі історію нашого будинку,— що ж, про нього можна багато чого розповісти. Він стояв на вершечку пагорба, старий, поточений шашелем, однак чинив опір негоді, циклонам і землетрусам, неначе збирався стояти до кінця світу. Під час землетрусу в тридцять другому році він зовсім не постраждав, стіни витримали, ба навіть не з'явилося жодної тріщини. Подивитися на барак люди приходили з усього міста і дивувалися: «Чи ви бачили таке — цілий! Диво, та й годі!» Чимало городян — ті, чиї будинки розвалилися, хоч і здавалися набагато міцнішими за барак,— навіть умощувалися ночувати в коридорі.

Електрики в бараку не було. Найближчий стовп стояв за п'ятсот метрів від нього, а електрична компанія за проведення лінії заправила скажені гроші — кілька сотень чи й тисяч песо, що для мешканців барака, які мислили в межах сентаво, було однаково. Тож кімнати освітлювалися гасовими лампами та свічками.

Кажуть, що барак побудовано ще за іспанців як казарму і що поле, поділене тепер на городи, тоді правило за плац і полігон; тож, мабуть, щоб захистити барак від куль, між ним і полем було споруджено товсту стіну. Дехто твердить, ніби тут була не казарма, а шпиталь, проте я в цьому сумніваюсь. Хто б додумався збудувати шпиталь на горбі? Як переносити хворих і тяжкопоранених отими східцями, вирубаними кайлом у кам'янистому грунті? Маленькою я часто рахувала ті східці і пам'ятаю, що налічувала їх тридцять сім. Але я ніколи ні від кого не чула, що барак міг правити за в'язницю; це я сама додумалась до такого, коли перебувала в Масоррі. Наші кімнати мені уявлялись камерами з загратованими вікнами, камерами, що були напхом напхані арештантами. П'ятнадцять або й двадцять арештантів в одній камері і я серед них. Доводилось відчиняти їм грати, щоб вони обеззброїли варту, бо я, дарма що сержантова донька, теж була проти неї.

Дуже добре запам'ятався мені коридор барака; його стіни були обличковані червоними кахлями — здається, не за іспанців, а вже в наш час. Пригадую, вони були волого-червоні, як кров, проте ця кров не викликала відрази, а тільки сум упереміш з почуттям спокою й ніжності. Я ніби бачу цей коридор, куди виходять двері всіх кімнат. І так само ясно бачу колодязь, що й досі має бути там обік згарища. Глибоченний колодязь із чистою водою, такою чистою, що в ній відбивалось небо і вночі було видно зірки. Він мав широку круглу цямрину, викладену з каменю, і стояки з корбою, щоб опускати й піднімати від-

ро. Цей колодязь міг забезпечити водою все Сантьяго, й ніколи не вибував запас його смачної свіжої води, яку санітарна інспекція визнала не зовсім придатною для пиття.

ЙОЛАНДА

Я майже певна: все, що я бачу в своїх видіннях, збудеться. Воно неминуче, як доля. І водночас кажу собі: не може бути, щоб на мене чекало стільки страждань і злигоднів; краще відразу вкоротити собі віку, ніж пройти крізь них. Я не здатна на добровільне мучеництво і не хочу приносити себе в жертву заради когось, навіть заради власної матері. І не хочу стати дружиною того, кого не кохаю. Армандо — обранець мого серця, і якщо я його втрачу, тоді хоч живцем лягай у домовину. Довелось би накласти на себе руки, бо як би я змогла жити далі, думаючи про нього, повна туги й ненависті? Армандо буде завжди, буде вічно зі мною.

Ні, мої провидіння — це просто витвір хворої уяви. Нічого такого не станеться. Кід справді одружиться, але одружиться з Емілією; Емілія — його наречена, й він її, очевидно, кохає. Коли над нею нависла загроза, що її заберуть до Масорри, Кід із сержантом пішли й умовили капітана заступитися за бідолашну дівчину. Інакше вона б опинилася в Масоррі, до того ж саме на різдво. Її хотіла запроторити туди батькова коханка. І запроторила б, якби не сержант, якому пощастило зрештою ублагати капітана. А допомогти Емілії сержанта умовили Кід і Рафаеля.

Сержант хотів, щоб моєї руки попросила мати Армандо.

— Сватання — не хлопчаче діло.

— Але ж, сержанте, мені вже двадцять два роки.

— Ти ще занадто молодий. Крім того, твоїй матері буде приємно висватати тобі наречену. Про це мріють усі матері.

То було велике свято. За два тижні до заручин Маріана повела мене до магазину «Франція» й витратила силу грошей. Чого вона тільки не накупила — і відріз дзеркального шовку, і білизну, і шовкові панчохи, і черевики... Усе найкраще і найдорожче, сестрице. Ми готувалися, наче до весілля! Маріана стала дуже сентиментальна, ставилася до мене з ніжною увагою. Вчора вона розповіла мені про трагедію свого життя.

— Іди сюди. Я хочу поговорити з тобою, тільки нічого не розповідай батькові.

Вона змусила мене сісти в гойдалку й сіла у свою навпроти мене.

— Одруження — важлива подія в житті жінки, однак не подумай, що шлюбне життя це дорога, встелена трояндами. Треба, щоб ти знала заздалегідь, які на тебе чигають труднощі.

Я була подумала, що вона хоче настроїти мене проти Армандо й насторожилась.

— Але ж, мамо, ми ще не одружуємось.

— Буде добре, якщо ти підготуєшся завчасно.

І вона почала балакати про обов'язки заміжньої жінки, про те, що треба розуміти чоловіка, жертвувати собою задля дітей і таке інше, і зрештою дійшла до основного.

— Хочеш, я розповім тобі щось потаємне?

— Якщо ти сама бажаєш.

— Мене було продано.

— Продано? Тебе?

— Оскар мене купив. Мій тато завжди жив у нужді. Крав, де тільки міг. Якось він мав тривалу розмову з Оскаром. Відтоді він часто приносив пачки грошей, не кажучи, де їх бере. В той час Оскар був ще рядовим, але їздив по селах, а селяни боялися військових і давали їм хабарі. Ми розбагатіли й почали розкидатися грошима. Я певна, що тато з Оскаром уклали якусь угоду. У мене не було метрики, тож при одруженні батько сказав, що мені п'ятнадцять, а насправді мені ще не минуло й тринадцяти. В Пуріалесі була одна дівчина, звали її Панчіта. Вона закрутила голову моєму татові, отож вони вдвох і знайшли спосіб спекатися мене. Панчіта підбила мене вийти заміж за Оскара, їй було дуже легко збити мене з пантелику: я не мала матері, щоб спитати поради. Від заручин до шлюбу не минуло й двох місяців. Панчіта підрум'янила мені щоки, зав'язала бант і повела до судді, як дорослу, в довжелезній сукні й у шалі. Назавтра Панчіта з моїм татом гайнули до Гавани, а Оскар привіз мене до цього барака. Лише згодом я збагнула, як мене ошукали. Оскар виявився таким же дурисвітом, як і мій тато. Я зненавиділа їх обох! Невдовзі тато помер, а мертвим усе прощають. Тоді вся моя зненависть повернулась проти Оскара. Я вирішила розлучитися з ним, але розлучення тоді вважалося ганьбою. До того ж саме народилася ти. Довелося скоритись. Оскар душі не чув у тобі, і я не могла відібрати в тебе такого батька. Тож я живу тільки для тебе.

— І ти не любиш тата?

— Не знаю. Я ніколи не знала, що таке любити чоловіка. Мені здається, що я й не здатна цього відчути. Я наче й не жінка.

Вона й справді якось не схожа була на жінку: ніколи не говорила ні про чоловіків, ні про кохання. І через це я почувала себе спокійно, хоч мені здавалося, ніби я знаю, як відбуватимуться дальші події. Маріана вважала себе літньою жінкою і навіть не уявляла собі, що якийсь чоловік може звернути на неї увагу. У «Франції» один продавець запитав, чи ми не сестри, і бачила б ти, сестрице, що сталося з Маріаною, як вона зашарілася від гніву. Йдучи звідти, вона знайлаяла того продавця. Але я почала розповідати тобі про заручини. Я вже сказала: все було як годиться. Два смажені кабани, солодощі, закуски, вино — всього вдосталь. Не було тільки музики через жалобу в Ребеки й Армандо. Але всі понаїдались і понапивались, одне слово, погуляли добре.

— Я ще ніколи не була свахою,— сказала Ребека сержантові під час сватання.— І дай боже, щоб це було тільки раз. Армандо хоче одружитися з Йоландою, і я прийшла сказати це вам.— Тут вона затнулася, але врешті скінчила: — Оце, здається, й усе, що я хотіла сказати. То хай же господь пошле їм щастя.

І, підійшовши до мене з сльозами на очах, поцілувала мене. Відтак пішла геть, не покуштувавши нічого, навіть не взяла цукерки. Тут сержант, узявши мене за руку, підвів до Армандо.

— Поцілуй її,— сказав йому.

І Армандо привселюдно поцілував мене. В самісінькі уста. І я його поцілувала. Тепер ніхто не зможе відібрати його в мене. Ніхто. І я не поміняю його на жодного чемпіона світу. Від дня заручин зі мною стало діятися щось незрозуміле. Тепер мені більше подобається пе-

ребувати в своєму тілі. А раніше життя мало для мене вагу тільки тоді, коли на мене находило й коли я витала по світу, спостерігаючи життя інших людей. Тепер це мені здається поганою звичкою, якої я повинна спекатися. Мені хочеться бути такою, як всі дівчата. Гарно жити на світі! Ці вечори з Армандо... Щойно він з'являється, Маріана й сержант забирають свої гойдалки в коридор і залишають нас самих у кімнаті. Коли він мене цілує, я відчуваю, що от-от помру, і такою приємною здається мені ця смерть, яку я відчуваю в тілі, яка накочується на мене хвилею теплоти, змушуючи мене всю горіти й дрижати. Та про ці речі не гоже говорити. Тепер я вже не хочу бути божевільною. Тепер я розумію інших, нормальних людей і заздрю їм. Життя здається мені чудовим. І мене охоплює страх: невже я втрачу те, що маю. Невже я втрачу Армандо і вийду заміж за чемпіона світу — чоловіка, якого не люблю. А тепер я боюсь іще одного. Сержант домігся свого: Армандо прийняли в армію. Батько мріє бачити його офіцером. Минулого тижня був Маріанин день народження, і ми влаштували вечірку. Прийшов і капрал, він поводився зухвало й молов усякі дурниці. Армандо дивився на нього з затаєною злістю, і я зрозуміла, що йому не вельми до вподоби бути солдатом. Не знаю, що скаже сержант, коли Армандо захоче піти з армії. Капрал намагається переконати Армандо, щоб той покинув армію і перейшов у жандармерію.

— Жандармерія стоїть куди вище, брате мій. А служба в армії нічого не дає. Тож переходь, не вагаючись. Подивись на мене: я капрал, начальник поста, зі мною рахуються, мене бояться, а п'ять років тому я був як ти — звичайний солдат. Та я своєчасно розплющив очі й сказав собі: «Е ні, тільки в жандармерію». І склав собі план. Потрібно було завоювати прихильність когось із офіцерів, тож я взявся за капітана, командира ескадрону. Почав його обходжувати: то чоботи йому почищу, то принесу холодного пива. Одне слово, був у нього на побігеньках. Настане вихідний, я до нього додому, а там завжди знайдеться якась робота: спорудити загорожу довкола курника, полагодити авторучку, в шафі розхиталась завіса, скриплять двері, треба скупати собаку... Все це ми робили удвох з капітаном; звісно, він тільки дивився. «Буде зроблено, капітане», «Слухаюсь, капітане», «Готове, капітане». І ніколи нічого я в нього не просив, навіть чайових не брав. Так тривало, доки я закінчив школу новобранців. А тоді, звісно, звертаюсь до нього з повним моральним правом: «Капітане, я хочу просити вас про одну річ».— «Про яку саме?» — «Я хочу зробити кар'єру».— «Гаразд, я подбаю, щоб після школи...» — «Ні, капітане, я не про це».— «Про що ж тоді?» — «Я хочу перейти в жандармерію».— «Не бажаєш служити під моїм началом?» — «Там я ще краще служитиму вам, капітане; ще більше стану вам у пригоді, от побачите».— «Ти так гадаєш?» — «Звичайно, капітане». Через шість місяців я вже був у жандармерії і виконав свою обіцянку. То індичку принесу йому, то порося, то пару курей, то кошик садовини. Мене призначили в центральну частину Алмейди, і я негайно почав діяти: став людиною, братику! Заприятелював з усіма фермерами. Ти б бачив мої корралі. Чотири величезні корралі і в кожному повно свиней. Щотижня Рафаеля продає свиню, а то й дві, мені навіть доводиться міняти їх у селі на всяку всячину, бо не вміщаються в загоні. Що ж до харчу — то у мене є все: овочі, птиця, фрукти, яйця, кастільський мед — чого душа забажає, друже. Нещодавно мене перевели з Алмейди, але й на новому місці мені не гірше. А коли почалась ота заваруха зі страйком у тридцять п'ятому,

то я, дарма що був новачок, зумів виконати свій обов'язок. І ось наслідок: капрал — після першої ж операції, без будь-яких курсів, без мороки... За службу батьківщині! В Алмейді у мене все йшло добре, і начальство було задоволене мною, але я став упоперек горла політиканам — це людці, яким завжди мерехтить в очах від заздрощів,— всім вони невдоволені й вічно чогось вимагають: то свободи, то виборів тощо. Одне слово, мене переведено в Єрба Гінеа, але там мені теж чудово живеться. Приїхав я туди — жодної знайомої людини. Але через два місяці знав уже всіх, кого треба, і завоював загальну повагу. Часом навіть доводиться ховатись від людей, які хочуть засвідчити свою любов до мене: надто вже багато подарунків, аж мені не подобається. Взяти хоча б, як я перевожу свиней. Приходжу на станцію. «Послухай, Чічо, мені треба дещо відправити в місто».— «Давайте в цей вагон, капрале».— «Скільки там з мене?» — «Ну що ви, капрале, на бога! І не згадуйте про таку дрібницю». Навіть ображаються. Бачив би ти, які в мене свині: гладкі та здорові. І це все від гарного корму, бо я годую їх досхочу. І все це нічого мені не коштує: ні свині, ні корм, ні перевіз. Щодо перевозу, то завжди на станції знайдеться людина, яка заплатить за мене, і хоч би як я протестував, усе марно. «Ні,— каже,— дозвольте мені, капрале. Ви зробите мені приємність». Присягаюсь тобі, я ні в кого нічого не прошу, а проте все маю задурно. «Ну що ви, капрале, це дрібниця». Всі ладні мені віддати мало не власну душу. Отож, хлопче, кидай ти свою армію. Тільки в жандармерію. Бери приклад з мене.

Отак він знай балакав і через кожні два слова вихиляв чарку коньяку. Врешті-решт Рафаелі й Мараньйонові довелось перетягти захмелілого капрала до його кімнати.

— Чуєш: бери приклад з мене.

Армандо було гидко це слухати. У нього зіпсувався настрій. Сержант спробував загладити неприємне враження від капралової балаканини.

— Не подумай, Серрано, що в армії теж такі, як він. Капрал — нахаба, пройдисвіт, п'явка. Колись та прийде кінець його неподобствам.

— Серед військових є чимало мерзотників, сержанте.

— Я не кажу, що ні. В армії багато безсовісних людців.

— А серед офіцерів є ще й гірші. Хоча б оцей капітан, котрий ходить сюди...

— Котрий ходив,— сказала я.— Капітан Рейносо більше не з'явиться в бараку.

Про це я теж повинна розповісти тобі. Капітан Рейносо прийшов на пораду до доньї Хосефи в призначений час, але перед тим побувала в неї я. У мене виник один задум. Цікавий задум, сестрице. Ось послухай. Маріана теж хотіла була прийти, але донья Хосефа її витурила: мовляв, сьогодні вона повинна розмовляти зі мною віч-на-віч; так їй наказали вищі сили. Маріана була невдоволена, але слухняно вийшла. Коли донья Хосефа стала на стілець, щоб позапалювати свічки на вівтарі, на мене найшло. Запаливши шість свічок, вона оглянулась на мене.

— Що з тобою, голубонько!

Я сиділа неповорушно на стільці, мов заціпеніла. Донья Хосефа вже багато разів бачила мене в такому стані.

— Знов на неї найшло.

Вона запалила всі свічки й злізла зі стільця. Дістала з кишені халата сигару, сіла в гойдалку. Якусь хвилю дивилась на мене, перш ніж закурити.

— Йоландо,— мовила вона.

— Що? — озвалась я.

Та коли на мене находить, мого голосу ніхто не чує, і донья Хосефа повторила:

— Йоландо.— Відтак пустила мені дим в обличчя й мовила сама до себе: — А нехай йому грець!

Вона дала мені спокій. Стала курити, пускати дим угору. Взяла пляшку з горілкою, що стояла обік гойдалки, зробила великий ковток. Заспівала:

Олеле́, олеле́.
Віримо, що помилуєш нас.
Олеле́, олеле́.

І затрусилася вся.

— Помилуй нас! — вигукнула.

Вона гойдалась, похмуро втупившись у протилежну стіну. Здорова й гладка. Голова її була перев'язана широкою стрічкою, щоб не видно було залисин на чолі. Того вечора на ній була зелена стрічка.

Зробивши кілька затяжок, вона раптом заговорила до мене голосом старого негра, раз у раз покашлюючи:

— Кхе-кхе! Я знав, що ти прийдеш. Мені треба багато чого тобі сказати. У мене є для тебе приємна новина. Кхе-кхе! Ти маєш нареченого. Так, він твій наречений, хоч про це ще ніхто не знає. Ти мене чуєш? Ти прикидаєшся, буцімто не чуєш, але насправді чуєш чудово. Коли ти вийдеш звідси, то згадаєш усе, що я тобі казав. І послухаєшся старого Торібіо. Пам'ятай, що я вигнав з тебе ту хворобу. Кхе-кхе! Торібіо — це вогонь. Кхе-кхе! Те, що я тобі скажу, ти не розповіси нікому, це залишиться між тобою і мною. Наша маленька таємниця. Кхе-кхе!

Донья Хосефа похихотіла, відтак хильнула горілки і заговорила далі. А я сиділа, дивилась на все те й думала про Торібіо. Хіба то могутній дух, коли він не знає, що тут відбувається комедія?

— Армандо тобі не підходить, Йоландіто. Він хлопець хороший, вродливий, кучерявий, здоровий, але з порожніми кишенями. Тобі ж потрібен такий чоловік, щоб у нього було повно всякого добра, щоб він був як бочка з медом. І щоб у нього були гроші, багато грошей, щоб він дав тобі те, чого ти достойна, щоб ти жила за ним, як королева, щоб у тебе було все: і гарний будинок, і автомобіль, і шовк, і мережива, і намисто, і сережки, і браслети, і смачна, вчасно подана їжа. А з цим Армандо в тебе нічого не буде, навіть в автобусі він тебе не покатає. Їжа, гм,— жилаве м'ясо, що його не розжуєш, замість прикрас — дешеві бляшки, замість одежі — халатик з мішковини. Тож не будь, бісова дівко, дурепою! Іди тією дорогою, яку тобі вкаже Торібіо. Адже відомо, що Торібіо знає все — і те, що видно, і те, чого не видно, і те, що відбувається, і те, що відбудеться. Ось тобі підхожий чоловік — він приходив подивитися на тебе, він тебе нестямно кохає, і тобі він подобається, хоч ти й не признаєшся в цьому, бо вважаєш, що він надто поважна особа. Кхе-кхе!

Я перейшла до другої частини свого задуму. Вернулась у своє тіло.

— Доньє Хосефо.

Вона так увійшла в свою роль, що не почула мене.

— Кхе-кхе!

— Усе це я розповім своєму татові.

— Що?

Вона подивилась на мене.

— Розповім усе.

— Що ти там мелеш?

У неї випала з рота сигара. Вона почала важко гойдатись у гойдалці, враз затряслась, засопла, застогнала, знов ставши доньєю Хосефою.

— Ой, боже мій! Боже мій! Помилуй нас!

Я помовчала, чекаючи, доки вона заспокоїться.

— Ой! Ой! Ой!

Нараз вона затихла й подивилась на мене з невинним виразом обличчя.

— Що сталося!

— Нічого, доньє Хосефо.

— Ой! Як мені болить у грудях. І поперек. І серце. Ой! Щось зі мною сталося. Я вже знаю: ти гукала мене. Напевно, так.

— Так, доньє Хосефо. Я кликала вас.

— Ти, мабуть, сказала «доньє Хосефо?»

— Так, я це сказала.

— Яке неподобство! Так можна наробити лиха. Хіба я не казала тобі, що коли мене осідлає дух, не озивайся до мене й не гукай? Та ще, коли то сам Торібіо!! Яка нерозважливість, боже мій! Порятуй мене, господи. Навіщо ти мене гукала?

— Щоб сказати вам: усе, що ви мені казали, я розповім татові.

— А що я тобі казала?

— Що Армандо Серрано мені не підходить, що мені потрібен чоловік з грошима, який придбав би для мене гарний будинок, машину й коштовності.

— Я тобі цього не казала. Я навіть не знаю, про що ти говориш. Це Торібіо говорив з тобою.

— А ви й є Торібіо.

— Я?

— Так, ви. І я скажу своєму татові, що чоловік, якого ви маєте на увазі,— капітан Рейносо.

— Звідки ти це взяла, голубонько?

— Капітан Рейносо приходив до вас недавно по допомогу, ви зв'язалися з трьома силами й ті загадали винести на роздоріжжя дев'ять казанів. Капітан Рейносо залишив вам двадцять песо на столі.

— Звідки ти це знаєш?

— Я теж можу про дещо дізнатися, доньє Хосефо. Папірці були американські, по два песо, десять новеньких папірців.

— Помилуй нас!

— Капітан поклав їх на стіл, бо ви сказали, що пречисті духи не хочуть бруднитися такими речами, як гроші.

— Помилуй нас!

Донья Хосефа підхопилася з гойдалки й піднесла догори руки.

— Моя володарко! Моя повелителько!

І впала переді мною навколішки.

— Ти дужча від мене, моя повелителько! Ти сама Ємайя[1]!

— Я Йоланда, доньє Хосефо.

— Ємайя!

— Йоланда Бенітес Сото!

— Ємайя! Ємайя!

Вона плакала, її обличчям скочувалися сльози. Здавалось, вона от-от задихнеться. І я її пожаліла, сестрице.

— Встаньте, доньє Хосефо. І годі вам плакати. Я нічого не розповім татові.

Я допомогла їй підвестися з підлоги, всадовила в гойдалку. Донья Хосефа вся тряслася і знай повторювала:

— Ємайя! Ємайя! Ємайя!

— Облиште, доньє Хосефо.

— Моя повелителько! Ти моя повелителька!

— Коли капітан Рейносо прийде до вас дев'ятого числа, ви повинні сказати йому ось що...

— Помилуй нас!

— Щоб він дав мені спокій і більше до мене не заходив.

— Скажу все, що накажеш, моя повелителько.

— Нехай не тішиться надіями на мене.

— Все, що накажеш.

Я пішла. А вона й далі плакала. Та, видно, згодом стара чаклунка поміркувала й запідозрила, що про її зустріч з капітаном мені хтось розповів. Вона пішла до Хуана Ернандеса й погукала його до своєї кімнати.

— Ти щось казав Йоланді?

— Якій Йоланді?

— А скільки їх тут? Сержантовій дочці.

— З цією дівчиною я не балакаю, доньє Хосефо. Хіба що вітаюсь.

— Ти нічого не казав їй про роботу?

— Яку роботу?

— Ти казав їй що-небудь про дев'ять казанів?

— Отих капітанових? Сеньйоро, я знаю, що таке професійна таємниця. Але що сталося? Як ви можете мене підозрювати...

— Гаразд, Хуане. Іди.

— Я не зійду з місця, доки ви не потвердите, що моя репутація чиста й незаплямована, бо...

— Послухай, Хуане, іди собі. Забирайся!

Відтак узяла його за руку й виштовхнула в коридор. Зоставшись одна, стала пильно оглядати кімнату. Позатикала всі шпарини у вікнах і дверях. Потім зійшла східцями до підніжжя горба й стала дожидати сержанта. Ось і він повертається додому.

— Мені треба поговорити з вами, сержанте.

— Слухаю вас, доньє Хосефо.

— Тільки не тут. Ходімо зі мною.

---

[1] Головна богиня в поганському культі латиноамериканських негрів.

Узявши сержанта під руку, повела його стежкою.

— Що сталося?

— Розумієте, сержанте, ваша дочка...

— Що сталося з Йоландою?

— Треба приділити їй більше уваги. Здається, у неї рецидив хвороби.

— Ми з Маріаною вже говорили про це. І якраз учора Йоланда обіцяла звернутися до вас за порадою.

— Вона була в мене.

— І що сталося?

— Багато чого, сержанте. І дуже серйозне.

— Розкажіть, доньє Хосефо.

Вона розповіла сержантові все, але по-своєму.

— Адже ви знаєте, який Торібіо могутній.

— Атож, це могутній дух, сеньйоро.

— Тож слухайте: вона сказала, ніби Торібіо їй повідомив, що Серрано не той чоловік, який їй потрібен.

— Оце так!

— І він їй порадив знайти собі чоловіка з грошима, котрий би придбав для неї шикарний будинок, автомобіль та все інше.

— Отуди к бісу! — На сержантовім обличчі проступив жах.— І що ж нам тепер робити, доньє Хосефо?

— Найкраще зараз дати їй спокій, але, звісно, тримати під наглядом. З мого боку я роблю все, що слід робити: у мене вже стоять дванадцять свічок для дванадцяти апостолів, іще одна — святому Хосе та ще одна — святому Ласаро. Цю дівчину треба доручити вищим духам. Вони-бо володіють могутньою силою. Ви, сержанте, нічого їй не кажіть, стежте за нею і тільки-но зауважите щось незвичайне, одразу скажіть мені. Я зустріла вас тут, бо краще, щоб Маріана нічого не знала. Адже ви самі знаєте, яка вона нервова. Все це якось улагодиться, тож не варто її турбувати.

— Зроблю, як ви радите, доньє Хосефо.

Впродовж багатьох днів сержант крадькома поглядав на мене і час від часу питав, як я себе почуваю.

— Дуже добре, тату. Тепер на мене вже не находить.

— Я дуже радий, доню. Дуже радий.

Зрештою батько пішов до доньї Хосефи й сказав їй, що я почуваюся чудово й він не помітив нічого дивного.

— Дяка найсвятішому,— сказала донья Хосефа.— Виходить, це була фальшива тривога. Тоді все гаразд.

ЙОЛАНДИН ЛИСТ

Сьогодні ми прибули до Барселони. Кід збирається тут зимувати. Каже, що зостанеться до травня, якщо,— завдяки клопотанням друзів,— пощастить провести матч з одним дуже сильним тутешнім боксером. Барселона, нарешті Барселона. Я б могла стільки розповісти тобі, сестрице, стільки всього, але це була б розповідь не для тебе, а для самої себе. Я хочу розказати тільки те, що тебе може зацікавити. Я дуже люблю тебе, сестрице. Я ніколи не вважала себе здатною так любити когось. У мене вже потекли сльози, але більше плакати не буду, бо...

Я

«Нечистий скаламутив мені розум,— казала моя мама.— У цьому винна сама Йоланда: вона завжди стежила за мною, коли я розмовляла з Армандо, і казала, що знає більше, ніж я можу собі уявити; її ревнощі спонукали мене закохатися в нього». Моя мама плакала годинами, страждаючи і змушуючи страждати мене.

ЙОЛАНДИН ЛИСТ

Кілька разів ти питала мене в своїх листах, чому за весь цей час ні Кід, ні я не побували на Кубі. Я ніколи не відкривала тобі справжньої причини, боячись, що мої листи можуть розпечатати і хтось постраждає. Тепер я можу тобі написати про це. Ми не приїздили на Кубу, бо майор Рейносо поклявся вбити Кіда, якщо захопить його. Якось у газетах з'явилося помилкове повідомлення, що ми виїжджаємо до Гавани, й він поспішив туди, щоб зустріти нас. Свою злобу на Кіда Рейносо затаїв ще від тієї ночі, коли той добряче його відлупцював. Рейносо — тоді ще капітан — не знав, хто його побив, але Хуан Ернандес здогадався і сказав капітанові, ще як ми їздили по Сполучених Штатах. Того вечора, коли Кід, вигравши матч у Нью-Йорку, вперше став чемпіоном світу, до нас у готель прийшов один кубинець,— він назвався майором Герра. Цей Герра захоплювався Кідом. Хрипким від хвилювання голосом він сказав:

«Краще не їдь зараз на Кубу, Кіде. Кубинці дуже хочуть бачити тебе, але послухай мене — не їдь: я добре знаю капітана Рейносо і знаю, на що він здатний». Тоді ми думали, що за рік або два все втрясеться, але за цей час капітан Рейносо так прославився своїми лиходійствами, що Кід навіть у Сполучених Штатах боявся, чи той не дістане його й там. Добре, що цей мерзотник не встиг сховатися, як то вдалося зробити багатьом іншим, і за тисячі вбивств, які він учинив, його після революції поставили до стінки.

Велику справу звершили ви, сестрице! Я вже писала тобі в останньому листі, але знову хочу повторити: це грандіозно! Тутешні газети тільки й говорять про Кубу та її революцію; паризькі теж. Як це добре. Яку радість і гордість відчуваю я, бо я ж кубинка. Тепер почали говорити, що ви комуністи, і я кажу собі: тим краще...

ЙОЛАНДА

Якби я брала близько до серця все те, що зі мною діється, то мене, певно, вже не було б на світі. Та все ж таки часом серце моє завмирає від страху. І це мене лякає. Я б могла проникати в людей, як ото пірнають в морську глибину, але проникати в людей мені не дозволяє страх. А раптом усередині іншої людини я перестану бути сама собою й стану іншою, а це було б жахливо, сестрице. Так само боюсь попасти на Місяць. Я б могла полинути туди, але перебувати так далеко й бачити невідь-що боюсь. Так само боюся свого дару провидіти май-

бутнє. Та я й не провиджу. Я знаю, що має відбутися, ніби воно вже сталось, ніби я його згадую багато років по тому. Враження таке, ніби я живу двадцять років після тих часів, які ще не настали, але вже відбились у моїй пам'яті. Я пам'ятаю, яка колись була Європа, а тепер там усе інше — вулиці, будинки, пам'ятники. В Європі я ходжу скрізь і ніде не бачу слідів війни, наче її ніколи й не було. А сьогодні все там горить, бомби перетворюють міста на купи руїн. Сьогодні там тріщать постріли з гвинтівок, гримить канонада, і газети пишуть про тисячі забитих. Але в майбутньому мені здаватиметься, ніби там зовсім не було війни. Може, це й краще; цю війну хтось та повинен виграти, і, якби я знала, хто її виграє, мені треба було б стерегтися, щоб ненароком не проговоритися про це. Зовсім недавно я дізналася, що Кід добряче відлупцює капітана Рейносо. Мені аж смішно. І я знаю, що капітан не знатиме, хто його відлупцював. Чи це можливо? Якби я могла забути все, що знаю. Отака моя душевна хвороба!

Ну та гаразд. Розповідатиму далі. Як я вже тобі казала, капітан прийшов до доньї Хосефи дев'ятого листопада. За чверть до дев'ятої він уже був там, і я теж була там. Того вечора рано лягла в ліжко, сказавши Маріані й сержантові, що в мене болить голова. Я ковтнула дві таблетки аспірину й удала, що сплю. Для початку донья Хосефа покривлялася, покропила кутки водою, потрусила в повітрі жмутком альбааки, пирхаючи при цьому й вигукуючи:

— Помилуй нас!

Горіла тільки одна лампа з прикрученим гнотом, а на вівтарі, біля ніг святої Варвари, стояла довга, груба свічка — ота, що за п'ять реалів, але світила не більше, ніж на півреала. Донья Хосефа ходила туди й сюди по кімнаті, бризкаючи довкола горілкою й трусячи альбаакою.

— Помилуй нас!

Тінь від доньї Хосефи з'являлась то спереду, то збоку, то позаду неї, й здавалось, що це тінь видає всі оті звуки: губи доньї Хосефи були непорушні.

— Помилуй нас!

Кілька кроків.

— Помилуй нас!

Бризнула горілкою.

— Помилуй нас!

Труснула альбаакою.

— Помилуй нас!

Тінь, товста свічка, лампа з підсліпуватим вогником.

— Помилуй нас!

Все це справило на капітана сильне враження: його сигара давно погасла, він тримав у руці коробку сірників, але, певно, боявся прикурити. Сидів непорушно на стільці, спостерігаючи за священнодійствами доньї Хосефи. Свята Варвара на вівтарі ніби здригалася в тремкому свічковому світлі. Донья Хосефа дістала з кишені халата сигару, прикурила й підійшла до капітана, пихкаючи димом.

— Помилуй нас!

Перш ніж сісти в гойдалку, зробила кілька пасів альбаакою перед капітаном і покропила його горілкою, відтак широко перехрестилася й почала опускати на капітана альбааку, наспівуючи:

Олелé, олелé.
Віримо, що помилуєш нас.
Олелé, олелé.

Далі співала й пирхала уже в гойдалці, щосили розхитуючись і кадячи сигарою.

Олелé, олелé...

Перестала гойдатись. Заговорила голосом старого негра.

— Добрий вечір, карамба.

— Добрий вечір, брате,— відповів капітан.

— Ох, карамба, карамба. То як справи, капітане?

— Так собі, брате. А як там?

— Тут, а не там. Дуже погано, темно, коріння проросло крізь ребра. І тлін...

— А ще що?

— Та всякі справи, друже.

— Які справи, Торібіо?

— «Брате Торібіо». Ти повинен називати мене братом, не забувай цього.

— Вибач, брате.

— Твої справи не дуже добрі. Мій кінь почав допомагати тобі без мого дозволу. За цим дівчиськом стоять могутні сили. Не подолати їх ніяк.

— Та що ти кажеш, брате!

— Тож викинь її з свого серця і пошукай іншої, бо ця може наробити лиха.

— Але я її кохаю, брате.

— Кхе-кхе! Я бачу — ти зовсім розкис. Ти не знаєш, яка вона є. Це дівчисько брикається не згірше за дику кобилицю. Кхе-кхе!

Перебуваючи поряд з капітаном і доньєю Хосефою і слухаючи їхню розмову, я нараз забула, де я, й почала думати про Маноло й про тебе. Твоє і його майбутнє також пов'язане з бараком, хоча від нього ти застала самі руїни. Вашу майбутню долю творили всі мешканці барака: Хуан Ернандес, капітан Рейносо, сержант, Маріана, навіть я, можливо, головним чином я. Завдяки нам, одного вечора в твоєму домі з'явився Маноло зі своїм татом; отак ви побачились уперше й відразу сподобались одне одному. І Маноло сказав тобі, що вся молодь повинна боротися проти Батісти.

Я

Мені тоді минуло п'ятнадцять років, і я навчалась у школі медичних сестер. В лікарні бракувало найнеобхідніших речей. Хворі лежали по двоє й по троє в одному ліжку, на брудних простирадлах, без ліків, без їжі. Маноло сказав, що повстанцям треба будь-що захопити казарми. Я чула, що відбувається в місті, бачила машину з трупами на вулиці Марті. Хоч я була тоді ще зовсім молода й зелена, однак серце моє сповнилося болем і гнівом. Маноло розкрив мені очі. Я прагнула битись запекло, як бились оці загиблі повстанці, битись проти Батісти, проти його лакуз. Та нам так і не випало бути разом в бою.

ЙОЛАНДА

Маноло стане твоїм нареченим; я довідалася про це того вечора в кімнаті доньї Хосефи. Я знаю, що Маноло загине від рук Хуана Ернандеса і капітана Рейносо. Мені жаль тебе, я не можу не жаліти тебе,

хоч ти й не любиш виявів співчуття. Але ж цього не може бути, сестрице. Ні, не може бути. Усе це мені видається маренням, витвором моєї хворої уяви. Вона може вигадати бозна-що. Краще мені не казати тобі про це, бо в голові моїй усе починає плутатись. Отже, я розповідала тобі про візит капітана до доньї Хосефи. Капітан мало не плакав, благаючи, аби Торібіо допоміг йому чи бодай дозволив, щоб йому допомогла донья Хосефа.

Врешті-решт донья Хосефа запирхала, почала вигукувати: «Помилуй нас» уже своїм голосом і розгойдуватись. Це вона вийшла з трансу.

— Ну що сказав Торібіо, капітане?

— Нічого важливого.

— А все-таки, що саме?

— Та говорив про всякі неістотні речі.

— Не намагайтесь обдурити мене, капітане. Я здогадуюсь, що сказав Торібіо. Він не хоче, щоб я втручалася в цю справу. Цими днями він кілька разів дав мені знати про це. Він уміє показати, коли йому щось не до вподоби. Мені здається, буде краще, якщо ви викинете Йоланду з голови. Ця дівчина вам не підходить. Завеликий для вас шматок, вам годі з нею впоратись.

— І ви це кажете мені тепер?

— А коли б я це мала вам сказати? Коли, капітане? Ну-ну, кажіть-бо, кажіть.

Капітан Рейносо з люттю втупився в донью Хосефу, примруживши очі й стиснувши губи. Вона, очевидно, вгадала, про що він думає.

— Я не така, як ви думаєте, капітане.

Вона підвелася й попрямувала до шафи. Щось пошукала в шухляді. Повернулась і стала перед капітаном.

— Ось ваші гроші.

Він сховав руки між колінами й відвернувся.

— Облиште.

— Це ваші гроші.

— Вони вже не мої.

— Ви ж почали казати...

— Нічого я не казав.

Рейносо підвівся й узяв кашкета, збираючись іти; донья Хосефа сховала гроші до кишені халата.

— Послухайте ще одне, капітане Рейносо.

Тим часом капітан надягнув кашкета й розчинив двері.

— Послухайте уважно, що я вам скажу: якщо не хочете вскочити в халепу, забудьте про Йоланду Бенітес. Дайте їй спокій. Я кажу це для вашого ж добра. Ця дівчина — Ємайя.

Я

Мій тато був членом організації «Молода Куба». Від нього я й навчилася непокори. Бунтарський дух нуртував у мені ще до того, як Маноло ввів мене в середовище революціонерів. Якось я розсердилась на Мараньйона,— коли ще не була нареченою Маноло,— бо Мараньйон сказав, що «Молода Куба» — це всі до одного бандити, котрі тільки вбивають і грабують. «То справжні революціонери,— відказала я йому,— і перш ніж говорити про них, треба добре промити рота». Тут мені

стало шкода бідного діда, і я спробувала пояснити йому. «Гітерас[1] боровся проти американців, не покладаючи рук,— сказала я.— Він знав, що єдиний спосіб завоювати свободу — це вигнати звідси янкі, і хотів зробити справжню революцію. Треба було купити зброю, і він вирішив зібрати гроші, відбираючи їх у багатіїв та уряду, а собі він не взяв і сентаво. Коли його вбили в Моррільйо, у нього в кишені знайшли всього півтора реали». Не знаю, чи переконала я тоді Мараньйона.

ЙОЛАНДА

Я ще не розповідала про те, як Армандо вступив до армії. Я страшенно раділа, й мені здається, що і він був задоволений. Я бачила, як він, стоячи перед капітаном, підняв руку й, коли прочитали присягу, сказав:

— Присягаюся!

— Хай допоможе вам бог,— сказав йому капітан, і я здригнулась, дарма що була така рада.

Сержант чекав Армандо проти штабу, в коридорі.

— Вітаю тебе, хлопче. Тепер побачиш: усе стане інакше. Тебе призначено в перший, чи не так?

— В перший ескадрон, сказав мені капітан.

— Ну то ходімо до казарми.

Вони пішли через двір. Армандо спитав сержанта:

— Чому мені сказали: «Хай допоможе тобі бог»?

— Коли я тобі таке говорив?

— Не ви, а капітан, коли я прийняв присягу.

— А це завжди так кажуть. Такий звичай — здається, ще з часів іспанців.

— А я думав: він так каже, бо мене чекає щось страшне.

— Та ні, хлопче, що ти таке говориш. Ось побачиш: служити у війську не так уже й важко. Ось казарма першого ескадрону. Буде краще, якщо ти зайдеш один, а то потім солдати говоритимуть, що я взяв тебе під своє крильце. О другій годині я зайду по тебе — поведу до швальні.

Армандо не з'являвся в бараці два тижні. Весь цей час я дуже потерпала. Сержант пояснив мені, що Армандо не прийде, доки йому не видадуть вихідної форми. Поки що йому видали тільки одну, повсякденну.

— А чому він не приходить у цивільному?

— Перші місяці служби новобранці ненавидять цивільний одяг. Таке було й зі мною. Тож не впадай у розпач: він прийде.

Але я вже уявляла собі, що втрачу його, що він більше ніколи не сидітиме зі мною на канапі й що вже починаються ті зміни, які, за моїми передчуттями, мають настати.

ЙОЛАНДИН ЛИСТ

Моє видиво живих клунків чергувалося з іншим, теж страшним — видивом самотності, яку годі собі уявити: я опинялась у порожнечі, і тоді здавалось, що мене й зовсім немає, така ця самотність була

[1] Гітерас Ольмес Антоніо (1906—1935) — кубинський громадський та політичний діяч. Заснував революційну організацію «Молода Куба» (1934), що боролася з режимом Батісти.

страшна. Жодної тобі пташки, жодної хмаринки, мухи — осяйний простір без жодної тіні, серед тиші, насиченої страхом. Гори пилу, ями в пилу, рівнини, вкриті пилом. Ні води, ні повітря, ні життя — сам тільки пил. І світло не видавалося світлом, бо ж не було чого освітлювати. А часом і світло пропадало, і все було чорне й холодне, і зорі блимали як вогняні кульки. І велика куля, зелена з темними плямами, виринала з пітьми і пливла між зірками й зникала, поглинута чорним мороком. І все непорушне й мовчазне — страшенно непорушне, страшенно мовчазне. І жодного запаху. Жодного. Ні в світлі, ані в темряві. Буває так: ти самотній, але знаєш, що десь є люди. А в тій самотності я почувалась інакше: мені було відомо, що там нікого немає. Анікогісінько. Ось такою має бути смерть. А це вже жахливо — почуватись усередині смерті.

ЙОЛАНДА

Армандо боявся, що в казармі до нього ставитимуться з недовірою, бо він був студентом. Для солдатів студенти — це нечиста сила. Він признався мені, що саме через це він так довго вагався, коли сержант умовляв його вступити до армії. Сталось так, що в перший же день, коли новобранці зібралися біля їдальні, чекаючи, доки вона відчиниться, з ним заговорив один капрал.

— Куба не республіка,— заявив він.

— А що ж вона таке? — простодушно спитав Армандо.

— Псевдореспубліка,— відповів капрал і пояснив йому значення цього слова. «Псевдо» означає «несправжній».

Армандо подумав, що капрал хоче його спровокувати.

— Не кажіть так, капрале,— врешті сказав він.

— А чому? Адже це правда. Американці й далі правлять нами. Якщо не віриш, то роздивися навколо.

Армандо відійшов від капрала й став у хвості черги, а за столом сів якомога далі від нього.

Один солдат сказав йому, коли вони разом виходили з їдальні, щоб він не боявся капрала.

— Таж він сказав...

— Він це каже без усякого підступу. У капрала Санта Крус трошки не всі дома.

Це був один із старих солдатів, і його койка стояла поряд з койкою Армандо. Очевидно, солдат хотів заприятелювати з ним. Помивши свої кухлі та інше начиння, вони вдвох зайшли до казарми й сіли на ліжку Армандо.

— Капрал Санта Крус — чоловік розумний і знає своє діло. Він добре показав себе четвертого вересня, але в нього одна вада: він несповна розуму. Не став навіть сержантом, хоча гідний того, щоб бути капітаном. Тепер його от-от мають звільнити зі служби. Військовий не має права молоти дурниці. Одна справа — бути цивільним, і зовсім інша — військовим. Ми, військові, повинні тримати цивільних в шорах, бо інакше почнеться катавасія. Згадай тридцять третій. Тоді нам сказали, мовляв, треба брататися з цивільними — ну й мало не настав кінець: страйки, червоні знамена, бунти, а в Мабайї — комуністичний уряд. Добре, що полковник вчасно похопився й сказав «Годі», бо якби не це, то республіці швидко був би капець. Таке більше не повторить-

ся. Цивільних треба держати в кулаці, поводитися з ними без усяких церемоній. Доки солдат приятелює з цивільним, він не солдат. А в тебе багато друзів серед цивільних?

— Та є кілька.

— Так от: поводься з ними обережніше. Я не хочу сказати, щоб ти й словом не озивався до цивільних, але, як військовий, ти повинен ставитись до них зверхньо. «Ну, то як справи, друже?», «Що чути?», «Ну, бувай». Отак. І не здумай дружити з ними. Якщо ти звіришся на цивільного, то одного чудового дня він відплатить тобі зрадою. Я вже брав участь у чотирьох операціях і незабаром мене посилають на п'яту. Тож знаю, що кажу.

Тепер Армандо чимдалі більше невдоволений. Йому не подобається бути солдатом. Іноді він ще підноситься духом, коли сержант каже йому про райдужні перспективи, які розкриє перед ним військове училище, але його захват не видається мені надто щирим. Нині він у казармі. Подивись: він онде з сержантом. Це місце в дворі біля стаєнь подобається їм обом. Взагалі не те, щоб так уже й подобалось. Армандо доводиться приходити сюди щовечора, щоб набрати води й піску для миття казанів та іншого кухонного начиння. А сержант приходить, щоб поговорити з ним.

— Ти маєш кебету, Серрано.

— Я? Чому ви мені це кажете?

— З твоєю освітою ти просиш, щоб тебе призначили на постійне чергування на кухні.

— А що тут такого?

— Ти привернув до себе загальну увагу.

— Я зробив це не для того, щоб привертати чиюсь увагу. Я попросився на кухню, щоб не ходити на будівництво.

— Але ж на кухні ти працюєш, як мул.

— На кухні я працюю тринадцять годин, майже не присідаючи; на будівництві працюють вісім годин і можна побайдикувати, але я не можу терпіти кайла й лопати.

— То слухай: про тебе точаться розмови навіть у штабі. А полковник Педраса був приємно здивований, побачивши, як блищить начиння на кухні першого ескадрону. Він сказав, що це взірцева кухня полку,— так мені щойно розповів капітан-ад'ютант. Ну що ти на це скажеш?

— Старшина висловив мені подяку того дня, коли Педраса був на кухні.

— Полковник, полковник Педраса. Час уже звикнути.

— Старшина сказав, що дасть мені два дні звільнення, але нічого не казав про похвалу полковника. Я й досі чекаю цих двох днів.

— Він тобі їх дасть. Старшина Естрада дуже хороший чоловік, та й я йому нагадаю про його обіцянку. А тепер про діло: здається, мені пощастить зробити для тебе дещо корисне.

— Що саме?

— Але про це нікому ані півслова.

— А все-таки що?

— В штабі є один солдат — працює архіваріусом; у березні кінчається його термін служби, а він не хоче залишатись на надстрокову. Його звуть Фігередо, і він мій добрий приятель. Сьогодні вранці він розмовляв зі мною про цю справу. Майор Рейєс намагається умовити

його залишитися ще на один термін, але Фігередо сказав «ні», бо його можуть перевести на постійну службу, а він цього не хоче. Я відразу подумав, що архіваріусом можеш стати ти, поговорив з капітаном-ад'ютантом і, здається, все влагоджено. Тож не дивуйся, якщо завтра або післязавтра тебе викличуть до штабу.

Так воно й вийшло. Армандо влаштували іспит, він його склав на відмінно, і ось уже два дні відбуває практику в штабі, щоб потім зостатись при архіві, коли звільниться Фігередо, хоч майор Рейєс іще не втратив надії умовити того залишитись на надстрокову. Справи в мене посуваються добре, сестрице; з кожним днем мені чимдалі більше подобається життя. Я люблю Армандо, а він любить мене, і я почуваюсь щасливою, хоч часом мені привиджується хтозна й що. Барак і далі стоїть, неначе йому судилося стояти вічно, і ніхто не знає, що тут відбудеться згодом. Кід ще не лупцював капітана Рейносо,— котрий, до речі, більше й носа не потикає до барака, — і піднісся духом після того матчу, який йому влаштував Кіньйонес. Щоранку вони бігають шосейною дорогою Морро. Подивись на них. Зараз вони не біжать, ідуть поволі.

— Вона не причинна, Кіньйонесе.

— А всі кажуть, що причинна.

— Ну й хай буде причинна. Мені вона до вподоби та й усе. І не умовляй, щоб я її покинув.

— А ніхто тебе й не умовляє.

— Та це я так — про всяк випадок.

Кіньйонесові вже сорок п'ять років, а дивись, який він міцний та здоровий. Кажуть, він займався боксом до сорока, але ще й досі, коли надягає рукавиці й стає проти Кіда, варто подивитись, як він завдає удари. Він працює вантажником в порту.

— От тільки надто часто ти ходиш до неї, а це недобре.

— А між нами нічого такого немає. Емілія ж дівчина.

— Від жінок у спортсмена ядуха. Коли ти тренуєшся, то не треба навіть наближатися до них. Хочеш стати чемпіоном — у тебе немає іншої ради, як забути про жінок на час тренувань. Про цю та й про інших. Якщо хочеш, я поговорю з Емілією.

— Облиш цю справу на мене, Кіньйонесе.

— Куди це ти?

— Та піду он туди поснідаю.

Він показав на дешевеньку кав'ярню. Такі місця подобаються Кідові — своїми сніданками та безалкогольним пивом, яке він повинен пити щоранку привселюдно, як цього вимагає підписаний ним контракт. Компанія Бакарді сплачує йому щомісяця двадцять песо за те, що він п'є за сніданком пиво Гатуей і носить майку з його рекламою.

— Склянку молока і каші.

— Скільки каші?

— Чотири порції.

— Забагато, Кіде.

— Я голодний. Клади чотири, хлопче.

Ось ти й побачила Кіда. Емілія — його наречена. Але незабаром вони розсваряться, я це передчуваю і боюсь. Бо їхня сварка стане сигналом, початком і потвердженням моїх передчуттів.

— Їж повільніше, Кіде. Краще пережовуй. Їжу,— щоб вона приносила користь,— треба ретельно жувати.

Каша з молоком, суп з телячої ноги, варені зелені банани,— ось улюблена Кідова їжа. Кіньйонесові було б досить і самого супу.

— Тарілка супу з телячої ноги дорівнює чотирьом біфштексам,— каже він.

Хтось порадив Кідові пити молоко, й Кід випиває щоранку по склянці і їсть кашу. Кіньйонес зауважує, що пиво теж поживне.

— Для породіль,— скептично зазначає Кід.

— Ти надто швидко снідаєш, Кіде.

— Бо я голодний. Ходімо. Рахунок, хлопче.

— А пиво? Адже тобі платять за те, щоб ти його пив.

— Подай пиво, хлопче.

Щоб платити за пиво, компанія Бакарді видає Кіньйонесові талончики. Подивись на Кіда. Він бере пляшку обіруч.

— Послухай, Кіде. Ти повинен тримати пляшку так, щоб було добре видно етикетку.

— Як мені набридли ці дурниці!

Кід іще не став чоловіком і досі лишається хлопчиком, який колись продавав газети й чистив взуття і якого бив батько. Батька його повісили в Віста-Алегре в часи Мачадо, коли влада вирішила очистити Сантьяго від негрів, які не мають певних занять. І відтоді Сунгіто, котрому не було ще й десяти років, сам себе годував, одягав, виховував, живучи з того, що продавав газети й чистив взуття,— аж доки став боксером. Він уже провів кілька боїв і жодного не програв. І з самого початку Кіньйонес був його менеджером.

Я

Ось зараз я чую мою маму, голос моєї мами, яка говорить і плаче, як це вона робить завжди, відколи помер мій тато. «Йоландин розум затьмарювався дедалі дужче, але Армандо цього не помічав. Мені стало його жаль, бо я уявила собі, як він терпітиме Йоландину хворобу, ставши її чоловіком. Я знала: скінчиться тим, що Йоланду заберуть до Масорри: там притулок душевнохворих. І Армандо буде нещасливий. Але мені ніколи не спадало на думку попередити його про це, бо тоді ще лукавий не зайшов мені в голову. Зайшов він тієї ночі, коли була пожежа і я дізналась, що Оскар застрелився».

ЙОЛАНДА

В місті була стрілянина; ти стріляла теж — з пістолета по літаку, що пролітав на бриючому польоті. Потім уночі ти знайдеш Маноло, й Маноло дістане вантажну машину. Ні, не вантажну, а санітарну, щоб забрати зброю, яку залишили в тебе вдома хлопці-повстанці.

Я знаю це тому, що я божевільна. Тебе зараз немає на світі, і я знаю ще довго не буде. Ти існуєш тільки в моїй божевільній уяві. Вона малює мені майбутню революцію проти Батісти, і ти береш участь у цій революції. Я не знаю, хто її робить. Мабуть, якась партія. Можливо, й істинні; ці істинні виступають проти Батісти й тепер, але вони вимагають тільки вільних виборів. Можливо, це «Молода Куба», але Армандо каже, що «Молода Куба» перестала існувати, коли загинув Гітерас. Важко збагнути, сестрице, хто саме! Дивись, Кід і Кіньйонес уже пішли. Мабуть, вони в бараку. Ось Кід розмовляє з Емілією.

— Ти повинна зрозуміти мене, люба.

— Я тебе розумію. Я чудово тебе розумію.
— Ти мені дуже подобаєшся.
— І тому ти хочеш порвати зі мною?
— Порвати, люба? Ні, я не хочу рвати з тобою.
— Тоді чого ж ти хочеш?
— Я вже тобі сказав. Потрібно, щоб ми якийсь час не бачилися. Поки триватиме тренування. Я повинен виграти цей бій, Еміліє. Коли я виграю, то зразу забагатію; грошей у мене буде хоч греблю гати.
— Це все той Кіньйонес. Він забив тобі баки. Якось прийшов і став давати мені поради: щоб я не ходила з тобою, бо, мовляв, завдаю тобі шкоди — неначе я заражу тебе коростою або віспою. Цей чоловік учепився в тебе, як чорт у грішну душу.
— Ну що ти балакаєш, Еміліє!
— Послухай, Кіде Релампаго: ти повинен зробити вибір.
— Який вибір?
— Або бокс, або я.
— Таж я розлучаюся з тобою не назавжди, Еміліє.
— Вирішуй.
— Ідеться тільки про якісь два місяці.
— Той, хто мене любить, повинен любити завжди, а не час від часу. Вибирай: бокс чи я.
— Я повинен стати боксером, Еміліє.
— Гаразд. Зоставайся зі своїм боксом, хай він піде тобі на користь.
— Еміліє! Послухай, Еміліє!

Емілія бігла, як навіжена. Онде вона вже на сходах. Мені робиться страшно. Невже це початок усіх тих лих, які намалювала моя хвора уява.

ЙОЛАНДИН ЛИСТ

Як я живу з Кідом? Не знаю, що й писати тобі, сестрице. Він сам по собі, а я сама по собі, хоч по готелях ми завжди оселяємося в одному номері. Мене цікавить багато такого, що йому зовсім байдуже. Він думає тільки про те, як утримати звання чемпіона світу і про ту другу жінку, яка в нього є. Ця жінка з'являється в готелі, де ми спиняємось, у будь-якій країні, де ми буваємо. При мені вона робить вигляд, нібито не знайома з Кідом,— я, зі свого боку, теж прикидаюсь перед нею дуркою. Кід познайомився з нею в Нью-Йорку, коли ми прибули туди вперше і він, тоді ще невідомий боксер, мав виступити в своєму першому матчі в Штатах. Я довідалася про неї від Кіньйонеса. Він прийшов до мене і попросив відшити від Кіда одну порторіканку, котра робить усе, щоб Кід забув про тренування. Того ж таки вечора я бачила, як вона розмовляла з Кідом у коридорі. Я сказала Кіньйонесові, що мені дуже шкода, але я нічого не стану робити. Він наполягав, переконуючи мене втрутитись, казав, що це мій обов'язок, адже я законна Кідова дружина. Я відказала йому, що він добре знає, які у нас із Кідом стосунки. Кіньйонес розсердився і пішов, не попрощавшись. Відтоді він ніколи більше не заводив зі мною мови про цю жінку. Я знаю, що вона для Кіда важить так само багато, як і чемпіонське звання. Він марить званням, але й вона не йде йому з голови. Він уже тричі завойовував звання й тричі втрачав його. Зараз він чекає нагоди, щоб здобути його вчетверте. Бідний Кід! За ним невід-

ступно ходить Кіньйонес і цілий табун тренерів, радників, експертів і ще невідь-кого. І всі вони дістають певний відсоток від його заробітку. Мені здається, що здобуття й утрата звання пов'язані з якимись темними оборудками за спиною Кіньйонеса й Кіда. Кіньйонес надто чесний чоловік для таких справ, а Кід надто закоханий у звання чемпіона світу. Зате містер Андерсон... Цей тип здатний продати навіть свою матір. Це написано в нього на виду. Завдяки містерові Андерсону Кід уперше здобув перемогу на чемпіонаті. Доти він бився більше двадцяти разів у Штатах і завжди побивав противника, але у нього не було нагоди зустрітися з чемпіоном. Кіньйонес занепав духом, казав, що вернеться на Кубу, що Кідові потрібен пронозливіший менеджер, і тут, я не знаю як, він зустрівся з містером Андерсоном, і той попросив десять відсотків з Кідового заробітку — чи то й усі двадцять, не знаю. Кіньйонес умовив Кіда, й десь за два місяці було підписано контракт на матч за звання чемпіона. І Кід виграв, а потім програв, через рік знову вернув собі звання, знов утратив і знов вернув, а через десять місяців знов зазнав поразки. Зараз вони збираються повернутися до Штатів, але спочатку проведуть у Європі два-три матчі. В Європі Кід ніколи не зазнавав поразки. Я кажу собі подумки, що Кідові треба поквапитись: йому вже тридцять п'ять років, і хоч який він сильний, роки завдають більше шкоди, ніж травми на рингу. Але можливо, Кідові судилося здобути й втратити звання чемпіона світу ще багато разів. Судилося долею, яку він викував собі там, на Кубі, живучи в бараці. Думаючи про долю, я згадую кінець Томаса Ернандеса. Його зарізали в будинку розпусти — цієї смерті він міг би уникнути, якби послухав мене.

ЙОЛАНДА

Я не розмовляла з тобою вже понад три місяці. Довго силкувалася, щоб на мене не найшло, і ось майже досягла свого. Я дуже страждала. Хотіла відвернути те, що має статися, і попала в халепу. Наші сусіди настроєні проти мене і вважають мене безсовісною розпусною жінкою, що відбиває чужих чоловіків, у яких сім'я і діти. А все тому, що я передчувала — ба знала,— що Томас Ернандес помре в будинку розпусти, заколотий кинджалом. Ти моя сестричка, і я тебе люблю, однак я почала опиратися долі й робити все, щоб ти не народилась, бо будеш дуже нещаслива, а я б цього не хотіла. Щоб зашкодити твоїй появі на світ, я спробувала зробити те, чого — як я знаю вже дванадцять років — зробити неможливо. Я подумала собі так: якщо Томаса Ернандеса не вб'ють у будинку розпусти, можна буде змінити хід інших майбутніх подій. Спроба моя зазнала невдачі, однак я не жалкую за тим, що спробувала, хоч мені й довелось постраждати. Обмірковуючи свою невдачу, я зробила одне відкриття: я марю не тільки тоді, коли на мене находить. Увесь мій світ це суцільне марення. Ота дійсність, в якій я живу разом з іншими реальними людьми, і та, в яку я лину, коли на мене находить і яку я вважала марою,— обидві вони — плід моєї божевільної уяви. Справжня дійсність зовсім інакша, і я живу поза нею. Мій світ має два полюси; якщо їх сполучити, полетять іскри, спалахне полум'я і обпече мене. На кожному полюсі події йдуть своїм плином, але їх ніяк не можна зводити докупи, бо інакше буде біда.

Отож я стала уважно стежити за Томасом Ернандесом. Я ходила

за ним назирці, коли він ішов з дому увечері, розмовляла з його дружиною. Тереса мучилась, упевнена, що в нього є інша жінка. Щовечора Томас ішов з дому й вертався тільки вдосвіта. Ходив у квартал жінок легкої поведінки. Ота інша жінка мешкала в будинку на розі вулиць Санта Ріта й Аламеда. Я бачила, як Томас лежав з нею в ліжку. Я поставила собі зробити так, щоб Томас Ернандес кинув цю жінку і щоб його не зарізали. Треба було переконати його, а для цього слід було поговорити з ним віч-на-віч. Одного вечора я лягла, не роздягаючись, і встала біля одинадцятої години. Маріана й сержант уже міцно спали. Я вийшла в коридор. У бараці вже геть усі полягали. Я спустилася східцями й стала дожидатись під горбом Томаса Ернандеса, того самого Томаса Ернандеса, чий похорон тепер справляють у його кімнаті, через стіну, поки я розмовляю з тобою тут у моїй кімнаті. Маріана й сержант пішли посидіти біля небіжчика, певні, що я сплю. Я не хочу бачити мертвого Томаса Ернандеса. Тієї ночі він спустився східцями й пройшов мимо, не помітивши мене.

— Томасе,— мовила я.

Він спинився й повернув голову в мій бік, але не впізнав мене в темряві.

— Що таке?

— Мені треба поговорити з вами.

— А ти хто така?

— Йоланда.

— А-а, сержантова донька.

Він запалив сірника, наче прикурюючи сигарету, але насправді щоб побачити моє обличчя. Я також побачила його обличчя. Очі його блищали, він дивився на мене з таким виразом, якого я ніколи не бачила в жодного чоловіка. Сірник погас.

— Що ж ти хотіла сказати мені?

— Киньте ту жінку,— мовила я.

— Яку жінку?

— Ту, до якої ви зараз ідете, оту погану жінку.

— А звідки ти це знаєш?

Я збиралась відповісти йому, але не встигла, бо почула кроки: якийсь чоловік ішов стежкою до сходів.

— Добрий вечір,— привітався він.

— Добрий вечір, Хуане.

Хуан Ернандес пішов угору сходами. Мені треба було втекти, побігти слідом за ним і сховатись у своїй кімнаті: нехай би собі Томас Ернандес ішов туди, куди зібрався йти. Я вже тоді добре знала, що Хуан Ернандес стане негідником, хоч тоді цього ще не було видно. Лиха людина в ньому була ще в зародку. Але я не втекла, лишилася.

— Звідки ти знаєш, що в мене є жінка?

— Люди багато говорять. Від них нічого не сховаєш. Ви повинні кинути цю жінку, Томасе.

— То ти дуже зацікавлена, щоб я її кинув?

— Вкрай зацікавлена.

— Якщо ти просиш, щоб я її кинув, то кину.

Він глибоко затягся сигаретою. А з його обличчя все ще не сходив вираз, який лякав мене.

— Я хочу, щоб ви її кинули. Я вже вам сказала.

— А знаєш — ти дуже гарна.

— Облиште це, Томасе.

— Дуже гарна й симпатична. Дуже апетитна. Йди сюди.

Він узяв мене за стан і хотів поцілувати. Я намагалась випручатись, але він стиснув мене ще дужче.

— Не будь дурною.

Я почула страх, великий страх, жахливий страх. І тоді на мене найшло, хоч я цього й не бажала. Я побачила збоку Томаса Ернандеса, який тримав у руках моє ослабле тіло.

— Найшло на неї, чи що? — тихо мовив він.

Здається, він злякався. Прихилив мене до стіни й майже побіг у бік Трочі. Я вернулась у своє тіло й почала підніматися східцями. В темряві я зіткнулась із кимось, хто спускався назустріч.

— Що ти робила внизу?

Це був Армандо. Я заціпеніла. Він схопив мене за руку й щосили стис.

— Ти була з Томасом!—Я бачила, як у темряві палали його очі.— Яка ж бо ти сука!

Він відпустив мене. Нарешті я змогла говорити.

— Дозволь мені пояснити тобі, Армандо.

— Нема чого мені пояснювати.

І пішов стежкою в бік Трочі, гнаний люттю, швидко, несамовито. Я й далі стояла на тій же сходинці, дослухаючись до його кроків, доки вони й затихли. Почали вити Хуанині собаки й вили навіть тоді, коли я ввійшла до кімнати й лягла в ліжко. Всю цю ніч я проплакала. Я втратила Армандо й відчула, що почались нещастя. Мені хотілося кричати, роздягтися, вискочити в коридор і бігати голяка по бараку.

ЙОЛАНДИН ЛИСТ

Я не кинула його, бо знала, що потрібна йому. Він вважав, що, одружившися зі мною, зробив добре діло і тим самим спокутував свій злочин — убивство на рингу одного боксера там, у Сантьяго. Одного разу він мені признався, що його мучило сумління, хоча й не сказав, що одружився, аби заспокоїти його. Сказав, що вбив цього чоловіка в чесному бою ненароком, і що супротивник міг так само вбити його. «Кілька років тому небіжчик мені привидівся уві сні, й мене почали мучити докори сумління — це було ще до пожежі в бараку». Він розповів мені про це, коли ми вперше приїхали до Нью-Йорка, й від того дня я все зрозуміла. Доти я вважала, що він одружився зі мною, бо я йому подобалась — мені завжди кортить дурити себе, створюючи всякі ілюзії,— але відтоді я певна, що він ніколи не був закоханий у мене. «Відколи я одружився з тобою, мрець більше не являвся мені»,— пояснив він. Якраз отоді я вперше побачила порторіканку, коли вона розмовляла з ним у коридорі готелю, де ми зупинились. Від того часу минуло багато років. Я й далі живу з ним, хоч він і не вважає мене своєю дружиною: його справжня дружина — ота друга, порторіканка.

ЙОЛАНДА

Минуло багато днів, а Армандо не з'являвся в бараці; увесь час сидів у казармі й навіть до матері не приходив. По бараку пішли всякі плітки, і люди чого тільки не подейкували. Буцімто Армандо застав

мене в будинку побачень з Томасом або що заскочив нас, коли ми лежали за бараком... Чого тільки не вигадували. Одне слово, мене зганьбили. Навіть сержант і Маріана читали мені мораль. Тільки Тереса й Мараньйон виступали на мій захист; врешті сержант теж став на мій бік. Бідолашна Емілія повірила мерзотникові Хуану Ернандесу, який, де тільки міг, поширював про мене гидкі брехні. І Емілія так повірила Хуанові Ернандесу, що стала його дружиною. Був великий скандал, і мені пощастило, що він вибухнув саме в ті дні, бо завдяки скандалу менше говорили про мене. Маріана страх як переживала мою ганьбу. Я переборола своє пригнічення і спостерігала за нею: чи не вдавані її переживання, чи не почуває вона в душі радості,— бо ж Армандо став вільний,— однак нічого не помітила. Її розпач був щирий.

— Скажи мені правду, Йоландо, що ж усе-таки сталося?

— Я вже тобі казала, мамо.

— Але яке було тобі діло до того, що робить цей чоловік?

— Мені було шкода Тереси. Вона ходила така сумна.

— Тьху, яке неподобство!

А за тиждень сержант поговорив з Армандо в казармі.

— Він каже, що не хоче тебе більше бачити,— сказав сержант.

— Ти повинен його умовити, тату. Хай прийде, ми поговоримо.

— Не знаю, чи вдасться умовити.

— Не турбуйся, дівчино,— сказав мені якось увечері Мараньйон.— Ми це залагодимо вдвох із Тересою.

— Як саме, Мараньйоне?

— Ми з нею підемо завтра до Серрано в казарму. Тереса скаже, ніби це вона розповіла тобі, що Томас ходить до другої жінки, а ти буцімто пообіцяла їй поговорити з Томасом.

— Підіть до нього, Мараньйоне. Обов'язково підіть.

Але вони не пішли.

Згодом Мараньйон розповів, ніби Томас сказав Тересі: «Я вб'ю тебе, якщо ти поткнеш туди носа».

— Не знаю, звідки він довідався, що його дружина збирається йти зі мною до казарми.

Тоді я пішла до своєї кімнати й кинулась у ліжко, прагнучи одного: умерти. Я більше нічого не хотіла. Маріана примушувала мене їсти, а я навіть не стежила за нею, чи не замишляє вона відбити у мене жениха. А сержант часто говорив зі мною про Армандо.

— Я сказав йому все, що розповіла Тереса, але він і слухати мене не хоче. Я говорю, а він дивиться кудись убік, і потім заводить мову зовсім про інше. «Фігередо, залишається на надстрокову, сержанте». — «Звідки ти це знаєш?» — «Капрал Рієра казав, ніби майор Рейєс умовив його». Мені Фігередо нічого не сказав, а ми з ним щойно зустрілися у штабі. «Я спитаю у Фігередо»,— сказав я йому. «Не треба нічого питати, сержанте, хай усе буде, як є: пошлють у частину — то й добре». Бачила б ти його обличчя, коли він це казав. Таке обличчя буває тільки у дуже нещасливого чоловіка, а такого хлопця, як Серрано, може зробити нещасним тільки жінка. Але не впадай у розпач, Йоландо: Серрано може з'явитись сюди будь-якої миті. Невже ти хочеш, щоб він тебе побачив у такому стані? Ти повинна встати й причепуритися: а раптом він прийде.

— А це правда про Фігередо, тату? Правда, що він залишиться на надстрокову?

— Не знаю. Я його не питав і питати не буду. Однаково Серрано довго не пробуде в штабі. Здається, в травні почнеться навчання у школі для новобранців.

Усі ці дні я не думала про тебе й навіть не згадувала тебе. А тепер думаю й знаю, що буде, що станеться з тобою. Я зараз дізнаюсь про це, наче згадавши те, що відбулося колись, давно. Ти й Маноло відвезли до Іспанської Колонії зброю, що її залишили хлопці у тебе вдома. Винесли на ношах із будинку й поклали в санітарну машину. Це бачили багато сусідів, і хоч простирадла погано прикривали те, що лежало під сподом, однак жоден сусід нічого не сказав. Через кілька місяців Маноло зі своїм батьком забрали зброю з Колонії й переховали біля барака, підвісили в колодязі. Хуан Ернандес часто приходив до згарища; він бачив усю операцію. Тож коли Маноло й Мануель прийшли з кількома товаришами, щоб забрати зброю, на них чекала засідка. Першим упав Мануель Гомес — куля влучила йому в голову. Батістівцями командував Рейносо, і з ним був Хуан Ернандес. Майор Рейносо. Атож, майор. Рейносо стане вже майором. Він заарештує Маноло й забере його пораненого до казарми. А через чотири дні тіло Маноло викинуть на вулицю з дев'ятьма ранами від куль, понівечене тортурами. Через місяць Роса накладе на себе руки. Я знаю, що все буде саме так. Ти й Маноло збирались одружитися, коли буде повалено Батісту. Досі я не знала того, про що тільки-но довідалась, але знала, що Маноло буде твоїм нареченим і змре твоїм нареченим. Я силкувалася зробити все, щоб цього не сталося. Це було ще до нашої сварки з Армандо. Я пішла до Роси, щоб умовити її виїхати з барака.

— А куди ж ми переберемося? — спитала вона.

— Можете підшукати собі якусь квартиру.

— А чому це ми маємо переїжджати?

— Барак шкідливий для дитячого здоров'я, Росо.

— Звідки ти це взяла?

— Діти Томаса Ернандеса похворіли минулого року і мало не повмирали. Санітарний лікар сказав мені, що це від води з колодязя.

— Маноліто почувається дуже добре. Він ще ніколи не хворів.

— Послухайте, Росо, найміть собі якусь квартиру. Для вас це буде найкраще.

— Найняти квартиру? Та що це ти таке говориш, Йоландо. А як настануть тяжкі часи? Буває, Мануель не працює по кілька місяців. Твій батько завжди чекає, а інший хазяїн — не сержант — давно б викинув наші меблі на вулицю.

Я побачила, що неспроможна переконати її, й відчула невимовний сум. Я підійшла до Маноліто, взяла його на руки, міцно пригорнула, й до горла мені підкотився клубок. Я бачила його твоїм нареченим, але вже мертвим. Мені на очі набігли сльози. Я поцілувала хлопчика й посадовила додолу. Відтак вибігла з кімнати.

— Послухай, дівчино! — гукнула мені навздогін Роса.

Я втекла в нашу кімнату. Того вечора я бачила з вікна, як повернувся додому Мануель Гомес. Я передбачала, що Роса розповість чоловікові про мої відвідини, тож зробила так, щоб на мене найшло, і перенеслася туди послухати. І справді...

— У цієї дівчини не все гаразд з головою, Мануелю.

— Що сталося?

— Вона прийшла й каже: вам треба звідси виїхати, бо барак шкідливий для дитячого здоров'я. Була якась перелякана, ніби боялась, що станеться якесь лихо. Нараз підняла Маноліто, поцілувала його й заплакала. А потім утікла.

— Батьки й донья Хосефа доведуть цю дівчину до божевілля. Будь дуже обережна з нею — ти й Маноліто.

Це б мало стати для мене наукою, але я не схаменулася. Через два або три дні мене спіткала та халепа з Томасом Ернандесом. Це було наприкінці січня; потім на початку лютого сержант не виходив кілька днів із казарми — саме розкрилася змова Педраси, який, казали, намагався організувати заколот проти Батісти. Спершу сержант був у пригніченому настрої, бо зняли командира полку й капітана-ад'ютанта, та потім виявилось, що новий командир — його давній знайомий, вони колись разом служили. На початку лютого викрився зв'язок Емілії з Хуаном Ернандесом. Люди бачили, як рано-вранці вона вийшла з його халупи. Емілія накинулася на них:

— Чого повирячувались? Що — ніколи не бачили жінки, яка провела ніч з чоловіком? Неначе це вам первина.

Того ж таки дня вона віднесла свою одежу до халупи. Вона була невимовно щаслива, та її щастя тривало недовго. Через тиждень Хуан Ернандес почав її бити. Чути було, як вона зойкає. Він лупцював її так, що здригалися стіни халупи. Емілія виходила то з розбитою губою, то з синцем під оком, а часом із тим і тим. Мешканці барака були обурені, й сержант пішов до Хуана Ернандеса сказати, щоб він себе трохи стримував.

— Таж я це роблю на користь дівці, сержанте,— відказав йому Хуан Ернандес.— З причинними треба поводитися тільки так. Ось побачите: за місяць я вилікую Емілію від її хвороби.

Але вона не змогла витримати такого лікування і через кілька днів сказала сестрі, що хоче вернутися. Та Рафаеля її не пустила. Сказала, що такі, як вона, не гідні переступати порогу пристойного дому. Емілія взяла клуночок зі своїм одягом і пішла до батька на вулицю Прінсеса. Що там зчинилося — годі описати. Повалені шафи, порозбивані лампи — крику було на весь квартал. Довелось викликати поліцію, й Емілію заарештували. Цього разу Рафаеля вже не пішла до сержанта просити за Емілію. Звернувся до нього Кід.

— Послухайте, сержанте, чи не можна поговорити з полковником?

— А що я йому скажу?

— Скажіть, що я беру на себе опіку над Емілією.

— Невже ти хочеш одружитися з нею?

— Хочу. Отак і скажіть полковникові.

Армандо все ще не з'являвся. Відчуваючи, що втратила його, я все-таки мала ще якусь надію. Адже якби в мене її не було, то я б не сказала Кідові:

— Емілія — хороша дівчина. І ти робиш правильно, що не кидаєш її.

— Я роблю це не задля неї,— відповів він.— Вона мені необхідна.

Здавалось, він от-от заплаче. Не мовивши більше ні слова, він

вийшов з кімнати. Сержант мав розмову з полковником, але все було даремно.

— Жінка, з якою живе її батько,— пояснював Кідові сержант,— хоче домогтися, щоб Емілію забрали до Масорри або посадили в тюрму. Вона звинувачує її у вторгненні в житло, у замаху на життя, у пошкодженні майна і образах... У неї десятки свідків, і вона ладна перевернути небо й землю, щоб досягти свого. Полковник хотів допомогти мені, він навіть відвідав Емілію, але врешті сказав, що вона справді збожеволіла й що, зважаючи на звинувачення тієї жінки, її не можна випускати на волю. Тож краще забудь про цю дівчину, Кіде.

Кід був дуже пригнічений, і всі думали, що він програє бій увечері того дня, коли Емілію забрано до Масорри. Але він переміг, хоч і сам мало не потрапив до тюрми через свою перемогу. Ось як сам Кід розповідав нам про те, що сталося.

— Коли пролунав гонг, Перальта дуже сильно вдарив мене і мало не звалив. Але цей бій я повинен був виграти будь-що. По перших ударах я відчув, що можу програти, і, сказавши собі — цього не повинно бути,— перетворився на звіра. Й відразу скінчив бій, у першому ж раунді. Удар був чистий, обидва удари, бо їх було два: лівою — гачком у щелепу і правою — в груди, просто в серце. Кажуть, він був гарна людина, але під час боксу немає ні добрих, ані поганих людей — є тільки супротивник і цей супротивник теж хоче перемогти будь-що. Тим-то боксер і тренується для того, щоб бити якомога дужче й витримувати удари супротивника. Отак я й сказав лейтенантові в поліційному відділку: «Що ви хочете, лейтенанте? Він не був беззахисний,— навпаки, добре натренований і бився як звір. Мертвим міг бути й я, але став він — це вже так випало». І вони були змушені відпустити мене. Ну, а тепер самі судіть, чи я мав рацію: Кіньйонес уже веде переговори про контракт іще на два матчі в Гавані через двох різних посередників.

Кід видавався зовсім іншою людиною: був самовдоволений і чванливий, неначе вже став чемпіоном світу. За кілька день я дізналась від Маріани, що Рафаеля одержала телеграму з Масорри, де сповіщалось про смерть Емілії. За словами Маріани, Рафаеля залишилась геть байдужа до цього сповіщення.

— Ніби нічого й не сталося.

Того ж таки дня мені спало на думку піти до доньї Хосефи, щоб залагодити справу з Армандо. Я прийшла й сказала їй:

— Ви повинні допомогти мені, доньє Хосефо.

— Допомогти — в чому?

— Я хочу покінчити з цією скандальною історією.

— Ти сама зганьбила себе. Я ніколи не думала, що ти на таке здатна.

— Послухайте, доньє Хосефо, я прийшла не сперечатися з вами, а просити вашої допомоги. Ви допомогли мені з капітаном Рейносо, тож допоможете й тепер.

— Якщо я зможу допомогти тобі, то допоможу. Що ж я маю зробити?

— Усе, що казав Хуан Ернандес,— брехня.

— Про це говорив не тільки Хуан Ернандес. Томас теж говорив.

— Хоч би хто говорив, усе це — брехня. Томас добре знає, що було там, під горбом. Томас поважає вас. Поговоріть з ним і примусьте його сказати правду.

— Це я зможу.

— Доможіться цього. Потім самі будете знати, що робити далі.

Це було опівдні. А ввечері донья Хосефа прийшла до мене в кімнату.

— Ой, Йоландо! Як мені соромно перед тобою!

— Вам немає чого соромитись, доньє Хосефо.

— Пробач мені. Томас не такий серйозний, як я думала. Тепер він признався, що все було так, як ти казала; він був подумав, що ти чекала його для чогось поганого, але насправді ти просила його задля дітей, щоб він кинув ту жінку. Я добряче вичитала йому за його негідне поводження, і він сумирно слухав. Сьогодні ввечері він переговорить з Армандо Серрано, щоб покінчити з цим непорозумінням. Ми підемо до казарми вдвох, і я простежу, щоб Томас сказав усю правду.

Ти не уявляєш собі, сестрице, як я зраділа, ніби вже помирилася з Армандо. Але це сталось у несподіваний для мене час: на світанку. Мені здавалось, що я не спала цілу ніч, але коли сержант прийшов будити мене, я спала. Він каже, що довго шарпав мене.

— Йоландо! Йоландо!

— Що?

— Вставай і одягайся.

— Навіщо?

— До тебе прийшов Серрано.

Я вмить одяглася.

— Прости мене, Йоландо. — Він цілував мене при Маріані й сержанті в уста, очі, щоки, пив мої сльози. — Цей поганець признався мені в усьому; він плакав, мов та жінка, стоячи навколішках. Я ніколи не уявляв собі, що людина може бути така ница. Такий уже їхній рід: адже то його брат сказав мені того вечора, що ти там, унизу.

Я вмирала від радості в його обіймах, наче ми вже були чоловіком і жінкою і настав наш медовий місяць. Тепер усе стало, як раніше, майже так, як раніше, бо зараз я ще більше боюся, набагато більше. Я певна, що станеться все передбачене мною, це підтверджується ходом подій: Кід убив свого супротивника на рингу і вже відлупцював капітана Рейносо, Томаса Ернандеса вбито сьогодні вранці в будинку розпусти, і мені вже ввижається, як Хуана підпалює барак. Убивцю Томаса Ернандеса не спіймано, і поліція й гадки не має, хто б це міг бути, хоча злочин вчинено в присутності багатьох людей. Кажуть, це сталось під час пиятики. Сімнадцять ножових ран. Я не можу заснути через крики Тереси. Це я винна в смерті цього чоловіка. Після того вечора, коли у нього була розмова з Армандо, він став приділяти більше часу тій жінці і зовсім кинув шити альпаргати. Тепер я відчуваю себе винною за все те зло, яке вчинить Хуан Ернандес, і навіть за смерть чоловіка, якого вбив Кід. Я могла зробити так, щоб не сталось того, що вже сталось, і того, що має статись. Але для цього мав би вмерти один чоловік, один з двох, які дадуть поштовх майбутнім подіям. Та я не наважуюсь. Не можу. Не можу вбити жодного з двох: ні її, бо вона — моя мати, ні його — бо кохаю його. Я не здатна на вбивство: я страшенна боягузка. Вирішила більше не допускати, щоб на мене находило, й мовчки переживати все те, через що повинна пройти, однак, якщо я не говоритиму з тобою, то вмру від туги. Звечора Хуана полаялась із доньєю Хосефою, а кілька днів тому Кід відлупцював капітана Рейносо; капітан і гадки не мав, хто його б'є. Я випадково

побачила цю сцену. Тієї ночі Армандо був на чергуванні, і я рано лягла спати. На мене вже давно не находило, тож мені закортіло пройтись бараком. Почали вити Хуанині собаки, і я вже не могла стриматись: пішла подивитися. Серед собак стояв Кід, у трусах, босий, його не було видно в темряві. Здається, Хуана залишила хвіртку відчиненою і тепер намагалась позаганяти своїх собак, котрі збились угорі на сходах. Хуана не помітила Кіда серед собак. В цей час східцями піднімався капітан Рейносо, й собаки напали на нього. Але спершу я мала б сказати тобі, що попереднього вечора капітан після довгої перерви прийшов до нас з візитом. Я здивувалась, побачивши його. Армандо сидів зі мною на дивані. Коли Рейносо побачив нас, в очах у нього зблиснули мстиві вогники. Маріана й сержант не винесли своїх гойдалок у коридор, бо в кімнаті був також Кід.

— Мені дуже хотілось прийти сюди, але ці місяці в мене була сила роботи. — Говорячи, капітан не зводив очей з Армандо. — То це ти наречений Йоланди?

— Так, капітане.

— Я тебе вже бачив. Ти служиш при штабі.

— Так, капітане.

— Тобі вже небагато зосталось бути при штабі: Фігередо передумав іти з війська. Я йому так порадив. Майор Рейєс сікався до архіваріуса, але тепер при новому начальнику все владнається.

Йдучи годині о десятій, Рейносо сказав «до завтра», неначе мав намір приходити щодня. Якийсь час ми сиділи мовчки: ніхто не осмілювався сказати того, що думав.

— Якщо капітан Рейносо буде й далі ходити сюди, сержанте, — врешті здобувся на слово Армандо, — то виникнуть проблеми.

— А що я, на твою думку, повинен зробити? — спитав сержант. — Він поводиться коректно. Я не можу заборонити йому заходити до мене.

Кід сидів мовчки, як і тоді, коли в кімнаті був капітан. Потім Кід пішов, сержант провів його до дверей.

— До завтра.

— До завтра, Кіде.

Потому, дарма що вже було пізно, Маріана й сержант витягли свої гойдалки в коридор. Решту вечора Армандо розповідав про капітана Рейносо. Як він ненавидів цього чоловіка!

— Таких офіцерів, як цей, чимало; це люди без сумління, якісь бандити.

Йому було тяжко на душі. Коли він виходив, сержант постеріг його пригнічений настрій.

— Я хочу поговорити з тобою, Серрано, — сказав він.

Обидва підійшли до східців, але я знала, що вони не стануть сходити вниз. Я негайно лягла в ліжко, щоб піти за ними на городи. Там вони й були: сиділи на Мараньйоновому камені.

— Я розповім тобі історію наших з капітаном стосунків, щоб ти добре зрозумів моє становище, — говорив сержант. — Я знав капітана Рейносо, коли він був іще новобранцем, селюком з Баракоа, який майже не вмів читати. Мені сподобався цей хлопець, котрий величав мене «сеньйором», просячи дозволу відійти, неначе я був офіцер. Я вже тоді служив другий строк і був старший за Рейносо на п'ятнадцять років, але це не завадило нам стати друзями, близькими друзями. Через якийсь час, коли він уже склав присягу, відкрилася школа, і я домігся,

щоб капітан ескадрону послав туди нас обох. Це було тоді, коли солдатові треба було мати чималі заслуги, щоб офіцер узяв до уваги його прохання. Цей капітан ставився до мене дуже добре. Зловживаючи його добрістю, я домігся того, щоб Ферміна Рейносо послали до військової школи. Через два роки, коли Рейносо і я були капралами, я домігся того, щоб капітан Барнет послав нас іще до однієї школи, з якої ми вдвох вийшли сержантами. З кожним днем наша дружба міцнішала, ми стали як рідні брати; в армії нас прозвали «сіамські близнята». Потім настало четверте вересня. Під час того безладу сержант Рейносо виявив розпорядливість і за це дістав відзнаки капітана. А я зоставався сержантом: видно, й народився для того, щоб виконувати накази старших за званням. Його поставили командувати третім ескадроном, і він забрав мене до себе старшиною. Саме тоді помер Кальдерін, котрий орендував барак, і я подумав собі, що мені випадає нагода заробляти щомісяця кілька песо. Я пішов до іспанця Росендо, і він погодився здати мені в оренду барак, але хотів, щоб я знайшов собі поручника. Я подумав про капітана Рейносо. А кого ще я міг назвати поручником? Але капітан Рейносо саме поїхав до Гавани й затримався там, а поскільки Росендо казав, що не буде чекати і здасть барак іншому, то я сам написав листа, поставив печатку ескадрону й підписався за капітана. Я нічого не сказав Рейносо, коли він повернувся. З кожним днем він ставав дедалі пихатішим і дер переді мною носа, наче ми ніколи й не були друзями. Досі я сплачував свої внески вчасно. Але якщо я запізнюся, то іспанець пред'явить гарантійний лист поручника. Десь із рік тому капітан став ходити до нас, закохавшися в Йоланду. Я не можу зачинити перед ним двері — не маю морального права. Але ти не турбуйся, Серрано: Йоланді капітан подобається, як псові редька, і він це знає.

Армандо вислухав усе, не зводячи погляду з сержанта, неначе хотів бачити в темряві його очі. Врешті підвівся з каменя.

— Я не хвилююсь за Йоланду, сержанте, — сказав він. — Просто цей тип мене дратує. Не можу його терпіти.

— Тобі доведеться навчитись терпіти начальство.

— Так, сержанте, я це вже зрозумів. Та буде краще, якщо він сюди не потикатиметься.

Армандо залишив сержанта на камені й пішов у казарму. Наступний день я пережила у великій тривозі, боячись, щоб увечері не сталось чого лихого: я забула, що Армандо чергуватиме. І воно сталось, але не те, чого я боялась. Того вечора біля сходів на капітана Рейносо напали Хуанині собаки, а потім хтось його побив. Невидимий у темряві нападник відлупцював його, стусаючи в обличчя, в живіт, у боки. Рейносо вихопив пістолет, але його було вибито з руки, і тоді капітан упав навколішки й заблагав під градом ударів і під собачий гавкіт:

— Не треба! Годі! Змилосердься!

І сповз униз сходами. Тут йому перед носом упав пістолет, і гримнув постріл.

— Ой, не треба!

Пістолет лежав десь долі, й капітан шукав його, обмацуючи східці. Нарешті знайшов. З пістолетом в руці він чкурнув геть, спотикаючись, падаючи і все благаючи пощади. Врешті Хуана втихомирила собак і загнала їх на свій город. З коридору вийшли сержант і Хуан Ернандес.

— Що сталося? — спитав сержант.

З темряви вийшов Кід.

— Не знаю, — відповів він. — Я почув, що стрельнуло, й пішов подивитися.

— А хто стріляв?

— Хто його знає, сержанте. Я кинувся туди, щойно зачув постріл, але застав там тільки розлючених собак і Хуану, яка силкувалася загнати їх на город.

Хуан Ернандес уважно розглядав Кіда.

— А чому це ти в трусах і босий?

— Бо ж я так сплю. Я схопився з ліжка й вибіг, у чому був.

Ернандес роздивлявся Кіда в тьмяному світлі лампочки.

— Чудасія, — мовив він. — Ти геть упрів.

— Бо жарко, — відказав Кід.

— Жарко? Я б сказав, холоднувато.

В коридор повиходили всі сусіди. А Хуан Ернандес доскіпливо розглядав Кіда.

— Дуже дивно.

Усі товклися до півночі в коридорі, було багато всяких балачок, але ніхто не знав, що побито капітана Рейносо. Принаймні я не чула про це жодного слова. Я така знервована, сестрице, просто неспроможна володіти собою. Думаю про те, що сталося увечері, — про оту сварку між Хуаною й Хосефою. Було це близько одинадцятої години вечора. Сама я її не бачила — мені про неї розповіли. Кажуть, Хуана люта, як фурія, почала гупати в двері доньї Хосефи. Коли донья Хосефа відчинила двері, Хуана накинулась на неї.

— Бережись, бісова відьмо, я не боюсь твоїх чарів!

— Чого це ти?

— Не вдавай із себе дурки. Ти отруїла мою собачку, негіднице.

— Я?

— Еге ж, ти і тільки ти. Ти ненавидиш моїх собачок: це ж бо ти казала, от, мовляв, було б добре, якби вони всі повиздихали. Хай-но тільки в мене вмре ще одна...

— Чи ви бачили таке! Та на дідька мені поздавалися твої чортові собаки!

— Сама ти чортиця, відьма проклятуща!

— Як ти смієш ображати мене, стара дурепо!

Вони мало не побились. Вискочили Мануель і Мараньйон і насилу відвели Хуану до її кімнати.

— Буде тобі лихо, відьмо! Ой буде лихо! — кричала Хуана, коли її вели геть. — Бережися, бо зі мною жарти погані!

Я боюся, у мене розійшлися нерви. Тересині крики мучать мене. Вип'ю снотворного — може, засну. Ось уже кілька тижнів я не розмовляла з тобою. Я знову наробила дурниць і злилася кілька днів. Що робити? Як відвернути майбутні події, що стануть фатальними для всіх мешканців барака? Я сподівалась досягти цього, спровадивши звідси донью Хосефу, бо ж, здається, всі лиха мають початися з пожежі, і я знаю, що підпалить барак Хуана, посварившись із доньєю Хосефою. Я вирішила примусити донью Хосефу вибратися з барака. Ці дні в Сантьяго були великі зливи, а злива для мене завжди свято. Годинами я стояла під зливою, гралася з краплями, піднімалась до хмар, щоб побачити, як вони падають, відтак падала вниз, щоб розбитися з ними в калюжах серед бульбашок. Одного ранку під час зливи мене осяяла думка: треба вплинути на донью Хосефу. Я зразу ж вернулась у своє тіло. Мені хотілось піти до неї негайно, але довелось зачекати, поки вона скінчить прийом своїх відвідувачів.

— Доброго ранку, доньє Хосефо.

— Що скажеш, голубонько?

Вона саме варила щось на плиті в коридорі, біля дверей своєї кімнати.

— Мені треба поговорити з вами, доньє Хосефо.

— То говори.

— Тільки не тут у коридорі.

— Зайди в кімнату. Я зараз.

Я зайшла й сіла в гойдалку — на трон доньї Хосефи — певна, що зможу зламати донью Хосефу, підкорити її своїй волі. За якийсь час вона прийшла й сіла на стілець.

— Слухаю тебе.

— Вам треба вибратися з барака, доньє Хосефо.

— Мені вибратися?.. Та ти збожеволіла!

— Для вас це конче потрібно. Інакше станеться лихо.

— Та ти що!

— Я кажу це задля вашої ж користі, доньє Хосефо. Якщо ви залишитесь тут, то незабаром помрете страшною смертю.

— І звідки ти це знаєш?

— Мене повідомили про це мої охоронці — духи.

Вона підвелася зі стільця й стала на весь свій зріст, дивлячись на мене з посмішкою.

— Відколи це ти зв'язалася з духами?

Я дивилася на неї знизу.

— Ви ж бо самі, доньє Хосефо, казали мені, що мої духи дуже сильні.

Велике обличчя, увінчане стрічкою, яку вона пов'язала над чолом, щоб прикрити лисину, кривий рот. Я бачила її наче здаля, ніби дивилась на неї з дна колодязя.

— Послухай, що я тобі скажу, Йоландо Бенітес.

— Слухаю, доньє Хосефо.

— Я не знаю твоїх намірів.

— Я вже вам сказала. Я хочу, щоб ви виїхали з барака й уникнули лиха.

— Ти повинна спершу довести, що дужча від мене.

— Як же я повинна вам це довести?

— Зваливши мене з ніг.

— Зваливши вас із ніг?

— Ми поборемось. Або ти звалиш мене або я звалю тебе.

— Але ж у вас більше сили, ніж у мене, доньє Хосефо.

— Ми покличемо своїх заступників. Це вони боротимуться, а ми тільки будемо їхніми кіньми.

Я чувала, що чаклуни міряються силою саме в такий спосіб. І тієї миті щиро повірила, що в мене є духи-заступники, я їх відчувала в собі— вони перетворилися в демонів, перейнятих бажанням завдати поразки доньї Хосефі.

— Мої духи дужчі за ваших, доньє Хосефо.

— А це ми побачимо, — відказала вона.

І пішла зачинити двері й вікно. Відтак повернулася, взяла стілець і поставила його на ліжко. Всі свічки на вівтарі вже було запалено, й кімнату заливало жовтаве світло.

— Вставай, — наказала мені донья Хосефа.

Вона поставила гойдалку на ліжко.

— Допоможи мені, — наказала вона.

Разом ми підняли й поставили на ліжко обідній стіл та решту стільців. Між ліжком і шафою звільнилось місце, яке мені нагадало ринг на Кідовому городі. Донья Хосефа стала посередині з насупленим обличчям, напруживши плечі.

— Іди сюди.

Я підійшла, вона взяла мої руки й підняла високо над своєю головою — якомога вище. Мені довелось зіпнутися навшпиньки.

— Починай.

Я не знала, що мала робити.

— Починайте ви перша, доньє Хосефо.

Вона почала тиснути, скрегочучи зубами, пирхаючи. Я впріла. Отак ми простояли досить довго.

— А тепер ти, — врешті сказала мені донья Хосефа.

Ми й далі стояли з піднятими догори руками, однак доньї Хосефі довелось трохи опустити свої, бо я вже не стояла навшпиньках. Ота віра в духів, що була сповнила мене на початку, враз зникла, і я знов зробилась такою, як завжди — невіруючою. Моя сила була в моєму мозку, і я зосередила всю свою волю на одній думці, наказуючи мозкові виявити силу, яка дає мені змогу тікати зі свого тіла й мандрувати по всіх усюдах, долаючи простір і час. Я з люттю втупилась у донью Хосефу й стала думати: «Зараз ти впадеш, покотишся додолу; упадеш, бісова відьмо; упадеш, клята». Але донья Хосефа й далі стояла рівно й твердо, торкаючись мене своїм черевом, пріючи й відсапуючись, міцно тримаючи мої руки, напружена й непорушна.

— А тепер моя черга, — мовила вона.

— Годі, донье Хосефо. Ви перемогли.

Я вивільнила свої руки з її рук і заходилася знімати меблі з ліжка, розставляючи їх на свої місця. Донья Хосефа всілась у свою гойдалку й почала говорити. І поки я робила роботу, вона говорила, не вмовкаючи.

— Ти обдурила мене не надовго, Йоландо Бенітес. З капітаном і Томасом я зробила те, що ти мені наказала, бо хотіла допомогти тобі. І ніякої сили в тобі немає, про капітана тобі розповіли, або він сам розповів у казармі, а сержант чи твій наречений почули. Не думай, що я вже така дурна.

Я зняла останній стілець. Донья Хосефа подивилась мені в обличчя.

— Чого це ти плачеш?

— Та просто так, донья Хосефо.

— Ти плачеш від злості, бо мої духи перемогли тебе. Слабка ти проти мене.

Я втекла.

ЙОЛАНДИН ЛИСТ

Нарешті я вільна, сестрице. Кід уже не відчуває докорів сумління, тож я йому більше не потрібна. Я розповім тобі в усіх подробицях те, що сталось. Було це вчора вранці. Він прийшов і питає:

— Хочеш поїхати на Кубу?

У мене закалатало серце.

— Ти хочеш туди поїхати? — спитала я, притлумлюючи хвилювання й прикидаючись дурною.

— Ні, поїдеш сама. Мені школа розлучатися з тобою, але я не хочу тримати тебе при собі проти твоєї волі.

Я могла йому відказати, що він мене не обдурить, що мені добре відомо про всі його походеньки, що всього два дні тому я бачила порторіканку та ще й вагітну — щонайменше чотири місяці. Але якщо я так довго прикидалась дурною, то можна було й ще трохи — це вже однаково.

— Я завжди буду поряд з тобою, Кіде. Ти був дуже добрий до мене. — Можливо, йому було потрібно, щоб я сказала ще щось, і я сказала йому це, щоб він чувся вільним від усякої провини. — Я б хотіла бути на Кубі, Кіде. Мабуть, там буде битва?

— А ти б хотіла, щоб була битва?

— Я хочу бути там, разом з нашим людом.

— Це божевілля, Йоландо. Американці розправляться з повсталими.

— А я й є божевільна, Кіде. І ти це добре знаєш.

— Здається, я боягуз. Правду кажучи, я б не хотів підставити свою голову під кулеметний вогонь.

— Ніякий ти не боягуз, Кіде: ти це довів на рингу. Ті, хто розуміються на боксі, кажуть, що не було ще такого сміливого боксера, як ти.

Він підвівся зі стільця й підступив до мене. Я не хотіла, щоб він бачив мої очі. Відчула його руку в себе на плечі. Раніше я б притислась щокою до його руки, щоб він відчув, як він мені потрібен і який

спокій приносить мені його дотик. Він завжди думав, що я все та сама божевільна, котру він колись забрав із Масорри, — він ніколи й гадки не мав, що я перестала бути божевільною невдовзі по тому, як мене поміщено серед божевільних, і я сказала собі «Відтепер годі!» й викинула з голови всі вигадки й дурощі, які позбавили мене розуму. Він вважав, що своєю увагою стримує моє божевілля, тож дуже пишався цим, і я використовувала кожну нагоду підтвердити це, щоб він пишався чимдалі більше. Але вчора я підвела голову. Прикидатись уже не було потреби.

— Ну, щасти тобі на Кубі, Йоландо! Що ж до грошей...

— Гроші мені непотрібні! — вигукнула я. — Ти й так забагато дав мені, у мене є заощадження. Мені досить на переїзд та на кілька років життя на Кубі.

— Є ще одна справа, — сказав він.

Я знала, про що він буде говорити зі мною, знала навіть, які слова казатиме, але чекала, потупивши очі, щоб він нічого не помітив.

— Ти ще молода. Можеш покохати когось. Чи ти не вважаєш, що було б краще... Розлучитися в Іспанії дуже важко, але там...

— Так, я хочу розлучитися, Кіде. Але... хоч би якого чоловіка я собі знайшла, він не буде таким добрим до мене, як ти, бо таких добрих людей, як ти, немає на світі.

— Не думай, що я такий уже добрий, — відказав він і забрав руку з мого плеча.

— Ти добрий, Кіде. Надто добрий.

Я відчула — очі мої наповнюються сльозами і підвела голову, аби він побачив ці сльози й повірив, що вони викликані сумом розлуки. А це були сльози радості, сестрице; я ніколи не думала, що можна плакати від щастя, але я плакала й почувалась нечувано щасливою.

— Сьогодні ж увечері піду до адвоката, щоб він підготував усі необхідні папери, і ти забереш їх із собою.

Напевне, ці папери вже були готові. Питання про розлучення він, видно, обмірковував уже хтозна-відколи — можливо, радився з Кіньйонесом, а то навіть і з містером Андерсоном.

— Бажаю тобі великого щастя, — знов сказав він.

— Дякую, Кіде. Будь же й ти щасливий!

Він подивився на мене з переляком на обличчі, видно, подумавши, що я все знаю, та до нього вернувся спокій, коли я сказала:

— Побажаю тобі ще раз завоювати звання чемпіона світу, щоб ти був дуже щасливий. Ти гідний бути щасливим за те, що був такий добрий до мене.

— Я не такий уже й хороший, Йоландо, — відказав він.

І пішов дуже задоволений.

Я тебе скоро побачу, сестрице. Вже справдилося все те, що бачила я в своїх видіннях. Нині я напередодні мого справжнього життя, того життя, яке...

ЙОЛАНДА

Мені вже байдуже до мого дару провидіти майбутнє. Я не звертаю уваги на те, що зі мною відбувається. Не існує нічого — існують тільки мої думки. І ти не існуєш. Немає ні людей, ні тварин, ні повітря, ні життя; немає ні землі, ні моря, ні місяця, ні сонця, ні зірок. Нічого не

існує. Я не людина. Я тільки думка і, як думка, я роблю так, щоб мені здавалось, що існують речі й люди. Немає нічого, крім моєї думки, і моя думка примушує мене бачити моє тіло, і небо, і землю, і море, і все інше; я ходжу подумки по створеній моєю уявою землі, бачу створене моєю уявою небо, зорі, хмари, море, простір, барак, людей, тебе і листи, які колись напишу тобі. Я роблю так, щоб усе існувало, коли я його уявляю. І кохання я вигадала. І Армандо вигадала для того, щоб кохати його, щоб він кохав мене й щоб почуватись щасливою. І тебе вигадала, щоб у мене був співрозмовник, як оце ти, що не перечиш мені й не смієшся з моїх невдач. Мої люди сміються з мене то за те, то за інше, бо я вигадала їх не такими, як я сама, не за моєю подобою і саме для того, щоб вони суперечили мені й примушували мене страждати, бо суперечки мене розважають, а щастя повніше, коли стражданню настає кінець. Але мені був також потрібен хтось, з ким я могла б розмовляти й хто б мені не перечив, і я створила тебе без імені, без голосу і образу, аби ти тільки слухала мене й дозволяла наговоритись до знемоги. Всі сутички між створеними моєю уявою людьми і мною виникали через те, що я хотіла, щоб вони виникали. І коли вони припинились, я ще більше втішалась життям, яке створюю подумки... Після тієї історії з Томасом Ернандесом поцілунки Армандо були приємніші, ніж будь-коли. Тепер його поцілунки знов стали такими, як і раніше, і треба придумати ще якусь сварку, щоб вони набули того смаку й щоб ще раз відчути той щасливий дрож. Зараз він сповнений відчаю і хоче піти з армії; я годинами дивлюсь на нього ось тут, у казармі, і певна того, що от-от щось станеться. У цей час тут тихо: робота на будівництві почнеться о першій годині й солдати відпочивають по бараках. Дивно, що Армандо немає у штабі. Треба подивитись, може, він у штабі полку. Дивись, онде він із сержантом.

— Не треба мені нічого казати, Серрано. Я уже все знаю.

— А хто вам сказав?

— Я дізнався тут, бачив документацію. П'ятнадцятого починається навчання в школі для новобранців, і ти швидко повернешся до свого ескадрону.

— Завтра я повертаюсь на кухню, сержанте. Мене вже переведено, і я вже розмовляв із старшим. Але я не це хотів сказати вам...

— А що саме?

— Сьогодні вранці до штабу приходив один іспанець...

— Я це теж знаю. Фігередо сказав мені. Але це не має ніякого значення.

— А мені здається, що має. Ви чули, що сказав майор?

— Не звертай уваги на те, що там говорять. Усе буде гаразд, от побачиш.

— Як це ви запізнилися з виплатою, сержанте?

— Були всякі справи. Ходімо до парку.

Мабуть, йдеться про гарантійний лист. Армандо, очевидно, дуже стурбований.

— У мене були непередбачені витрати, і я заборгував за два місяці. Я був спокійний, бо клятий іспанець казав мені, що не страшно: мовляв, я запізнився вперше й він може зачекати. А тепер бачиш, яку підклав свиню. Але не хвилюйся, Серрано, все можна залагодити. Досить сказати полковникові одне слово, і цей лист буде порвано. Сьогодні ввечері я заплачу іспанцеві за три місяці. Полковник позичив мені грошей.

— Ви попросили в борг у полковника?

— А чом би й ні? Ми щирі друзі, мов брати. Він не такий, як інші. Підтримує зі мною дружбу, хоч я й простий сержант.

— То чому ви не сказали йому про листа?

— Мені треба довідатись, яка там була розмова, а то я підведу Фігередо. Тільки послухай — не кажи про це нічого Йоланді.

Я знову довго не говорила з тобою. Ходімо до казарми. Він ось уже два тижні працює помічником на кухні й чимраз більше сам не свій і в розпачі — так йому хочеться кинути службу. Вірніше був, бо звечора прийшов до нас дуже веселий, весь час сміявся й цілував мене так, як не цілував від того вечора, коли ми помирились. Як бачиш, це я придумую всякі неприємності для того, щоб потім почуватись краще. Тож звечора він прийшов, як я вже тобі казала, просто щасливий.

— Чого ти такий радий?

— А я завжди радий.

— Подолав усі свої труднощі?

— Які труднощі?

— Слухай, не прикидайся дурником.

— Немає в мене ніяких труднощів, кохання моє.

І почав цілувати мене, як і того вечора, а я вся тремтіла від задоволення. Цілував мене й сміявся, доки підвівся, щоб іти.

— Ось побачиш, — я так піду з армії, що сержант і не образиться.

— Що ж ти зробиш, Армандо?

— Ось побачиш.

Він не захотів сказати мені й пішов, знай сміючись. Я занепокоїлась. Щось він таке надумав і, здається, щось нехороше. Подивись-но, як завзято він орудує сокирою...

Минуло два тижні після удару сокирою, й тепер Армандо не солдат і вже вийшов зі шпиталю, хоч іще трохи кульгає. Яка я була налякана, сестрице, а надто перші дні. Йому загрожував військовий трибунал, бо каліцтво було навмисне, а в армії це карається дуже суворо.

І воно направду було навмисне: я бачила, як він ударив себе сокирою. Він поставив ногу близько до оцупка й заплющив очі. Сержант завжди казав, що новобранця не можна судити військовим судом, бо ж новобранця треба вважати за цивільного, доки він не закінчить школи й не складе військової присяги. Врешті все скінчилось гаразд. Справі не надали розголосу; військові слідчі ходили до купи нарубаних дров, роздивлялись оцупок з пошкрябиною від сокири і прийняли пояснення Армандо: мовляв, сокира ковзнула по корі оцупка і влучила йому в ногу. Він таки добре продумав усю справу. Довго готувався: роздивився, розрахував, а вже потім ударив. Його звільнено два дні тому, а сьогодні вранці він здав обмундирування та всі казенні речі і вже знову цивільний, чому я рада. В шпиталі йому ампутовано великий палець лівої ноги. Маріана і я ходили до нього щоранку. Сержант дістав нам перепустку в полковника. Під час цих відвідин я спостерігала за Маріаною й нічого не зауважила; вона поводила себе з ним так, мовби доводилась рідною матір'ю. Іноді з нами ходила Ребека й навряд чи хто вгадав би, хто з них двох — справжня мати. Армандо має влаштуватись на дуже гарну роботу — продавцем в одному з магазинів Інфанте; в цих магазинах продається все: від взуття й одежі до меблів та холодильників з доброю оптовою знижкою. Ребека ходила до од-

ного з власників, колишнього щирого приятеля її чоловіка і, я гадаю, розповіла тому про їхню нужду, — вона вміє побідкатися, — тож той і зглянувся на неї. Армандо сподівається заробляти близько двохсот песо щомісяця й наполягає, щоб ми негайно побралися. У нас навіть є де жити. Рафаеля вибралась, бо капралові для його свиней мало було тієї ділянки, й він придбав у Боніато будинок з величезним шматком землі. Того ж таки вечора сержант примусив Армандо підписати контракт на оренду кімнати й видав йому розписку за рік, хоч ми не заплатили жодного сентаво. Подивись: онде вони обидва сходять Трочею. Щойно з'явився Армандо, як сержант виніс контракт і сказав, що їм треба поговорити, і тільки-но вони вийшли, я лягла в ліжко, щоб на мене найшло. Я подалась на Мараньйонову ділянку, сподіваючись побачити їх на камені, але там їх не було. Добре, що я побачила їх, коли вони спускалися сходами. Ось сержант зупинився.

— Сядьмо тут.

— Онде на тій лаві.

— Сьогодні оголосили, що мене віддано під суд. Я пішов до полковника і виклав йому все, як було. Він мене вислухав і сказав, що впевнений у моїй провині. Я спробував пояснити йому всі обставини, але він не захотів мене слухати. Він заявив, що виправдовуватися я буду на суді, і вигнав мене з кабінету. Отже, бракує тільки, щоб мене посадили.

— А чому б вам не поговорити з капітаном, сержанте?

— З яким капітаном?

— Та з вашим Рейносо...

— З Рейносо мені нема про що говорити.

— Але ж, сержанте...

— Хай там хоч що, я нічого не боюся. Якщо мене визнають винним, то засудять на два-три роки чи й більше, але це не страшно. Будь-де я буду спокійний. Єдиною турботою мого життя була Йоланда, і ти зняв з мене цей болючий клопіт. Ти любиш Йоланду, і вона любить тебе. Я знаю, що ви будете щасливі.

— Негоже бути таким покірним, сержанте.

— Я вже тобі сказав: мені тепер до всього байдуже. Уперше в житті я спокійний. Часом я навіть думаю, що мене й не засудять. У мене тридцять шість років бездоганної служби. Суд має взяти це до уваги. Ось побачиш — усе буде гаразд.

Я

Сьогодні ввечері я ходила на руїни. На руїни барака. Й нараз, ні з того, ні з сього, стоячи біля колодязя, розплакалась. Затулила обличчя руками, як роблю завжди, коли плачу. За хвилю почула якийсь шерех і відтулила обличчя. Переді мною стояв чоловік — у лахмітті, бородатий, волосся до плечей. Я відразу впізнала його: це був Хуан Ернандес.

ЙОЛАНДА

Минуло чотири дні. Подивись на Хуану. Вона щойно поховала свого останнього собаку. Від учорашнього вечора й до сьогоднішнього ранку здохли решта тринадцять. Вона не мовила й слова. Тільки пішла до

Мараньйона й попросила в нього кайло і лопату; потому так само мовчки, не дивлячись ні на кого, — ніби й геть не помічаючи, що за нею стежать усі сусіди,— ховала собак одного за одним, як ото вони здихали, на своєму городі, кожного в окремій могилі. Поховавши п'ять перших, сіла на землю з лопатою й кайлом на колінах і стала чекати, ніби знала, що передохнуть усі. Сьогодні сержант чергує, а Армандо пішов на вулицю о першій годині дня й зараз уже пів на шосту, а його все ще немає. Маріана прийшла й налаяла мене за те, що я так довго сиджу отут, дивлячись на Хуанину роботу; тоді я пішла й лягла, щоб на мене найшло — знов-таки, аби поглянути, що де діється. Здається, ходить якась собача пошесть; Мараньйон каже, що вчора й сьогодні бачив багато здохлих собак на вулиці й що санітарна інспекція буде...

Я

Хуан Ернандес захихотів і сказав, що дуже добре мене знає: я донька Маріани Сото й Армандо Серрано; відтак спитав, чи не соромно мені бути дочкою цих двох безсовісних людей і чи знаю я, як обоє повелися з Йоландою: мовляв, моя мама зрадила сержанта з моїм татом, коли тато був нареченим Йоланди. Я крикнула йому, що це брехня, що мої мама й тато одружились, коли лікарі сказали, що Йоландине божевілля невиліковне, а от він справді безсовісний, негідник і вбивця. І тоді він витяг пістолет і підняв...

ЙОЛАНДА

От і відбулося все, сестрице, що мало відбутися і що я запам'ятала, хоч і не пережила сама. Я знаю, ніби пригадую, чому ти вмираєш. Хуан Ернандес застав тебе на руїнах барака; він тебе згвалтував, покалічив, а відтак укинув у річку. Холодна вода привела тебе до тями; ти бачила, як річка тебе несла повз глибокі ковбані до самого водоспаду. Геть побита, але не відчуваючи болю, ти опинилася в дельті, біля самого моря. Тебе підібрали рибалки, приставили до лікарні. За тобою доглядають, але твої рани надто серйозні, тепер ти у лікарняному ліжку і помираєш. Але ти можеш померти спокійно: Хуана заарештовано, його розстріляють, і я зроблю все, що ти хотіла зробити і не встигла зробити до кінця. Я знаю всю твою історію, знаю, як ти боролась за революцію спершу з Маноло, а потім сама, часом дивлячись в очі смерті, аж доки Батісту було переможено й він утік з усім своїм кодлом. Ти боролась і далі, бо знала, що боротьбу необхідно продовжувати: іще багато чого залишалося зробити. Я стану на твоє місце, сестрице, коли пройду все, що маю пройти: побуваю в божевільні в Масоррі, буду одружена з Кідом, подорожуватиму по світу. Я повернусь на Кубу, щоб побачити тебе й поговорити з тобою, перше ніж ти помреш, щоб побачити, як розстріляють Хуана Ернандеса, бо коли його розстрілюватимуть, ти вже будеш мертва, але я буду свідком страти. А поки що я в поліційному відділку, звідси мене заберуть до табору, а далі — у Масорру. Хуана підпалила барак. Вона облила гасом двері й вікна доньї Хосефи, щоб та не змогла вискочити.

Подивись, саме виступає свідком Мараньйон.

— Що вам відомо про цю справу?

— Про пожежу?

— Про пожежу й про все інше.

— Пожежа застала мене, коли я в'язав у пучечки м'яту...

— О котрій годині?

— Невдовзі після того, як годинник Мануеля Гомеса видзвонив одинадцяту. Я в'язав м'яту в пучечки, сидячи в темряві, коли раптом побачив полум'я й почув Хуанин голос, вона щось говорила, кричала...

— Що ж вона говорила?

— Що це все вона — і більше ніхто; що це вона підпалила кімнату доньї Хосефи. Отак вона кричала, доки її й заарештували; поліція прийшла, коли ми всі були вже внизу, під горбом, дивились, як догоряє барак...

— Що ви можете розповісти ще?

— Ну, коли ми всі силкувались загасити вогонь, прибігла з ножем сержантова дочка і кинулась до Серрано. Кричала, що вб'є його, бо, мовляв, не хоче, щоб її сестричка пережила все, що повинна пережити. А вона у них єдина дочка. І якби не Маріана, котра підбігла й відібрала в неї ножа...

Але ти вже це знаєш, сестрице, тобі напевно розповідали Мараньйон, і Мануель Гомес, і Маріана. Потім вийде свідчити Хуан Ернандес і скаже те, що тобі вже відомо: що сержант наклав на себе руки звечора в казармі; про це сказав один солдат іще до пожежі: той порішив із собою, бо Маріана буцімто зраджувала його з Армандо. Ти знаєш, що це брехня. Вони покохалися вже після пожежі, а доти між ними нічого не було. Маріана відчула, що він їй подобається — після того, як урятувала його від смерті, і за те, що вона врятувала його від смерті, Армандо покохав її...

Я

Я знала, що не помру, не побачивши її. З пароплава вона приїхала до мене додому, сусіди розповіли їй, що сталося, і вона поспішила до лікарні. Доти я її ніколи не бачила, навіть на фотографії, та щойно вона зайшла, я здогадалася, що це вона. Вона не поцілувала мене, не дозволила говорити, сказавши, що це стомить мене, але я попросила її обійняти мене і сама обняла її міцно, і ми поцілувались. Я сказала їй усе, що хотіла, й попросила розповісти про подорожі через океан. І тоді прийшла моя мама, котра ходила за чимсь до санітарки. Моя мама стала плакати й поривалася стати навколішки перед Йоландою, але Йоланда підвела її й затулила їй рота, коли мама почала просити в неї прощення. Тоді мені потемніло в очах, і я перестала чути й бачити. І від цієї миті я нічого не відчуваю. Тільки спогад у свідомості, тільки спогад...

З іспанської переклали
Лев ОЛЕВСЬКИЙ та Петро СОКОЛОВСЬКИЙ

ПЕРЕД БУРЕЮ

Повість відомого кубинського прозаїка Хосе Солера Пуїга «Дім на пагорбі» (1976) непересічне явище новітньої кубинської літератури.

Кубинські письменники зробили вагомий внесок у духовну скарбницю Латинської Америки. Їхні твори — від полум'яних поезій Хосе Марті до книжок Алехо Карпентьєра, Ніколаса Гільєна, Хосе Лесами Ліми та багатьох інших прозаїків і поетів — живлять оте дивовижне дерево новітньої латиноамериканської літератури, з чудовим, незвичайним сплавом реального й ірреального, життєвого й фантастичного. Саме кубинець Алехо Карпентьєр своїм оповіданням «Мандрівка до початку» (1944) заклав перший камінь у підвалини літературного напрямку, якому згодом сам і дав умовну назву — «магічний реалізм», що пізніше об'єднав багато різноманітних явищ латиноамериканської літератури.

Перед кубинською літературою після перемоги революції 1959 року постало відповідальне завдання. Саме на її розвиток звертала тепер особливу увагу світова громадськість, зокрема латиноамериканська, яка хотіла побачити, як кубинські майстри в своїх творах висвітлюють нову дійсність, як оцінюють з нових позицій проблеми минулого. Чимало було скептичних прогнозів з боку буржуазних критиків, які вважали, що після перемоги революції література Куби не зможе дати творів, в яких високохудожньо була б відображена складна латиноамериканська дійсність і які водночас несли б особливе ідейне навантаження.

Але один за одним з'являються на острові Свободи романи «Розправа з методом», «Концерт барокко», «Весна священна», «Лук і арфа» Алехо Карпентьєра, «Рай» Хосе Лесами Ліми, поезії Ніколаса Гільєна, твори Онеліо Хорхе Кардосо, Мануеля Кофіньйо, Хосе Солера Пуїга та багатьох інших.

Твори цих письменників здобули популярність далеко за межами Куби, були відзначені багатьма міжнародними літературними преміями, стали об'єктом наукових досліджень.

Заслуговує на увагу, на нашу думку, і повість «Дім на пагорбі» Хосе Солера Пуїга (нар. 1916), роман «Бертільйон 166» якого відомий українському читачеві. У «Бертільйоні 166» дія відбувається в передреволюційний період у Сантьяго-де-Куба, в ньому перед читачем постає панорама кубинського життя в найжорстокіші роки батістівського врядування, коли найширші верстви кубинського населення вступили в боротьбу проти диктаторського режиму, яка згодом переросла у революційні дії.

«Дім на пагорбі» написаний письменни-

ком, який враховує весь попередній досвід латиноамериканської літератури й намагається використати його, зважаючи при цьому і на специфіку кубинських умов життя, і на власну кубинську літературну традицію.

Твір має досить складну композицію, тому спочатку нелегко зрозуміти розвиток подій у ньому. Але згодом авторові вдається викликати в читача цікавість, і навіть більше — ускладнену оповідь поєднати із зображенням буднів мешканців барака на околиці Сантьяго-де-Куба в передреволюційний період. Історія, яку описує письменник, стає дедалі зрозумілішою, й водночас наростає напруження в нібито, на перший погляд, простій, але, як показує подальший розвиток подій, насправді заплутаній життєвій трагедії мешканців бідонвіля.

Становище мешканців барака й сам барак у повісті мовби символізують життя бідних кубинців у дореволюційний період. І не випадково саме в час перемоги революції барак згоряє і з'ясовуються всі обставини трагедії, яка спіткала його мешканців. Для тих, хто вцілів, тепер має розпочатися нове життя.

По суті, події в повісті розвиваються в двох часових площинах з різницею в сімнадцять років. Але з волі автора розгортаються вони немовби паралельно, причому принцип часового зміщення письменник використовує в дещо незвичній, оригінальній формі. А саме: за допомогою усних звертань одного з головних персонажів повісті Йоланди до своєї ще не народженої сестри та листів до неї ж, написаних уже за її життя і надісланих їй з різних кінців світу.

Із заплутаної оповіді перед читачем поступово викристалізовується досить складний сюжет, може, навіть занадто складний як на такий невеликий за обсягом твір. Суть його врешті-решт така: у бараці, де на дев'ятнадцять душ припадає дев'ять помешкань, живуть серед інших Маріана, її чоловік — сержант Оскар — та донька Йоланда, яка володіє даром ясновидіння, і всі події, що мають стати, бачить наперед. Це і є головний умовний прийом Пуїга, за допомогою якого письменник зводить в один вузол минуле, сучасне і майбутнє в житті своїх героїв, мешканців барака, а в переносному значенні — кубинського народу. Серед персонажів роману є й негідники та зрадники — це передусім капітан Рейносо, який знеславлює себе злочинами проти прогресивно настроєних кубинців і стає ревним виконавцем усіх вказівок Батісти, за що після перемоги революції його розстрілюють як запеклого реакціонера й ката. Таким є і Хуан Ернандес, зрадник і провокатор, що вже після перемоги революції підстерігає сестру Йоланди на місці старого спаленого барака й робить замах на її життя. Рибалки виловлюють її ледь живу в річці, і вона певний час проводить у госпіталі, де вперше бачиться із Йоландою, яка після довгих років повернулася на Кубу. Йоландина сестра була учасницею революційних подій: разом із своїм нареченим Маноло вона готувалася віддати всі сили побудові нової, соціалістичної Куби.

Скупими точними мазками Пуїг змальовує цілу галерею виразних образів.

Це комуністи Мануель Гомес, його син Маноло та друзі Маноло — революційна кубинська молодь.

Це і ворожка донья Хосефа, і стара Хуана, і багато інших мешканців барака, а також тих, кого пов'язала з ними доля.

Символіка повісті, можливо, не завжди виразна й промовиста, підкреслює, однак, основну думку письменника — революція на Кубі визначена невідворотним розвитком історичних подій. Все життя героїв твору, всі описані в ньому епізоди неодмінно повинні привести до знищення самого барака й покласти початок новій епосі, в боротьбі за яку загинуть комуністи Мануель Гомес і його син Маноло, сімнадцятирічна оповідачка повісті та інші борці за свободу народу, але не минуть справедливої кари й капітан Рейносо та зрадник Хуан Ернандес; Йоланда ж повернеться додому, щоб відстоювати ідеали революції.

Незавершеність останньої фрази в оповідачки і, отже, в усій оповіді, не випадкова. Пуїг намагається не так розповідати, як показувати події, і, що головне, змусити читача думати, міркувати, шукати, добудовувати оповідь, бути співучасником автора в творенні повісті. Цей суто літературний прийом ніби символізує незавершеність змальованих у творі подій на початку нового дня кубинської історії і водночас змушує читача домальовувати останні картини розповіді.

Напрошується порівняння повісті «Дім на пагорбі» із творами Маріо Варгаса Льйоси («Зелений дім», «Місто і пси», «Розмова в «Соборі»), Хуліо Кортасара («Виграші», «Гра в класи»), Карлоса Фуентеса («Смерть Артеміо Круса», «Священна зона») і, можливо, найбільшою мірою з повістю Хуана Рульфо «Педро Парамо». Усі ці твори мають ускладнену композицію, виразну символіку в зображенні подій і життєвих діянь персонажів; і можна з певністю сказати, що повість Хосе Солера Пуїга виростає із цієї літературної традиції і стає в ряд найкращих здобутків нової латиноамериканської літератури.

Юрій ПОКАЛЬЧУК

СІЛЬВІЯ ПЛАТ

НІЧНА ЗМІНА

То не серце билося —
Отой стугін глухий, той брязк
Вдалині, і не кров у вухах
Барабанила, всяку лихоманку
прикликаючи,

Щоб злихоманити вечір.
Ні, воно йшло іззовні —
Гуркало металево,
Властиве, напевно, оцим

Стишеним передмістям — ніхто ж
Його не лякавсь, хоч земля
Аж двиготіла від нього.
Я підходила, а воно коренилося глибше,

Поки відкрилося джерело того грому,
Припинивши моє недоладне гадання:
Оточена вікнами Головної вулиці
Срібна фабрика — величезна,

Колеса крутяться, молоти
Здіймаються нерішуче, падають
Вертикальними тоннами металу й дерева,
Стигне мозок в кістках. Чоловіки .

В білих спідніх сорочках метушились:
Доглядали безперестанку ці лискучі машини,
Безперестанку доглядали тупий оцей,
Невтомний, невпинний факт.

ПОРОШИНА В ОЦІ

Чиста, як світло дня, стояла я і дивилась
На поле коней — вигнуті дугою шиї,
Гриви розмаяні й хвости на тлі зелених
Яворів. А сонце било
У білі шпилики капличні з-над дахів,
Тримало променями, мов корінням,

Ті коні, й хмари, й лист, хоч все воно
текло
Кудись ліворуч, ніби водорості в морі,
Коли це скалка залетіла в око
і застрягла,
Вп'ялася голкою, аж світ стемнів. Тоді
В огненному дощі усе злилося:
Мінилась зелень, коні викривлялись,

Ставали схожі на верблюдів
чи єдинорогів,
Що пасуться на краях одноколірності
бридкої,
Звірі з оазису часів найкращих.
Піщина треться об повіку і пече —
Жаринка, що круг неї обертаюсь я сама,
Й зі мною коні, і вершини, і планети.

Ні сльози, ані ванночки очні
Тієї скалки зрушити не здатні —
Вона стримить і тиждень простриміла.
Несу тепер лише жадобу відчувати
плоть,
Сліпа до того, що було й що буде.
І мариться мені, що я — Едіп.

Вернути хочеться лиш те, чим я була
До цього ліжка, до цього ложа,
До того, як шпильки і мазь
Мене тут ув'язнили...
Пливуть у тому вітрі коні...
Забуто місце, час.

ГРИБИ

Цілу ніч, нищечком,
Біло-біленько,
Тихо-тихо

Наші ніжки за глину
Чіпляються, наші носики
Витикаються на повітря.

Ніхто нас не бачить,
Не спиняє, не зраджує;
Розступаються зернятка землиці.

М'які кулачки наполяжуть,
Піднімуть покрив
Глиці та листу,

Ба навіть брук.
Наші молоти, тарани,
Безвухі, безокі,

Геть безголосі —
Щілинки розширюють,
Проштовхуються нагору. Ми

Сидимо на дієті води
Та крихт від тіней,
Ми чемні й ласкаві, просимо

Трохи або й нічого.
Як нас багато!
Як нас багато!

Ми — полички, ми —
Столи, ми — лагідні,
Ми — їстівні,

Пхальники й штовхальники
Мимоволі.
Наш рід множиться —

Над ранок
Ми успадкуємо землю.
Ми — на порозі.

ЧОРНИЙ КРУК У ДОЩОВУ ПОГОДУ

На гілляці, ген угорі,
Сидить собі мокрий крук,
І так і сяк під дощем чепуриться.
Я не сподіваюсь, що від дива
Чи випадку

Мені займеться зір,
І не шукаю
Більш у годині цій безладній знаку —
Хай опадає ряболист, як собі хоче,
Без урочистості, а чи знамення.

Хочу, мушу визнати, таки бажаю в певні миті,
Щоб небо огризнулося
Німе, бо й справді, як я смію нарікати, —
Якесь світелечко ще може, а чого ж,
Зненацька вискочити, заблищати

З кухонного стола чи табуретки,
Так нібито вогонь небесний час від часу
На найбезглуздіші зіходить речі
І тим благословля перерву,
Інакше недоладну,

Даруючи величність, шану,
А то й любов. Принаймні я в цю мить іду
Обачлива (адже це може статись
Навіть у цій нудній, пустельній місцині); скептична,
Проте розважлива; не знаю,

Чи не надумає котрийсь із ангелів запломеніти
Зненацька обіч мене. Тільки знаю, що звичайний
крук,
Що чистить дзьобом своє чорне пір'я, може так
засяяти,
Аж стрепенуться всі мої чуття, піднімуться
Повіки й відпочину трохи я від страху

Повної непричетності.
А пощастить,
То, може, і складу докупи суть
Усяких всячин, вперто
Мандруючи крізь невеселу пору·

Втоми. Чудеса трапляються,
Коли назвати можна чудесами ці судомні
Фокуси з сяйвом. І — чекати знову,
Довго чекати, все на ангела,
На рідкісний прихід, на випадковий.

РАНКОВА ПІСНЯ

Любов тебе, немов годинничка товстого й золотого, накрутила
Долонею ляснула акушерка тебе, і твій голий крик
Долучивсь до стихій.

Наші голоси відлунюють, звеличуючи твій прихід. Новенька статуя.
Ця твоя нагота в музеї ветхому
Нашу безпеку відтіняє. Стоїмо довкола байдужі, наче стіни.

Я тобі мати — не більше,
Аніж ця хмара, що виношує в собі дзеркало,
аби побачити у нім своє повільне
Знищення від руки вітру.

Всю ніч твій подих метелика
Мигтить поміж троянд рожевих. Прокидаюсь, наслухаю:
Далеке море шарудить у вусі в мене.

Один лиш скрик — і я незграбно схоплююся з ліжка,
по-коров'ячи важка й рослинна
У своїй вікторіанській сорочці.
Твій ротик розкривається геть чисто як у котеняти. Вже квадрат вікна

Біліє, поглинаючи свої бліді зірки. І тут ти випробовуєш
Всю свою жменьку звуків —
Злітають чисті голосні, мов повітряні кульки.

КАНДИДАТ

По-перше, чи ви нашого поля ягода?
Чи є у вас
Скляне око, штучні зуби чи милиці,
Шлейка чи гаплик,
Гумові груди чи гумовий гак,

Стібки, крізь які світило б оте, чого вам бракує?
Ні, ні? Ну, тоді
Як же ми дамо вам хоч що-небудь?
Перестаньте плакати.
Покажіть, що там у вас у руці.
Нічого немає? Нічого. Ось рука,

Що вашу наповнить. Вона залюбки
Подаватиме вам чашку чаю, відганятиме геть
головні болі
Й робитиме що тільки загадаєте.
Одружитеся з нею?
Гарантія,
Що наприкінці великий палець закриє вам очі
І розтане в печалі.
Ми робимо нову расу із солі.
Бачу, ви зовсім голий.
Як вам оцей костюм?

Чорний і строгий, але дарма.
Одружитеся з ним?
Не боїться ні тучі, ні грому,
Ні вогню, ні бомб, ні содому.
Повірте, і поховають у ньому.

Тепер голова, даруйте, у вас порожня.
На те я маю ось цей квиток.
Вийдіть-но, дорогенький, із кабіни.
Ну, а що ви скажете на *оце?*
Гола, як папір, для початку,
Та за двадцять п'ять літ вона стане сріблом,
Золотом за п'ятдесят.
Це жива лялька, хоч з якого боку підступися до неї.
Вміє шити і варити.
Вміє говорити, говорити, говорити.

Діє справно, все гаразд із нею.
Для ваших дірок — це припарка,
Для вашого ока — це образ.
Мій хлопче, це ж ваш останній шанс.
Чи ви одружитеся, одружитеся, одружитеся з нею.

ЖІНКА-ЛАЗАР

Я знову це втнула.
Раз на десять років
Це виходить у мене —

Щось таке, мов диво ходяче. Шкіра моя
Білісінька, мов абажур нацистський,
Моя права ступня

Легка, наче паперова,
Обличчя без рис — тонке
Полотно єврейське.

Здери оцю серветку,
О мій враже.
Я жахлива?

Ніс, очні западини, повний набір зубів?
Кислий віддих
За день пропаде.

Скоро, скоро вберуся
Знову в ту плоть, що її
Зжер гриб печерний, і стану

Всміхненою жінкою, мов нічого й не було зі мною.
Мені тільки тридцять.
І в мене тих смертей аж дев'ять, наче в кішки.

Це — Номер Три.
Що за нісенітниця —
Розпадатися кожні десять років,

Що за мільйон завоїв.
Юрба, хрумаючи арахіс,
Штовхається, щоб побачити,
Як розкутують мені руки й ноги —
Великий стриптиз.
Панове, дами,

Оце мої руки,
Коліна,
Може, я шкіра й кості,

Проте я та сама жінка.
Коли це сталося першого разу, мені було десять.
Нещасливий випадок.

Другого разу я хотіла
Витримати й не вертатися зовсім.
Я качалася замкнена,

Ніби мушля у морі.
Мене гукали, гукали,
А потім оббирали черви на мені, немов липкі
перлини.

Вмирати —
Це мистецтво, як і все інше.
Я вмираю винятково добре.

Я вмираю, аж гай шумить.
Я вмираю по-справжньому, не на мить.
Мабуть, ви б сказали, це покликання в мене.

Не так уже й важко вмирати в камері.
Не так уже й важко вмирати, не ворушачись.
Це ж як у театрі —

Повторний вихід серед білого дня
В тому самому місці, до тих самих облич, того
самого грубого
Вигуку подиву:

— Чудо!
Це приголомшує мене.
Платять,

Щоб глянути на мої рубці, платять,
Щоб послухати моє серце —
Воно справді б'ється.

А ще платять, чималі гроші платять
За слово чи дотик,
Чи крапельку крові,

Чи мою волосину, чи одежі шматину.
Так, так, гер Доктор.
Так, гер Ворог.

Я ваш опус,
Ваша коштовна
Чистого золота дитина,

Що переплавлюється на один-єдиний зойк.
Горю, горю, палаю.
Не думайте, ніби я недооцінюю ваш великий
клопіт.

Попіл, попіл —
Ви тицяєте кочергою, підворушуєте,
Плоть, кістки — нема вже нічого такого.
Брусочок мила,
Обручка,
Золота пломба.

Гер Бог, гер Люцифер,
Начувайтеся,
Начувайтеся,

Із попелу
Встаю рудоволоса
Чоловіків пожираю стоси.

НІЧНІ ТАНЦІ

Усмішка впала в траву.
Не вернути!

А де ваші нічні танці
Загубляться? В математиці?

Такі чисті стрибки й спіралі,
Напевне, вони мандрують

Світом одвіку. Я сидітиму
Не зовсім без красот — дарунку

Диханнячка вашого, мокрої трави,
Пахощів ваших снів, лілеї, лілеї.

Їхня плоть не належить
ні до чого.
Холодні складки «ego» —
це калла.

І тигр чепуриться —
Плями, бенкет пелюсток гарячих.

У комет
Стільки того простору, щоб
перелетіти,

Стільки холоднечі, забуття.
Так твої жести опадають
пластівцями,

Теплі й людяні, потім їхнє
рожеве світло
Скрапує кров'ю, розшаровується.

Крізь чорні провали пам'яті неба.
Нащо мені

Ці лампи, оці планети,
Що благословеннями,
пластівцями опадають,

Шестигранними, білими,
Мені на волосся, на очі, на губи.
Торкають і тануть.
В нікуди.

МАКИ У ЖОВТНІ

Навіть підсвічені сонцем хмари цього ранку
не розжились на такі спідниці.
Де там жінці в «швидкій допомозі».
Що її червоне серце так приголомшливо розцвіло крізь пальто.

Дарунок, дарунок любові,
Зовсім непроханий
Небом.

Блідо і полум'яно
Загоряються його окиси вуглецю від очей,
Знудьгованих, аж застиглих під котелками.

О боже, що таке я,
Якщо цим пізнім місяцям розчахнутися треба й кричати
У лісі морозянім, у світанку соняшниковім.

АРІЄЛЬ

Застоїшся в темряві.
А тоді безтілесна блакить
Проллється вершинами гір
і просторами.

Божа левиця,
Як ми її ростимо,
Вісь для п'ят і колін! Борозна

Розлягається далі й далі, посестра
Брунатній дузі
Шиї, що я її ніяк не можу
впіймати;

Негрове око,
Ягоди, кинуті в пітьму,
Гачки,

Чорні й солодкі крові ковтки,
Тіні,
Щось інше

Підіймає мене крізь повітря —
Стегна, волосся,
Пластівці з моїх п'ят.

Біла
Годіва[1], я не роздягаюсь —
Мертві руки, мертві умовності.

І тепер я
З піни стаю пшеницею, блиском
морів.
Плач дитини

Тане в стіні.
І я
Стріла,

Роса, що летить
Самовбивчо, заодно із поривом
Просто в червоне

Око — світання казан.

ДОРОГА ТУДИ

Це далеко?
Скільки лишилось туди?
Велетенські горили товчуться в колесах.
Я боюся
Страшного мозку
Круппа, чорних жерл,
Що крутяться навсебіч, звуку,
Який вибиває відсутність, наче гармата.
Через Росію мені проїхати треба, через війну ту чи іншу.
Я волочу своє тіло
Тихо крізь солому теплушок.
Слушна хвилина, щоб піднести хабаря.
Що колеса їдять, ці колеса,
Посаджені на свої вісі, мов боги,
Срібне сильце невблаганної
Волі. А гонор!
Ці боги знають тільки одне — місце призначення.
Я — лист у цій щілині,

[1] Годіва — героїня балади англійського поета Альфреда Теннісона; за легендою, Годіва, дружина графа Ковентрі, згодилась проїхати містом голою на коні, щоб звільнити народ від тяжких податків.

Я лечу до імені, двох очей.
Чи буде там вогонь, чи буде там хліб?
Тут стільки грязюки.
Зупинка, медсестри
Вбрані, немов черниці, беруть воду з-під крана,
Торкають своїх поранених.
Чоловіки, кров досі рине,
Купами ноги, руки надворі,
Намет нескінченних криків —
Госпіталь ляльок.
А чоловіки, що від чоловіків лишилося!
Ці поршні їх уперед штовхають, кров оцю
В наступну милю,
В годину наступну —
Династія зламаних стріл!
Це далеко?
Грязюки на моїх ступнях
Налипло рудої, слизької. Це Адамів бік,
Ця глина, що із неї постаю, і я в агонії.
Не можу знищити себе, а потяг чахкає,
Він чахкає і дише, його зуби
От-от запрацюють, мов чортячі.
Наприкінці всього цього — хвилина,
Хвилина, крапелька роси.
Це далеко?
Воно таке малесеньке,
Те місце, куди їду, нащо тут ці перепони —
Тіло цієї жінки,
Спідниці попалені й посмертна маска,
Яку оплакують побожні люди, діти у гірляндах квітів.
А тут ще вибухи —
Грім і гармати.
Вогонь між нами.
Невже немає затишного місця,
Що крутилось і крутилось би в повітрі,
Неторкнуте і недоторкане.
Потяг повзе, він верещить —
Тварина, що схибнулась на призначенні.
Ця пляма крові,
Обличчя, освітлене спалахом.
Я ховатиму поранених, мов лялечок,
Я рахуватиму й ховатиму загиблих.
Хай їхні душі корчаться в росі,
Побожеволілі на моїй колії,
Гойдаються вагони, це колиски.
А я виходжу із цієї шкіри

Старих перев'язок, нудьги, старих облич
І ступаю до тебе з чорного вагона Лети
Чиста, мов немовля.

ТОТЕМ

Двигун убиває колію. Колія — це срібло,
Що простирається вдаль. А проте їй з'їденій бути.

Даремно вона тікає.
Надвечір буде краса потонулих полів,

Світанок позолотить фермерів, мов свиней.
Вони ледь погойдуються у своєму товстому вбранні —

Попереду білі вежі Смітфілда,
Жирні окости і кров на думці.

Немає милосердя в блискові ножів,
Шепоче різникова гільйотина: «Ось так! Ось так!»

У чаші — недоношене зайчатко,
Забальзамоване, з приправами, голівка скручена,

Хутро і людяність із нього здерли.
Нумо їсти його за Платонів послід,

Нумо їсти за тіло Христове.
Це ж були неабиякі люди —

Їхні круглі очі, зуби, гримаси
На тичці, що торохкотить і клацає, підроблена гадюка.

Чи ж кобриного каптура мені жахатись,
Самотності очей її, цих очей гір,

Що то крізь них сотається одвіку небо?
Гарячий світ, як кров, і він усе бере до серця —

Промовляє світанок густиною рум'янцю.
Немає кінцевої станції, самі валізи,

З яких одне й те саме «я» випадає, розгортається костюмом
Лискучим, голим, із кишенями бажань,

Уявлень і квитків, коротких замикань, дзеркал складних.
Я божевільний — проголошує павук, махаючи своїми
численними руками,

А насправді він жахливий,
Помножений в очах нещасних мух.

Вони дзижчать, немов блакитні діти,
У сітях безконечного,

Прив'язані із цього краю всеєдиною
Смертю, що орудує своїми незліченними дрючками.

МАКИ У ЛИПНІ

Маленькі маки, пекельні пломінці,
Чи ви не завдаєте нікому болю?

Ви мигтите. Я вас не торкнуся.
Лиш руку простягну між пломінців. І не пече.

А я виснажуюся, дивлячись на вас,
Як ви отак мигочете, ясно-червоні, в зморшках,
ніби шкіра вуст.

Вуста, що закривавилися тільки-но.
Криваві спідничини!

Є випари, яких мені не доторкнутись.
Де опій ваш, нудотні ваші капсули?

Якби мені чи стекти кров'ю чи заснути!
Якби мої вуста побралися з тим болем!

Чи, може, то екстракт ваш точиться з цієї
скляної посудини у мене
І притупляє, заспокоює.

Але ж безбарвний. Безбарвний.

ДИТИНА

Твої ясні оченята — єдина абсолютно гарна
річ.
Я хочу наповнити їх барвами й качками,
Зоосадом нового,

Що над його йменнями розмірковуєш:
Квітневий пролісок, індіанська люлька.
Маленький

Пагоне без зморщок,
Плесо, де образи
Мають бути величаві й класичні.

Не це турботне
Заламування рук, ця темна
Стеля без жодної зорі.

МУЖНІСТЬ МОВЧАННЯ

Мужність міцно стулених вуст, попри всю артилерію!
Риска рожева й спокійна, черв'як, що втішається сонцем.
Чорні диски за нею, ці диски сваволі
І сваволя такого собі неба, його посмугований мозок.
Обертаються диски, вимагають, щоб їх почули —

Заряджені, як на те, звітами про покруцтва.
Покруцтва, звичаї, втечі й подвійність,
Голка мандрує в своїм жолобку,
Срібний звір між двох темних каньйонів,
Великий хірург, тепер татуювальник,

Татуює знову й знову одні й ті самі блакитні скарги,
Змій, немовлят і пипки
На русалках і двоногих дівчатах зі снів.
Хірург спокійний, він не говорить.
Він набачився смерті, у нього в руках її повно.

Тож обертаються диски мозку, мов жерла гармат.
А ще ж є цей давній кривий ніж — язик,
Невтомний, червоний. Вирізати його?
В нього дев'ять хвостів, він небезпечний.
А що за гамір він зчиняє, тільки дай йому волю!

Ні, язика теж приберегли —
Вивісили в бібліотеці поряд з гравюрами Рангуна
Та лисячими головами, головами видр і мертвих кролів.
Це ж пречудесна річ —
Скільки усякої всячини він пронизав свого часу.

А як же очі, очі, очі?
Дзеркала уміють вбивати і розмовляти, це жахливі покої,
Де мука триває й триває, а ти стій та дивися.
Обличчя, що жило в цьому дзеркалі, є обличчя небіжчика.
Не турбуйтесь про очі —

Вони можуть бути білі й сором'язливі,
це не голуби, що ними приманюють голубів.
Їхня смерть сяє, згорнута, мов прапори
Країни, про яку давно вже не чули, —
Вперта незалежність,
Нерозчинна між гір.

ЛОВЕЦЬ КРОЛІВ

Це було місце сили —
Рвав вітер мої коси й ними рота затикав мені,
Хапав мій голос і відносив геть, а море
Мене сліпило сяєвом своїм; життя небіжчиків
Розкручувалися у ньому, розпливались, мов олія.

Я зазнала недобрості дроку,
Його чорних колючок,
Граничної єлейності його квіток, на свічі схожих.
Вони добряче діяли, ці пречудові квіти,
Такі вигадливі, неначе мука.

На світі був лише один притулок.
Киплячі та пахкі,
Стежини звужувалися, аж поки стали ніркою,
І пастки всі ніби звелися нанівець —
Нулі, що замикають пустку,

І всі прикупі, наче болі породіллі.
Відсутність крику
Зробила дірку, порожнечу в цім спекотнім дні,
Оскліле світло стало мов прозорою стіною,
Тихі були хащі.

Спокійну діловитість я відчула і мету,
Відчула грубі руки, пальців цурпалки,
що тримають кухоль з чаєм,
Здавлюючи білу порцеляну.
Як вони чекали його, ці маленькі смерті!
Чекали, мов кохані. Вони його хвилювали.

І між нами також був зв'язок —
Туго натягнені дроти,
Кілочки забиті надто глибоко у землю,
не вирвати, і розум, як сільце,
Що ковзне і щось прудке впіймає, стисне —
Обійми ті й мене задушать.

З англійської переклав
Олександр МОКРОВОЛЬСЬКИЙ

СЛОВА

Сокири, —
Від їх удару деревина — дзвоном!
А відлуння!
Увсебіч, мов
Тупотіння коней.

Сік —
Розприскується слізьми,
Наче вода, що прагне
Розгладити своє дзеркало
Під скелею.

Перекотом, перевертом...
Наче білий череп,
З'їдений водоростями часу,
Рештки його — за літа —
При шляху побачу —

Сухі слова, без вершника —
Копит безупинний цокіт.
А зорі,
Із дна криниці незворушні зорі
Вершать життя за життям.

ДЗЕРКАЛО

Я — це срібло і точність. Без упереджень.
Все, що бачу, ковтаю відразу
Так, як є, без симпатій або антипатій.
Не жорстоке, лишень правдиве —
Око чотирикутного божка.
Довго вивчаю стіну навпроти, —
Рожеву і в плямах, так довго дивлюся,
Що — пустунка — запала в серце мені глибоко.
Обличчя і темрява нас розділяють щораз.

І ось я — озеро. Жінка,
Над плесом схилившись моїм, правду шукає про себе.
І відвертається.
Бачу спину її і чесно відображаю її.
У відповідь — сльози, неспокій схвильованих рук.
Я жінці потрібне. Приходить вона і відходить
Її обличчя падає в мене щоранку першим:
У мені втопила вона юнку-дівчину, і з мене, дзеркала,
День у день вирина до неї старість — жаскою рибою.

З англійської переклала
Марія ГАБЛЕВИЧ

ПЕРЕПРАВЛЯЮЧИСЬ

Чорне озеро, чорний човен, двоє чорних,
вирізаних з паперу людей.
Куди мандрують чорні дерева — ті, що п'ють воду?
Їхні тіні прикриють Канаду.

Слабке світло сочиться від водяних квітів.
Їхнє листя не дуже охоче прощається з нами:
Воно кругле, пласке, повне темних обіцянок.

Холодні світи зриваються з весла.
Дух чорноти живе у нас. І в рибах.
Корч підвів, прощаючись, вимиту руку:

Зорі плавають між лілій.
І тебе не осліпили ці мовчазні сирени?
Це тиша зачарованих душ.

ЧАДРА

Нефрит —
Камінь з плоті,
Болісної

Плоті юного Адама, я
Усміхнена, в турецькій позі,
Загадкова,

Скидаю свої шати.
Такі коштовні!
Як сонце шліфує плече!

І тільки місяць,
Мій невтомний брат,
Злине

В ранковій блідості,
Тягнучи дерева —
Малі кущасті поліпи,

Малі тенета,
Моя видимість гасне.
Я тьмянію, як дзеркало.

І тут прибуває наречений,
Володар дзеркал!
Це він поведе

Поміж шовкові
Серпанки, шелесткі віяла.
Вдихаю, і вуст

Чадра торкається, їхня заслона,
Моє око,
Чадра,

Осереддя веселок.
Я вся його.
Навіть

У його відсутності,
Обертаюсь у своїй
Орбіті неможливого,

Безцінна і спокійна
Між цих папуг, макак!
О балакучі
служки змруженого ока!
Я розпушу
Пір'я павою.

Служки язика?
Я випущу єдину ноту,
І . . . . . .

Затремтить
Люстра повітря з її
Кришталлям,

Мільйоном
Несвідомих.
Служки!

Служки!
А тоді при ньому
Я випущу,

Я випущу —
З оздобленої ляльки, котру він,
Як душу, береже —

Левицю.
Крик з басейну,
Роздертий плащ.

З англійської переклав
Олег ЛИШЕГА

ПРИЧЕТНІСТЬ

Якби спробувати одним словом визначити головну властивість світу поезії Сільвії Плат, всієї її творчості, то, гадаю, цим словом мала бути б «причетність». Причетність до болю і радощів світу, до страждань кожної людини, до життя природи, всього живого — квітки, дерева, тварини й комахи. Майже всі дослідники творчості Сільвії Плат відзначали такі особливості її ліричного світобачення, як здатність до перевтілення в іншу істоту, як чутливість до кожного душевного поруху, і не лише свого, а й чужого. Все, про що писала Сільвія Плат, вона відчувала надзвичайно гостро, з майже болісною вразливістю, відчувала кожне явище довколишньої дійсності як складову частину свого власного існування, свого буття, свого розуму й серця. Тому біль інших ставав для неї фізично гострим власним болем. Ця безмежна вразливість, здатність увібрати в своє поетичне «я» велике й дрібне, красу й бридоту реального надавали віршам американської поетеси великої ліричності й експресивності і водночас робили життя Сільвії Плат-людини дуже тяжким, часто нестерпним.

Сільвія Плат народилась 1932 року в інтелігентній, досить заможній родині. В ранньому дитинстві жила разом з батьками в місті свого народження — Бостоні, потім у приморському Вінтропі. Може, саме там разом з любов'ю до величної стихії океану розвинулася широта її образного мислення. Після смерті батька мати Сільвії з двома дітьми оселилася в передмісті Бостона — Уеллеслі. Точилася друга світова війна. Дівчинці виповнилося лише тринадцять, коли фашистський рейх було розгромлено й на багатостраждальну землю Європи прийшов мир. Сільвія, як і всі її однолітки в Сполучених Штатах, не бачила жахів війни, вона не знала голоду, ворожої окупації, її життю не загрожували чужоземні окупанти, її батько не загинув на фронті. Але ця рано дозріла, допитлива й вразлива дитина знала про війну і фашизм набагато більше, ніж її однолітки, ніж маса американських обивателів. Її поезія свідчить, що для неї це не була «невідома війна».

Сільвія Плат формувалась як особистість у країні, яка вела гарячі й холодні війни. Її юність припала на добу «полювання на відьом» — переслідування прогресивних сил у США. Коли вона була студенткою, американська вояччина вела агресивну війну в Кореї. Світ, у якому жила молода поетеса, був позбавлений певності, він був хисткий, сповнений насильства і жорстокості. Це і зумовило трагізм світосприймання Сільвії Плат, трагізм, у якому, однак, лишалося місце і для любові до людей, до життя, природи, мистецтва.

Моє знайомство з творчістю Сільвії Плат відбулось у, так би мовити, зворотному порядку. Спочатку я прочитала роман «Скляний ковпак» — перший і єдиний великий прозовий твір талановитої письменниці, що вийшов друком у січні 1963 року, незадовго до її смерті, а потім — вірші, які вона писала протягом 50-х років і до самої загибелі.

«Скляний ковпак» — історія обдарованої дівчини-студентки, дуже вродливої і дуже самотньої, яка під начебто й незначними, але дошкульними ударами долі впадає в депресію, робить спробу заподіяти собі смерть, та потім великим зусиллям волі повертається до життя. Емоційна сила роману, його ліризм, поетична образність, сповідальна інтонація — все свідчило про те, що це проза поета. Вже перший абзац вразив мене оголеністю нервів і серця героїні твору, дівчини, вдача якої має багато спільних рис із вдачею письменниці. Багато в чому «Скляний ковпак» — твір автобіографічний. Розповідь ведеться від першої особи, і це створює враження щирої, цілковитої відвертості оповідача. Ось як починається роман: «Це було дивне, задушливе літо — літо, коли стратили на електричному стільці подружжя Розенбергів, і я не знала, куди подітися в Нью-Йорку. Я просто не можу чути про страти. Від думки про те, що людину вбивають електрострумом, я захворюю, а газети кричали тільки про це — величезні заголовки стрибали мені в очі на кожному розі, з кожного входу до метро, що тхнув пересмаженими фісташками й гнилизною. Мене це зовсім не стосувалось, але я не

могла дати собі ради, й увесь час уявляла собі, що це означає, коли тебе спалюють живцем струмом, пущеним по всіх твоїх нервах.

По-моєму, це найжахливіша річ на світі».

Єдиний роман Сільвії Плат — художній твір, а не автобіографія. Але важко позбутися відчуття, що наведені слова належать не романічній героїні, а самій письменниці. Проза Сільвії Плат (крім роману, вона писала ще й оповідання), на перший погляд, здається досить камерною і дуже інтимною. Але доля молодої дівчини, про яку йдеться в «Скляному ковпаку», або молодої матері, самотньої і безпорадної в сувору англійську зиму, такої, як героїня оповідання «Вторгнення снігу» (останній твір С. Плат, написаний за кілька днів до її загибелі), тісно пов'язана з американською чи англійською дійсністю 50—60-х років. Тисячі, на перший погляд, дрібних, другорядних чинників довколишнього світу впливають на долю героїнь С. Плат, як впливали на неї саму, формують їхній внутрішній світ, їхні почуття, викликають важкий смуток, депресію, штовхають на все нові спроби втекти від жорстокого, брутального, жахливого існування в якесь інше, або навіть у небуття. Героїні С. Плат не пасивні, вони намагаються встояти, утвердитись у житті, на крайній крок їх штовхає не боягузтво, не капітуляція перед силами зла, а відчуття гнітючої, безмежної самотності, неможливість розбити невидимі, але міцні стіни «скляного ковпака», знайти людську приязнь і тепло.

В літературі Сполучених Штатів тема «самотнього покоління» (так назвав свою книжку про твори американської прози 40—60-х років український літературознавець Ю. Покальчук) набула особливої виразності саме в повоєнні роки, коли в період «холодної війни» з'явився роман Дж. Д. Селінджера «Ловець у житі» (1951), герой якого Холден Колфілд став прообразом багатьох персонажів творів про американську молодь. Холден Колфілд немовби акумулював у собі почуття, ставлення до навколишнього світу, типові не лише для молоді кінця 40-х, а й, — що ще важливіше, — для юнаків та дівчат наступних двох десятиріч: у 50-і роки молодь, що дивилася на світ очима Холдена, називали бітниками, в 60-і — хіппі. Кожна генерація «блудних дітей» Америки мала свої відмінності, свої особливості. Але було і щось спільне для них усіх — неприйняття буржуазного істеблішменту, протест проти ситої бездуховності, агресивності в боротьбі за успіх, як його розуміє буржуазний обиватель. Протест проти моралі, виробленої буржуазним суспільством, найчастіше не носив революційного характеру, був не конструктивним, а деструктивним; спрямований проти способу життя «батьків», цей протест не пропонував нічого позитивного натомість. Тому беззастережний негативізм бітників і хіппі ніс у собі фізичне й духовне спустошення.

Героїня «Скляного ковпака» відрізняється від Холдена Колфілда не лише тим, що вона старша від нього, інтелектуально багатша, а й тим, що тісніше пов'язана з найрізноманітнішими суспільними й політичними явищами, хоча, як і Холден, активної участі ні в політиці, ні в суспільній боротьбі не бере. Це, між іншим, характерна риса й самої Сільвії Плат, вона теж не була борцем, але й не могла жити у замкнутому особистому світі; без творчої праці, без спілкування з людьми. І як поетесу, і як особистість її цікавило й хвилювало те, що відбувалося в світі. Дуже своєрідно, не безпосередньо, а шляхом складних, не завжди досить прозорих асоціацій вона відбивала в своїй поезії обличчя того світу, того життя, яке знала найкраще, відбивала з болем і мукою.

За життя поетеси її вірші друкувалися здебільшого в журналах. Окремо вийшла лише одна книжка — невеличкий томик «Колос» (1960). (Решта поетичних збірок з'явилися вже після смерті поетеси. Їх зібрав і об'єднав у цикли її чоловік — відомий англійський поет Тед Х'юз.)

Особливо скрутно жилося Сільвії Плат, коли вона залишила працю в коледжі, де викладала англійську мову й літературу. Змусила її до цього потреба мати час для творчості.

Та незважаючи на позитивні рецензії, на заохочення у вигляді різних літературних премій, друкували поетесу мало. За власним її виразом, вони з чоловіком живилися повітрям. Вона звертається по фінансову допомогу до літературних фондів і нарешті одержує дві тисячі доларів — на працю над запланованим романом. Ця праця забирає в неї багато сили, розтягується на довгі місяці. Дві тисячі доларів швидко розходяться. Сільвія часто хворіє, переносить дві операції, народжує другу дитину. Життя з чоловіком складається не дуже щасливо, і вони вирішують на якийсь час роз'їхатись. Самотня, з двома малюками на руках, Сільвія бореться з відчаєм. Саме в цей найважчий період свого життя вона не тільки завершує «Скляний ковпак», а й у гарячковому темпі, у величезному нервовому збудженні, на грані зриву пише більшість своїх поетичних творів.

Проза письменниці реалістична, вона поєднує в собі глибоке і точне зобра-

ження як внутрішнього світу людини, так і дійсності, що її оточує. Поезія Сільвії Плат теж має в своїй основі емоційно опосередкований реальний факт, її образи зримі і конкретні. Але це — поетичний реалізм, який включає в себе примхливі метафори, дуже індивідуальні асоціації, фантастику та гротеск. За зразок тут можуть правити такі вірші, як «Жінка-Лазар», «Тато», «Дорога туди», які давно вже стали хрестоматійними в англомовній поезії. Ці твори лише опосередковано пов'язані з біографією авторки. Сільвія Плат — дочка відомого біолога, німця за національністю, що народився в Польщі, рано втратила батька. Він помер 1940 року після тривалої хвороби. Батько Сільвії не жив у фашистській Німеччині, не симпатизував нацистам, але вже те, що він німець, дочка сприймала як свою провину перед жертвами гітлерівців. Цю «провину» вона спокутувала, викриваючи фашистських недолюдків, попереджаючи про небезпеку відродження фашизму («Мюнхенські манекени»). В її поезії часто згадуються крематорії Освенціму, колючий дріт таборів смерті, абажури з людської шкіри:

Попіл, попіл —
Ви тицяєте кочергою, підворушуєте,
Плоть, кістки — нема вже нічого
такого.

Брусочок мила.
Обручка,
золота пломба.

Гер Бог, гер Люцифер,
Начувайтеся,
Начувайтеся...

Поетеса ототожнює себе з усіма народами, що зазнали на собі страхіття фашистського терору. Ненависть до фашизму звучить у її віршах як дуже особисте, вистраждане почуття і водночас почуття суспільне, як гнівне заперечення темної сили насильства, спрямованої проти самого існування людини, всього прекрасного й світлого в житті. Деякі образи в цих віршах вражають майже натуралістичною різкістю, але їхня «неестетичність» виправдана тим, що письменниця викриває огидну жорстокість нацистів, «вампірів» з чорною кров'ю, що й нині загрожують живим. Названі вірші впливають на читача образністю апокаліптичної сили, предметною конкретністю трагічних символів, ритмами, в яких пульсує пристрасть.

В одній із своїх новел — «Чарівна скринька» — письменниця розповіла сумну історію молодої жінки, яка за кілька місяців по одруженні з жахом усвідомлює цілковиту порожнечу свого існування. Агнес заздрить чоловікові — дрібному службовцю, бо він знаходить порятунок від сірих буднів у власній уяві. Він і вві сні, і наяву фантазує про екзотичні мандрівки, зустрічі з видатними письменниками й митцями, фарбує буденність у золото й пурпур. Вона ж бачила гарні сни лише в дитинстві, коли з неба спускалися до неї чарівні скриньки й досить було повернути ручку, щоб здійснилося будь-яке бажання. А тепер, позбавлена мети в житті, замкнена в стінах стандартного житла, Агнес бачить лише порожнечу в собі й довкола себе, а в перспективі — «безсонні, позбавлені видінь дні і ночі». Щоб урятуватися від цього страшного майбутнього, Агнес ковтає за один раз п'ятдесят таблеток, що їх лікар виписав їй для заспокоєння нервів, і засинає навіки з таємничою усмішкою на устах...

Ця новела, може, й не найкраща в доробку письменниці, але вона пояснює багато мотивів її творчості, допомагає побачити, як реальний факт, живе спостереження трансформуються під пером Плат у художній твір. Тема жіночої долі не раз живила творчість американських письменників: нещодавно видані в нас книжки таких майстрів, як Чівер, Апдайк, Хеллер, Оутс, розповідають про долю жінки з так званого «середнього класу», про шукання виходу з душевної порожнечі в пияцтві, подружніх зрадах, візитах до психоаналітиків, спробах самогубства. Ця тема по-своєму розкрита і в новелі Плат. Але для неї, людини, обдарованої безмежно багатою поетичною фантазією, найстрашніше в буржуазній щоденності — це втрата мрії, віри в щастя, в можливість іншого, більш гідного людини життя.

Проза Плат, як і вірші, свідчила про мужню боротьбу за душевне здоров'я, за широкі контакти з людьми, за можливість розкрити іншим важливу, вистраждану правду.

Поетеса не поділяє світ на свій інтимний і той, що лежить за межами її особистості, кола її існування. Всі образи її віршів і творчості в цілому переходять з одного твору в інший, трансформуючись, обертаючись новими гранями, але в кожному вгадується те почуття, те переживання, яке лягло в його основу.

Вміння ввібрати в себе довколишній світ, ототожнити себе з ним, впадає в око в багатьох поезіях С. Плат, хоча б от у такому сповненому виразного настрою вірші, як «Осінь жаб»:

Літо старіє. В матері кров охолола.
Все менше комах, вони схудли.
І ми в своїх болотяних хатах
Можемо тільки кумкати.

Ранки заливає раптова сонливість,
Пізно прозирає сонце
Крізь очерет, якому бракує осердя.
Мухи
Нас обманули. Від багна нас нудить.

Мороз вигубив і павуків. Напевно
Десь в інших краях гуляє дух
рясноти.
Наш рід гине
Без співчуття.

На перший погляд, це навіть кумедно — ототожнювати себе з жабою. Але не в поезії Сільвії Плат! Її поезія сувора, серйозна, насичена якимось глибоким, таємничим змістом. І тому навіть такі малопоетичні істоти, як мешканці боліт, викликають співчуття і жаль, якого бракує всьому живому, коли природа стає «матір'ю з охололою кров'ю». З конкретного образного змісту виникає більш загальний емоційний зміст, знайома картина осіннього вмирання природи перетворюється на метафору душевного стану самої поетеси.

Вірші Сільвії Плат густо насичені метафоричною образністю, яка викликає справжню повінь асоціацій. Наприклад, у вірші «Нічні танці», що складається з двадцяти восьми коротких рядків, приблизно стільки ж образів-метафор, дуже містких за змістом і при цьому зримих, прозоро-ясних, ніжних, як ті пелюстки-сніжинки, що спадають з чорного неба-забуття на очі, вуста, волосся ліричної героїні. Образ снігу характерний для творчості Плат. Він може бути тихим і бірюзовим, прозорим і білим, лагідним і нетривким, загрозливим, байдужим, холодним. Це і символ дитячої чистоти та довірливості, і прекрасного в коханні, і самотності. Ліричний світ поетеси складається з певних улюблених і нерідко повторюваних образів. Це образи океану, ночі, місяця й холодних планет, які кружляють по своїх незмінних далеких орбітах, дерев, коріння. Це картини пізньої осені, коли живе вмирає, коли тане сніжна краса. І одночасно з цими метафорами в'янення, загибелі, зникнення суперничають, борються інші, що втілюють дух протесту, жорстокої боротьби, опору й живого болю — червоні маки, вогонь, спека. У віршах багато сучасних термінів — від целофану до телевізора, від люфтваффе до детонації. Іноді вони співіснують на просторі одного короткого твору з образами античними, біблійними, або запозиченими з класичного образотворчого мистецтва, відтворюючи складний внутрішній світ сучасного інтелігента, з його суспільно-історичним досвідом, культурним багажем.

Надзвичайно важливу роль у поезії Плат відіграє колір. У неї, здається, нема віршів, де б не було кольорів — улюблених білого, зеленого і червоного, та й усіх інших, найчастіше чистих, незмішаних, без напівтонів. Ця барвистість надає картинам і образам поетеси ще більшої зримості, емоційної інтенсивності: «Бліда, як коріння, одна з них. Друга бронзова, як земля». «Тюльпани, надто червоні... дихають крізь свої білі пелюшки» (це — про квіти, загорнуті в папір).

Здебільшого неримовані строфи поетеси різноманітні за ритмом, але він майже завжди неспокійний, нервовий, уривчастий, співзвучний її схвильованим і напруженим метафорам. Це ритм життя в сучасному великому капіталістичному місті. Все разом відтворює неспокій і хвилювання людини, яка прагне душевної рівноваги й не може знайти її, палає, мучиться в тривозі, боїться за себе, за своїх дітей, за людство, якому загрожують страхіття атомного віку.

Сільвія Плат шукала виходу з трагічних конфліктів свого життя, свого суспільства. Шукала передусім у творчості. Але не знайшла, не встояла. Так само як її героїні, вона у хвилину відчаю наклала на себе руки. Це трапилось у лютому 1963 року в умовах, про які вона розповідала в останньому оповіданні «Вторгнення снігу» — хоч героїня цього оповідання ще намагається чинити опір безжальному життю, перемогти відчай і самотність.

Творчість видатної американської поетеси Сільвії Плат, крім своїх незаперечних художніх достоїнств, має ще вагу трагічного людського документа, правдивого свідчення про світ, життя в якому нестерпне для талановитої, чесної і вразливої людини.

Кіра ШАХОВА

ФЕЛІКС КУКУРУЛ

Відомий каталонський письменник Фелікс Кукурул народився 1919 року в Аренс-де-Мар, курортному містечку під Барселоною. Під час національно-революційної війни іспанського народу 1936—1939 рр. воював добровольцем у лавах республіканців, потім потрапив до франкістського концтабору, після чого довгий час поневірявся без роботи. Писати почав у 1946 році, спершу вірші; у 40—50-х рр. видав збірки «На півдорозі до розуму», «Земне життя», «Другий світ». За поетичну творчість відзначений премією «Фолгера». Перший роман письменника «Останній бій», що був опублікований з недогляду цензури в 1954 році, присвячено темі національно-революційної війни. Далі виходять романи «Міраж», «Мовчання і страх», «Молитва і випадок».

Пропоновані читачеві новели взято із збірки «Пустеля», випущеної 1975 року барселонським видавництвом «Нова терра». Герої письменника — прості люди Каталонії, що ведуть нелегку боротьбу за існування в жорстокому світі капіталу. В автобіографічній новелі «Бруд і кров» Кукурул повертається до подій національно-революційної війни 1936—1939 рр.

КАТАЛОНСЬКІ ОПОВІДАННЯ

ПУСТЕЛЯ

1

Серце в нього мало не вискакувало з грудей. Скроні ломило. Потиличні м'язи нили з напруги. Коли він звів правицю, щоб натиснути кнопку дзвінка, рука затремтіла. Якусь мить стояв нерухомо з піднесеним догори вказівним пальцем. Потім поволі зігнув його і безсило опустив руку. Набрав повні легені повітря. Знову підняв руку і нарешті подзвонив.

Двері відчинилися.

— Мені се... ньйора Карбонела... — пробелькотів він, заникуючись.

Незважаючи на всі зусилля, йому не вдалося прибрати спокійного вигляду.

Служниця посміхнулася.

— Присядьте на хвилинку. Я подивлюся, чи вдома він.

Машинально опустившись на стілець, гість закинув ногу на ногу. Витяг пачку сигарет, устромив одну в рот, але прикурювати не став. Підвівся, сунув сигарету до кишені. Кілька хвилин стояв нерухомо, бездумно втупившись у картини, що висіли у передпокої. І раптом вирішив піти геть, так і не дочекавшися сеньйора Карбонела.

— Привіт, хлопче!

Він відчув, як по спині в нього перебіг дрож, і повільно обернувся.

— Добрий вечір... — відповів так тихо, що сеньйор Карбонел навряд чи його почув.

© Fèlix Cucurull, 1975.

— Чого це тебе принесло о такій годині?

— Треба... побалакати з вами... віч-на-віч... в одній дуже важливій справі...

Відступати було вже пізно. Він не міг уникнути сутички з цим чоловіком, дарма що ноги й голос у нього тремтіли.

— Не уявляю, що це може бути таке важливе, — засміявся сеньйор Карбонел.

Сміх підстьобнув гостя, розбудив усю злість, що пригнала його до цього дому.

— Це питання життя або смерті для нас обох, — сказав він уже твердіше.

Вони пройшли до вітальні.

Кімната була добре знайома гостеві: два м'які крісла, шкіряна канапа, стіл червоного дерева, товстий, у два пальці, килим, під вікном — зелена доріжка, майже вся стіна обвішана картинами — три з них, досить посередні, написані олією і п'ять аквареллю.

— Бий тебе лиха година, Енріку! Побачимо... Побачимо, що це за нагальна справа!

Сеньйор Карбонел недбало плюхнув на канапу. Гість сів у одне з крісел, нахилився вперед і звів ноги докупи.

— Ну, я слухаю.

— Мені здається, двері не щільно причинені...

— Хіба? — реготнув господар і, махнувши рукою, додав: — То що там у тебе?

Молодик не відповів. Його знов охопив дрож. Він почував себе знищеним. Знищеним і жалюгідним як ніколи в житті.

— Говори ж бо, — нетерпляче кинув сеньйор Карбонел.

— Кілька днів тому...

Він не знав, як провадити далі.

— Не тягни!

— Двері... двері...

— Утокмачив собі в голову! —

вигукнув сеньйор Карбонел і на губах його знов заграла глузлива посмішка.

Гість ніби вагався. Треба нарешті зважитись. Три дні і три ночі мучила його одна нав'язлива думка. Ні, він не має права відступати. Якщо він піде звідси, не здійснивши свого наміру, ця думка потім отруїть йому життя.

— То ти уже все сказав?

Ці слова ударили молодикові по нервах ще дужче, аніж глумливий сміх.

— Двері,— процідив він крізь зуби, і пальці йому звело судомою.

— Ти що? — гукнув сеньйор Карбонел і покрутив пальцем біля скроні. Він примружив очі, зітхнув і додав: — Ото завів! Та облиш ти ці двері і викладай навпростець!

— А як хто почує?.. Це не для сторонніх вух, розумієте?..

Сеньйор Карбонел підхопився одним стрибком.

— Годі! Далися тобі ці двері! — Він причинив їх і звелів: — Ану, шквар, що там у тебе.

Гість теж звівся на ноги. Сеньйор Карбонел підійшов до нього майже впритул, але потім ніби передумав і повернувся на місце.

Стоячи серед кімнати, молодик мовчки спостерігав за цим чоловіком, що вивернувся на канапі. Він бачив, як той дістав носовичка і відкашлявся, скрививши гримасу. Потім умостився зручніше, закинув ногу на ногу, і нова посмішка зморщила йому щоки й розтягла вуста.

Нарешті хлопець набрався духу.

— Карбонеле...

Замість увічливого «сеньйоре Карбонел» він назвав господаря просто Карбонел — і сам злякався свого зухвальства, але поправлятися було вже пізно. Та він і не збирався поправлятись. Ех, пан або пропав!

— Карбонеле, — повторив крізь зуби, — настав час розплати.

З обличчя хазяїна зникла глумлива посмішка. Рот як був, так і лишився розкритий, але тепер уже з подиву.

— Настав час розплати, — ще раз промовив гість, прикипівши поглядом до Карбонела.

Голос у нього вже не тремтів. Не тремтіли і ноги.

Супротивники мовчки дивились один на одного.

Батько його помер у розпалі громадянської війни, розтративши перед тим майже всі свої невеликі заощадження, зібрані протягом багатьох років.

Коли Енрік повернувся з фронту, він передусім став шукати роботу. Мати порадила синові:

— Піди до сеньйора Карбонела.

Він коротко відрубав:

— Не піду.

— Не відмовляйся. Ти ж бачиш, у якій ми скруті.

— Ну, знаєш, я не сиджу, згорнувши руки,— сердито відповів він.

— Воно то так, але вже кілька тижнів минуло.

Хлопець запалив сигарету.

— Тільки щó — ти куриш. Хіба не знаєш...

Він підвівся з-за столу, наміряючись гайнути з їдальні.

— Квапишся утекти з дому? — спалахнула мати. — Завієшся, що й не знайдеш тебе!

— І чого мене не розірвало якоюсь бомбою! — гукнув він.

— Тільки цього мені бракувало! Я стільки натерпілася через тебе, а тепер...

— А тепер...— похмуро повторив син крізь зціплені зуби.

— Піди до сеньйора Карбонела, — правила своєї мати. — Може, він знайде для тебе роботу. Ти ж знаєш, як він дружив з твоїм батьком.

Сеньйор Карбонел і батько Енріка Портолеса виростали разом. Разом училися, разом відбували військову службу. Але сеньйор Карбонел успадкував кілька ткацьких верстатів, установлених у прибудові до батькового дому. Під час європейської війни цей дрібний промисел процвітав. Прибудова виявилася тісною. Незабаром у новоспорудженій на околиці містечка фабриці заторохтіли машини.

— Оце ти закрутив, хай йому абищо! Якби живий був твій батько, ото радів би...

— Треба експлуатувати машини і вдень, і вночі, — відповідав сеньйор Карбонел Енрікові Портолесу старшому, ляскаючи себе по лобі. — Головне — не ловити гав. Будь і ти сміливіший! Життя суворе. Нам треба держатися один одного.

Сеньйор Карбонел мав трьох дочок, які ставали вже на порі. Із середульшою Енрік стрибав через мотузку, грав у бабки та в жмурки. Та коли до дочок сеньйора Карбонела почали залицятися синки найзаможніших родин містечка і курортники, хлопець став соромитися Мерсе. Він почав уникати її саме тоді, коли йому найдужче хотілося бути коло неї. З кожним днем він усе більше розумів, яка нездоланна прірва відокремлює його від родини фабриканта шкарпеток.

Його батько і батько Мерсе дружили з дитинства, але син не міг до пуття збагнути цієї дружби, дружби, що давала сеньйорові Карбонелу право знов і знов повчати Енріка Портолеса старшого.

— Ти добряга. Все твоє лихо від доброти, бо добротою не завоюєш собі місця під сонцем. Заради сина ти продаєшся в неволю і зрештою тільки зіпсуєш його. Привчай його до роботи змалку, щоб він знав, як заробляти на хліб. Не сій у його душі марних надій. Тим, у кого гроші не водяться, наука не обов'язкова. Тобі нема чого посилати його до школи. Спустись на землю! Швець знай своє шевство, а в кравецтво не лізь...

Його батько і сеньйор Карбонел були приятелями. А син змалку грався з Мерсе. Потім дівчина ніби огорнулася прозорим серпанком, що проник у всі куточки його свідомості і водночас став недосяжний для його чуттів. Тепер нею можна було хіба що милуватися здалеку. Неспроможний стати рівнею, хлопець знати більше не хотів ні сеньйора Карбонела, ні його доньки.

— Якщо ми не пустимо з молотка меблі, то я не знаю, в чому ми скоро вийдемо на вулицю,— бідкалася мати і знов заводила ту саму пісню: — Піди, сину, до сеньйора Карбонела.

Їй коштувало чималих зусиль умовити його. Як і сьогодні, коли він дзвонив біля дверей, того дня рука його тремтіла, а серце билося частіше.

— Я прийшов спитати, чи не потрібен вам помічник у конторі.

— А що ти вмієш, щоб тебе можна було найняти на роботу? — поцікавився сеньйор Карбонел.

— Гадаю, я міг би стати вам у пригоді.

— Ти? А в якій галузі?

— Та є така.

— Ти ж ніколи не працював у конторі.

— У мене диплом рахівника. Перед самою війною я встиг закінчити курси.

— Знаю, знаю. Але мені потрібен досвідчений працівник.

— Візьміть з випробним терміном.

— Випробувати-то можна, але зараз нема вакансії. За нинішнього стану справ доведеться ще звільняти половину персоналу.

— Невже у вас не знайдеться місця для мене?

— Під час такого застою! А чому б тобі не піти торговим агентом, за прикладом батька?

— Я б пішов, якби підвернулося щось цікаве... Я оббиваю пороги установ уже давно...

— На перших порах не можна бути таким перебірливим. Бери що дають, а там, як не розвісиш вуха і не лінуватимешся, завжди зумієш підшукати щось краще.

Сеньйор Карбонел провів Енріка до порога і квапливо попрощався з ним.

Наслідки розмови не дуже здивували хлопця, але після цього невдалого походу він відчув себе ще більше приниженим.

На вулиці він зіткнувся з Мерсе, яка йшла під руку з молодим барселонцем, за чутками, мільйонером. Енрік удав, ніби не помітив її, і квапливо подався геть.

— Знаєш, що це таке, Карбонеле?

— Стривай... Ти з глузду з'їхав!

— Не галасуй, Карбонеле, не галасуй.

— Я бачу — у тебе не всі дома.

— Тихо, а то миттю спроваджу тебе на той світ.

— Але послухай...

— Тихо і не руш! Якщо будеш слухняний, я цокну тільки тебе. А зчиниш галас — порішу й твою дружину з дочками.

— Це ж безглуздя!

— Ти занапастив мене!

— Заспокойся, бога ради, заспокойся. І поясни, яка муха тебе вкусила.

Енрік Портолес, із пістолетом у руці, гірко посміхнувся.

— Ти думав, я ніколи не дізнаюся про твій донос...

Він називав фабриканта просто Карбонел і тикав на нього. «Ти». Це слово він вимовляв з утіхою.

— Ти... це ти... написав донос, бо ти давно ненавидиш мене...

— Але...

— Цить! Зараз говорю я. Ти давно ненавидиш мене...

Карбонел сидів блідий, як полотно, руки його нервово сіпались. Розтуливши рота, він майже пошепки почав:

— Я...

— Сказано — мовчати! — перебив Енрік Портолес, нахмурившись.

Юнак скреготнув зубами. Стискаючи пістолет у правій руці, він підняв ліву, із скоцюрбленими, як пазури в шуліки, пальцями. Зненацька він різко відсунув від себе крісло. Вся лють, що накопичилась у ньому за останні дні, тепер вихлюпнула назовні. Він був ладен на все. Він добре знав, що зараз ладен на все. Але спершу юнак не міг відмовити собі в утісі принизити свого ворога. Хай той перед смертю побачить, що він, Енрік Портолес, не якийсь блазень...

Він переклав пістолет у другу руку і помахав перед носом у Карбонела кулаком. Той несамохіть спробував затулити обличчя.

— Руки!

Дулом пістолета хлопець тицьнув фабриканта в груди.

Карбонел опустив руки, і Енрік Портолес навідліг ударив його по щоці.

— Якби ти був розумніший, то знав би, що зі мною жарти погані.

— Ти помиляєшся.

— Ану, глянь на мене...

— Я не...

— Ану, глянь!

Очі Карбонела сповнилися благанням.

— Я й на думці не мав шкодити тобі...

— Ти накоїв мені стільки зла!

— Ніякого доноса я не писав.

— У мене є докази.

— Не...

Фабрикант підняв угору очі й розвів руки, немов збирався молитись.

— Одним негідником стане менше на світі, — видушив із себе Енрік Портолес.

І, вхопивши свою жертву за комір, він люто й розпачливо труснув нею.

2

Коли Енрік повернувся з фронту, він передусім став шукати роботу... Він стежив за газетними оголошеннями, писав до роботодавців. Іноді навіть отримував відповідь. Їздив поїздом аж до Барселони. Здебільшого він опинявся на вокзалі в натовпі безробітних, які сподівалися, що їх наймуть. Серед них траплялися люди різного віку. І в лахмітті, і добре одягнуті. Одні позирали на суперників згорда, інші не сміли навіть голови підвести.

— Ми повідомимо вас додатково, — такими словами закінчували розмову з ним щоразу, коли робота була більш-менш пристойна.

І він вертався додому, повторюючи собі, що марно розраховувати на газетні оголошення. Але в ньому жевріла надія, що завтра він відновить свої пошуки з більшим успіхом...

— Прокинься, хлопче, прокинься. Ти ніби на Місяці живеш, — сказав йому одного дня Карререс.

Друзі не бачилися від часу їхнього спільного навчання на курсах рахівників. Вони зустрілися біля Французького вокзалу.

— Ти куди йдеш?

— На вулицю Майорка.

Карререс змусив його сісти в машину.

— Повір мені, не варто розпорошуватися на дрібниці, — порадив Енрікові колишній однокурсник.

— Але я не годжуся для темних справ, — заперечив той.

— Ти боїшся, бачу, що боїшся.

— Я хочу спати спокійно.

— З порожнім черевом.

— Я ще знайду нормальну, як у всіх людей, роботу. Знайду.

— Послухай-но... — сказав Карререс, натискуючи ногою на газ. — Послухай-но, ти хлопець кмітливий і рано чи пізно підшукаєш собі якусь роботу. Але, якби тобі повелося, ти міг би досягти куди більше.

— Краще жити бідно, ніж день у день тремтіти.

— Ет, облиш. Подумай гарненько. Для мене було б непогано завести у вашому містечку свого торгового агента. Мені потрібна своя людина, а тебе я знаю давно.

— Я не створений для такої роботи.

Машина різко спинилася перед червоним світлом.

— Добрі гальма, правда? — похвалився Карререс. — Ну як тобі моя тарадайка?

— Мені подобається.

— Сила! Та коли б я міркував, як ти, то гадаєш, я б їздив такою машиною?

Енрік Портолес знизав плечима. Його колишній однокурсник знов натиснув на педаль газу.

— Годі тобі марнувати час... Якщо ти й далі відгукуватимешся на газетні оголошення, то завжди ходитимеш піхтурою.

— Хай і так, але від цього деякі речі не стануть мені миліші.

— Не кажи дурниць. Не будеш же ти мені доводити, що чорна біржа — це аморально. Так говорять лише ті, хто нічого не тямить у торгівлі. Жалюгідні страхополохи.

Енрік Портолес зібрався був заперечити. Карререс енергійним жестом зупинив його і додав:

— Коли держава не здатна розв'язати головні проблеми, то що порядніше — забитися в куток і сподіватися якогось чуда чи намагатися розв'язувати їх по-своєму?

— Важко сказати, важко... — Енрік Портолес потер рукою чоло й повторив: — Важко...— І, уникаючи дивитися на співрозмовника, провадив: — А чи не здається тобі, що чорний ринок тільки ускладнює проблему? По-моєму, він узагалі не дає ніякого розв'язання.

Карререс знову загальмував.

— Приїхали.

Він дістав із гаманця візитну картку і дав її товаришеві.

— Бажаю всього найкращого. Принаймні тепер ти знаєш, де мене знайти. Обміркуй як слід мою пропозицію — і раджу довго не зволікати.

Енрік Портолес виліз із машини. З візитною карткою Карререса в руці він рушив нагору сходами установи, куди його запросили у відповідь на листа, написаного після газетного оголошення.

— Ми по вуха у боргах, — бідкалася мати.

Енрік Портолес влаштувався на роботу в агентстві, що торгувало пакувальним папером, шпагатом і липкою стрічкою. Цілі дні він об-

ходив місцевих торговців та промисловців. Проте липку стрічку, шпагат і пакувальний папір, крім нього, пропонувало багато інших агентів. Як видно, в цьому товарі не відчувалося ніякої нестачі.

— Паперу витрачається менше, ніж його виробляють, — заявив йому один можливий клієнт. — Слід підшукати такий артикул, який мав би більший попит.

Підшукати...

— Мені одного рулону паперу вистачає на два місяці...

А йому, Енрікові Портолесу, за один рулон паперу комісійних ледве вистачало на те, щоб поїсти раз на день. Може, якби йому пощастило створити постійну клієнтуру... Ні, навіть тоді... Так чи так, на одержані комісійні він не зміг би утримувати матір і себе. Хоч би скільки паперу пощастило йому продати, на самий заробіток в агентстві він ніколи не проживе. Треба за всяку ціну знайти якусь кращу роботу.

— Мені вже не дають у борг ні в булочній, ні в бакалії, взагалі ніде, — сказала йому того дня мати.

Треба таки наважитися. Біда змушує. Треба наважитися.

Поїздом, в який він сів, їхала й Мерсе Карбонел. Він побачив її на пероні, елегантну, як завжди, навіть елегантнішу, ніж будь-коли. Він удав, ніби не помітив її. Йому не хотілось вітатися з нею. Дівчина збиралася сісти у вагон другого класу, а він, як завжди, мав квиток у третій клас. Він сів біля жінки, від якої тхнуло потом і яка голосно, пересипаючи свою мову грубими натяками, говорила про всякі незаконні махінації.

Вагон був захаращений кошиками та бідонами з олією. Чорний ринок — у всіх на видноті.

— Минулого четверга в мене забрали двадцять п'ять літрів олії.

— Атож, день був невдалий.

— Та я не розгубилася. Сунула їм грошей.

— Зате Шіту всі облави обминають.

— Ще б пак. Якби я була така молода й хвацька...

— Еге ж, вона вміє з цього користатися.

— Та де там уміє. Я б на її місці чхала на всі ці облави. Я б на її місці замість надриватися з клумаками влаштувалася б у житті куди краще.

Енрікові Портолесу хотілося встати й піти геть, щоб не чути цих розмов, щоб не дихати цим спертим важким повітрям. Подумати тільки, що в цьому самому поїзді, в купе другого класу їде Мерсе Карбонел... Якби він міг назавжди викреслити її з пам'яті! Усе в цьому вагоні третього класу, з його жалюгідним підпільним товаром, підпільним товаром бідняків, було огидне йому, але так само було йому огидне й усе те, що не належало до цього світу, світу погано вдягнених жінок, від яких тхнуло потом. Йому хотілося встати зі свого місця, проте міняти купе чи вагон не мало ніякого сенсу. Він розумів, що змінитися — і то якнайскоріше — треба йому самому.

— Наважився, — сказав він, потискуючи приятелеві руку.

— Радий, що ти взявся за розум, — привітав його колишній однокурсник. Далі його рот уже не закривався: — Найважче почати...

Атож, найважче почати... А там, потихеньку, помаленьку і звикнеш...

Він почастував Енріка гаванською сигарою. Виставив на стіл келихи і пляшки.

— Коньяк? Калісай?[1]

Кімната наповнилася клубами тютюнового диму.

— Але...

— Ніяких «але». Не бійся. З тобою нічого не станеться, якщо ти точно виконуватимеш мої настанови... Ще коньяку?

Тютюновий дим густішав, а Карререс не вмовкав ні на мить:

— Головне почати... Спершу ти ніби стоїш перед високою-високою горою. Та починаєш на неї сходити, і гора все меншає. І ось уже вона, підкорена, лежить біля твоїх ніг.

Приблизно такими словами говорив з ним Карререс. Авжеж, його колишній однокурсник має рацію. Звичайно ж, і він, Енрік, дістанеться до вершини... Але чи не запаморочиться йому в голові? Ні, досить тільки заплющити очі й піти...

У кімнаті було накурено, хоч сокиру вішай.

Пакет... Нові пакети... Машина... Друга машина... Третя... Четверта...

Робота легка! Просто забавка, а не робота!..

Одного дня він з'явився до Карререса в дуже піднесеному настрої.

— У четвер минає п'ять років, відколи я здійснив свою першу операцію, — почав він замість вітання.

— Гадаю, ти не шкодуєш, що послухався мене? — самовдоволено спитав колишній однокурсник.

— Де там! — Енрік Портолес щасливо усміхнувся й додав: — Знаєш, що я надумав? — І далі всміхаючись, він пояснив: — Продається одна крамничка, і я майже вирішив придбати її.

Карререс примружив очі, наморщив чоло й неуважно похитав головою.

Енрік Портолес додав збуджено:

— Розташована вона на людному місці і в чудовому приміщенні. Правда, мені доведеться викласти за неї все, що я зібрав за ці п'ять років, відколи працюю в тебе.

Карререс знов примружив очі й міцно стулив уста. Проте навіть не поворухнувся.

— Таку нагоду гріх було б прогавити, — вів далі Енрік Портолес. — Треба ж подумати і про завтрашній день. Рано чи пізно мені доведеться покінчити з маклерством. У торгівлі харчовими продуктами я вже наламав руку. Я можу одним пострілом убити двох зайців і таким чином... — він звів подих і докінчив: — я забезпечу себе від злиднів на ціле життя.

— Воно то так, — повільно, розважливо промовив Карререс. — Думка твоя непогана. Але на тебе чекає ще більше роботи і ще більший ризик. Я б на твоєму місці не кидав теперішнього діла...

— Але ж це рідкісна нагода. Коли зрештою становище нормалізується...

— Поки станеться те, що ти називаєш нормалізацією, ти назбираєш досить грошей, щоб не бідувати.

---

[1] Марка іспанського вина.

— Не хочеться мені пропустити таку нагоду.
— Діло хазяйське. Ти вже не дитина, — сказав Карререс.

Крамничка містилася по сусідству з будинком сеньйора Карбонела. Це була єдина деталь, яка не подобалася Енрікові Портолесу. Не подобалася так, що він мало не відмовився від купівлі. Мерсе, хоч уже кілька років заміжня, часто наїжджала до батьків з Барселони, де тепер жила. Вона перша з родини Карбонелів одвідала Енрікову крамничку.

— Вітаю, вітаю, — сказала вона юнакові. І замовкла, трохи збентежена.

— Обслужи сеньйору, — звелів Енрік Портолес продавщиці, не знаючи, що відповісти.

— Славну помічницю ти собі знайшов, — зауважила Мерсе.

Справді, продавщиця була в нього гарна. Цю сторону справи Енрік вважав половиною успіху.

— Люб'язна та ще й гарненька продавщиця — це найкраща реклама,— любив повторювати він.

— А то ж як! — підхоплював, підморгуючи, Карререс.— Така дівчина і клієнтів приваблює, і нудьгу розганяє — досить лише жалюзі спустити. Правда?

— Авжеж,— відказував Енрік.

Підлещена похвалою Мерсе, миловида Роза, його помічниця, всміхнулася.

До крамниці ввійшли дві жінки.

— Займіться цими покупницями,— сказала їй дочка сеньйора Карбонела.— А мене обслужиш ти,— мовила, обертаючись до Енріка Портолеса.

Уже кілька років, як вони й словом між собою не перекинулись. Підтримувати розмову з Мерсе юнакові було неймовірно важко. А надто за таких незвичайних обставин.

— Як добре, що ми сусіди. В батьківському домі я частий гість. Дізнавшись про твою крамницю, я щиро зраділа і вже сказала мамі: хочу, щоб вона купувала все у тебе.

— Дякую,— відповів він самими губами.

— Якщо вона не послухається, скажеш мені, коли я знову приїду.

Енрік Портолес силувано посміхнувся й замовк, не знаючи, про що говорити.

— Я завжди запевняла тата, що ти хлопець з розмахом.

Енрікові хотілося скоріше закінчити цю розмову. Хай Мерсе забирається геть. Хай вона забирається і більше не приходить сюди командувати ним. Але водночас його вабило до неї ще дужче, ніж будь-коли. Треба втримати її тут... Втримати! Він відчував ненависть, люту ненависть і водночас щось таке... Так ніби в цю мить вони опинилися в крамниці самі, за спущеними жалюзі...

— Дай мені, будь ласка, банку конфітюру.

Енрікові Портолесу кортіло обняти й поцілувати її. Але водночас хотілося витурити її за двері.

— Вітаю тебе з такою крамницею. І з такою продавщицею,— сказала Мерсе на прощання.

Наприкінці робочого дня Енрік сказав Розі:

— Доведеться тобі трохи затриматися, щоб допомогти мені.

Він опустив жалюзі на дверях.

— Кілька днів ти залишатимешся після роботи, треба впорядкувати товари.

Енрік Портолес підібрав славну й гарненьку продавщицю, якраз собі до вподоби. Було б безглуздо не скористатися з цього. І ось сприятлива мить настала. Треба взятися до цього сьогодні ж. Негайно. Він цілував дівчину і міцно стискав її в обіймах. Та коли Роза пішла, юнак відчув дивний сум. Тієї ночі він не міг заснути, думаючи про Мерсе Карбонел. І вже напевне знав, що завтра йому не захочеться затримувати після роботи свою добру і гарненьку продавщицю.

— Привіт, перекупнику! Як справи, перекупнику? — запитував з реготом сеньйор Карбонел.

Фабрикант явно перегравав. Щоразу, заходячи до крамниці, він під'юджував хлопця таким вітанням.

— Дружина нарікає, що ти підвищив ціну на олію.

— Справді, підвищив.

— Тому тепер так легко стало купувати крамниці.— І сеньйор Карбонел знову пирхав сміхом.

Проте сьогодні Енрік Портолес не був схильний терпіти свого сусіда. Надто часто вислуховував він ці жарти.

— Хто будує фабрики, б'ється від темна до темна над поліпшенням виробництва, вічно заклопотаний, вічно замордований, а хто раз чи двічі на тиждень дістає машину товару і, дивись, уже багатій.

— На жаль, я ще не багатій, хоч і перекуповую товар, як усі, хто провадить якусь комерцію,— відповів похмуро юнак.

— Як, хіба ти провадиш комерцію? Я б назвав бакалію скоріш затичкою.

Фабрикант підморгнув і знову засміявся.

— А якщо тебе піймають, як ти поясниш, звідки твої прибутки? — не вгавав сеньйор Карбонел.

— А хіба ви не перекуповуєте? — запитав хлопець. Щоки його пашіли вогнем.

— На жаль, мені теж доводиться купувати підпільний товар, щоб не викинути своїх робітників на вулицю. Заради них я роблю те, що мені гидко, заради них купую по спекулятивних цінах пряжу, яку мені постачають чотири розбійники.

Енрік Портолес не витримав.

— Сеньйоре Карбонел, такі клієнти, як ви, мені не потрібні. Передайте своїй дружині, щоб вона купувала олію й рис в іншому місці, де їх продають дешевше.

— То ти ще дереш носа!

— Ідіть і щоб я вас не бачив! Мені вже давно остогидло ваше дурне базікання!

Він ладен був запустити Карбонелові в голову все, що лежало в нього на полицях. Він ладен був задушити його.

Незнайомці зупинилися перед прилавком. У руках одного з них був чорний портфель.

Енрік Портолес нервово понишпорив у касі і дав покупниці решту.

— Я дала вам сто песет,— заявила жінка.

— Сеньйор Портолес? — запитав один з незнайомців.

— З вас ще двадцять п'ять песет,— додала покупниця.

Енрік поліз у касу й дістав банкноту.

— Це ви сеньйор Портолес? — повторив незнайомець.

Тремтячою рукою Енрік подав жінці двадцять п'ять песет. Не дочекавшись відповіді, той, хто питав його, видобув з кишені посвідчення. Повільно розгорнув його й підніс до очей Енріка Портолеса.

Хлопець не потурбувався навіть прочитати документ. Він похнюпив голову.

— З вашого дозволу ми проведемо ревізію.

— Е-е... Я думав... будь ласка...

Енрік Портолес повів їх до задньої кімнати крамнички.

— Гадаю, ви не збираєтеся шкодити мені,— почав він здалеку.

— Аж ніяк,— уперше озвався другий незнайомець.

— Ви ж знаєте, як важко жити в наші дні...

— Знаємо, знаємо.

— То ви не захочете шкодити мені? — знову спитав Енрік.

— Якщо все гаразд, якщо все в порядку...

— Ви ж знаєте, що за нинішніх обставин...

— Знаємо, знаємо. Ми тільки глянемо одним оком,— утрутився другий незнайомець.

— То почнемо із складу, якщо ви нічого не маєте проти,— додав його товариш.

— Складу? — перепитав Енрік Портолес.

— Авжеж, із складу, що одразу ж за крамницею, з виходом на вулицю...

Чоловік неквапливо відкрив портфель і дістав якийсь папірець.

— Так, на вулицю Мітжа, номер двадцять три,— додав він.

— Сподіваюся, ми з вами домовимося. Я вірю, що ви не бажаєте мені зла.

— Нам треба провести ревізію.

— Ви зазначите, що провели її і не виявили нічого недозволеного. Ви виручите мене. А за цю послугу я вам віддячу...

— Це неможливо. Ви вже переконалися, що ми добре поінформовані. Ідеться про донос із дуже точними даними. За таких обставин ми не можемо не скласти акта.

— Але ж...

— Такий донос зобов'язує нас бути непохитними.

— Чи можу я довідатися, хто написав донос?

— Ми не знаємо.

— Я дам скільки належить, щоб узнати ім'я донощика.

— Ви його ніколи не взнаєте.

— Ну, зглянь тесь на мене...

— Я вам співчуваю,— сказав незнайомець з портфелем,— але допомогти не...

— Дуже вас прошу.

— Не довіряйте нікому,— мовив другий,— навіть сусідові...

* * *

— Мою крамницю опечатали... Конфіскували на складі товари. А їх було чимало. Лише за кілька годин перед тим я одержав велику партію. Ти вистежив мене. Ти вибрав найсприятливіший момент.

— Клянуся тобі — я не...

— Цить!

Енрік наставив перед собою пістолет. Карбонел пополотнів, як смерть. Тіло його бив дрож.

— У мене конфіскували весь склад. А товарів було чимало... І опечатали крамницю. Я втратив геть усе.

— Повір мені, Енріку! Присягаюся тобі — не посилав я ніякого доносу!

Хлопець знову схопив сусіда за комір і добряче труснув.

— Не думай, що тобі вдасться мене одурити. Я анітрохи не сумніваюся — донощик ти.

— Це брехня. Послухай...

— Годі базікати. Я знаю напевне. Ти ненавидиш мене, ти завжди ненавидів мене. І тому розорив мене. Звів нанівець усю мою багаторічну працю.

— Заспокойся. Ходімо вдвох у податкове управління. І я доведу тобі, що я не донощик.

— Знайшов дурня! Досить мені буде повернутися до тебе спиною, як ти дзвякнеш по телефону в цивільну гвардію. Скажеш, що я вдерся до твого дому, озброєний пістолетом...

— Клянуся тобі...

— Годі з мене твоїх брехливих клятв! Твоя година настала!

Енрік Портолес знав, що відступати пізно. Треба йти до кінця. Він натиснув спуск: постріл, другий, третій...

Карбонел звівся і знов осів на канапу, з виряченими очима, з перекошеним ротом. Одна рука його майже торкнулася килима.

Енрік Портолес сховав пістолет у кишеню. Різко штовхнув двері вітальні і гайнув до виходу. Позаду почувся жіночий вереск. Не озираючись, він вискочив на вулицю й кинувся навтіки. Бігцем звернув за ріг вулиці, потім за другий. Було вже зовсім темно. Його ноги грузли в піску. Отже, він уже у Волячому яру. Незважаючи на втому, він біг і біг. Йому навіть на думку не спадало хоч трохи перепочити.

3

Тіло сковувала втома, але зупинитися він не смів. Хлопець сам не уявляв, куди йти. Не знав навіть, у який бік простує, віддаляється від міста чи наближається туди. Не відав, куди несуть його ноги. Він гнав просто перед себе, куди очі світять. Нараз сягнув рукою до кишені, стиснув пальцями пістолет — йому вчулися чиїсь кроки. Він присів і шугнув у кущі. Сів на землю, увібрав голову в плечі й завмер. Кроки наближалися. Зараз... Зараз усе з'ясується. Кроки гупають зовсім близько від його схованки, розмірені, впевнені. Зненацька, зовсім поряд, майже заглушаючи кроки, лунає свист. Цей свист розлягається луною і переходить у мелодію пісні. Спів і кроки віддаляються.

Енрік Портолес підводиться, заточуючись, вертається на стежку. Знов рушає вперед. Здалеку чується собачий гавкіт. Хлопець знов стискає пістолет і кидається в хащі.

Ноги його підкошуються. Тіло як побите. Помітивши дубняк край дороги, він звертає туди й сідає на землю. Котра ж година? Роздивитися стрілки на годиннику при зоряному світлі важко, дарма що очі звиклися з пітьмою. Енрік напружує зір: за чверть четверта. Він поволі випростує ноги й руки і лягає. Але одразу починає неспокійно ворушитися. Незважаючи на втому, йому не лежиться. Він не може тут залишатися. Ні тут, ні деінде. Треба тікати, тікати не озираючись.

Молодик ступає кілька кроків і стає як укопаний. Сторожко щулиться. Зрештою уловлює якийсь шум. Шум наростає, ближчає. Зачаївшись, утікач нашорошує вуха. І хоч більше нічого не чути, він боїться поворухнутись. Може, переслідувач, сховався за стовбур дерева або за кущ і звідти вистежує його. Чекає, поки він, Енрік, викаже себе якимсь рухом. А тоді вистрілить. Юнак рачки пробирається вперед... Звестися на ноги йому бракує сміливості. Так само не зважується він дременути. Але й залишатися на місці, чекаючи, що ось-ось його схоплять, йому не вистачає витримки.

Тепер він добре чує, як шелестить листя, легенько так шелестить. Вітер, то вітер пустує. Але чого ж цей шелест стало чути лише тепер? Ні, краще покінчити з усім. Краще здатися. Він уже не в змозі витерпіти цю невідомість.

— Здаюся...

Голос його зовсім слабкий, такий слабкий, що було б дивно, якби він дістав відповідь. Ніхто не може його почути. Він пробує заговорити голосніше, але слова застрягають у горлі.

«Здаюся... здаюся...» — повторює він подумки.

Зачаївшись у своїй схованці, він прислухається знову. У відповідь вряди-годи чується легенький шелест листя. Він згадує, що листя шелестіло й раніше,— авжеж, шелестіло.

— Здаюся,— каже він уже голосніше.

Ніхто не озивається.

— Здаюся. Здаюся.

Він ще підвищує голос.

— Здаюся.

Він майже кричить.

— Здаюся!

Довкола панує тиша. Тільки листя шелестить.

— Здаюся! — гукає він знов. Тоді підводиться й піднімає руки вгору.— Здаюся!

Ніякої відповіді.

Треба йти. Куди завгодно — але йти. Проте ноги не слухаються. І знову він чує, як шелестить листя. Тільки шелест — більш нічого.

Енрік стоїть на місці з піднятими вгору руками. І тут він чує голос, голос, що піднімається з глибини його власної душі.

— Тра-та-та!

Як у пісні, він бачить міський парк і гурт дівчаток та хлопчиків... Вони біжать щодуху — і серед них Мерсе...

— Тра-та-та! Тра-та-та!

Але це вже не дитячий крик. Не гра в піжмурки. Тепер це крик, що передчуває інший крик у відповідь. А може, обійдеться й без того крику. Тільки просвистить куля, ціла черга куль.

Руки в нього опускаються. Несподівано для самого себе він падає

навколішки й починає молитися. Він повторює слова давньої молитви — молитви, здавалося, давно забутої.

Спина в хлопця згинається. Він безсило валиться на землю і вже нічого не тямить.

Потім знову іде й іде. Без мети, без надії. Надворі розвидняється Світло його підбадьорює. Дивна бадьорість, супроводжувана новим страхом.

Ліворуч — крута, поросла лісом гора. Праворуч — провалля. Там унизу — дорога. Треба відійти якомога далі від неї, видертися на гору. Треба уникати всіх доріг, якими ходять люди. Проте він знає, що не протримається довго... Незмірна втома сковує його. У горлі пересохло. Якби ж то знайти криницю... Криницю! З кожним кроком спрага стає все нестерпніша. Криницю!

З нелюдськими зусиллями, то хапаючись за стовбур дерева, то чіпляючись за гілку куща або за якусь стеблину, втікач лізе схилом. Руки, обличчя, суглоби пальців подряпані. Він увесь подряпаний. Може, краще б спуститися вниз і піти дорогою...

Світанок розгоряється все ясніше. Ні. Дорогою — ні... Але знайти воду, бодай ковточок води... І він видряпується вище й вище косогором, хапаючись за все, що трапляється під руку,— чимраз повільніше, чимраз важче...

Схил гори стає пологіший. Раптово він переходить майже в рівнину. На відстані кількох метрів від хлопця в'ється путівець. Ризикнути? Хай буде що буде! Аби тільки знайти воду...

Хлопець рушає між вибитими коліями. Попереду показується виноградник, а трохи далі — сільська хата. Молодик вагається. Але ноги самі несуть вперед. Згори чується собачий гавкіт. Енрік Портолес зупиняється, намацує пістолет. Собака кидається до чужинця. Стискаючи в кишені зброю, хлопець ступає два кроки назад... На дорозі між псом і хатою з'являється чоловік. Закинувши на плече мотику, він придивляється до втікача. Пес уже поряд. З лютим гавкотом стрибає біля самих ніг. Чоловік з мотикою кричить на собаку, але той не вгамовується. Селянин гукає знов:

— Касік!

Гавкіт робиться тихішим.

— Касік! — кричить чоловік з мотикою і підносить руку.— Касік!

Пес біжить до хати, але з півдороги вертається і знов заливається дзявкотом. Хлопець і чоловік з мотикою повільно йдуть назустріч один одному. Пес гавкає тепер тихіше, метаючись між господарем і чужинцем. Відстань, що відокремлює двох людей, скорочується.

— Добридень!

— Добридень! — помовчавши, озивається нарешті чоловік з мотикою, ніби це вітання вимагало від нього тривалих роздумів або якоїсь поступки.

— Я пішов прогулятися,— бурмоче Енрік Портолес.— І заблукав.

Чоловік з мотикою пильно дивиться на нього, але не каже ні слова.

— Заблукав...

Селянин і далі мовчки розглядає його.

— Шукаю криниці... Коли ваша ласка...

Хлопець пробує усміхнутися. Йому хочеться триматися невимушено.

— Коли ваша ласка, скажіть мені, де можна напитись води...

Чоловік показує рукою на хату.

— Отам,— мовить нарешті він,— отам ви можете напитися.

— Дякую,— каже хлопець, усе ще намагаючись усміхнутися. Він рушає до хати.

Чоловік з мотикою на плечі теж іде за ним. Якийсь час вони простують поруч. У воротях показується жінка.

— Ідіть тепер самі. Можна далі вас не проводити?

— Звичайно. Я піду сам.

— Час дорогий. Улітку, як сонце підіб'ється, робота не ладиться. Отож ідіть без мене.— І він ще раз показує рукою на хату.

Енрік Портолес іде прямо до жінки, яка, стоячи у воротях, дивиться на нього.

Присівши на порозі і поставивши біля ніг глека, втікач закурює.

— Може, вам чогось іще? — питає жінка.

— Тепер, коли я напився, мені захотілось їсти.

Бачачи, що він дістає гаманець, жінка всміхається.

— Не треба, не треба,— каже вона, і далі всміхаючись.

— Візьміть, візьміть.

— Кажу ж вам — нема за що.

Жінка входить до хати. Хлопець чує, як вона гукає:

— Їстимете хліб з ковбасою?

Біля ніг Енріка Портолеса стоїть глек — він спорожнив його майже до дна. Трохи далі височить гора кукурудзяних качанів.

Жінка вертається з двома покраяними коржами і великим шматком ковбаси.

З хлібом і ковбасою в руках, він дивиться, як жінка ставить біля купи качанів ослінчик. Не спускаючи з неї погляду, він відкушує хліб й повільно жує. Йому здається, що він голодний, але їжа не лізе в горло. Хлопець хапає глек, підносить його до рота і жадібно п'є. Тепер глек порожній.

— Хочете ще?

— Ні. Щиро вам вдячний.

— Ви цілий глек випили — така у вас велика спрага,— зауважує жінка і перепитує: — То вам більше нічого не треба?

Хлопець усміхається. Всміхається і жінка. Енрік Портолес усвідомлює, що цього разу усмішка не вимагала від нього ніякого зусилля.

Сидячи біля купи качанів, жінка лущить кукурудзу. Повільно, нечутно сиплеться у мішок зерно.

Хлопець їсть хліб із ковбасою, втупившись поглядом у жінчині руки і витаючи думками десь далеко.

До слуху його доходять якісь слова, але тільки-но він намагається вдуматися в їхній сенс, як вони десь пропадають.

— Пробачте, я не почув.

Жінка знов усміхається.

— Кажу — не схоже, що ви голодний.— Погляд у жінки стає пильний і серйозний.— Але вигляд у вас дуже стомлений.

З ледь чутним шарудінням зерна кукурудзи сиплються і сиплються у мішок. Хлопець підводиться й задирає голову. На небі ані хмарини. Сонце припікає. Енрік Портолес сідає знов. Кукурудзяні зерна сиплються в мішок — так розмірено, що аж розпач бере.

— Якби я...

Він не закінчує фрази. Жінка зводить на нього очі, і на якусь мить зерна сиплються повільніше.

— Якби хтось, кажу я, якби хтось заподіяв вам велике зло... якби хтось підпалив вашу хату, то що ви робили б?

Руки жінки завмирають у повітрі. Обличчя її прояснюється. Вона всміхається ще приязніше.

— Може, це було б на краще,— жвавішає жінка.— Може, тоді б мій чоловік наважився усе кинути й переселитись до міста.

Збентежений Енрік Портолес знизує плечима і на мить заплющує очі. А коли зводить погляд на жінку, її пальці уже лущать кукурудзу. Мішок помалу наповнюється зерном. Сонце підбилося вже високо. Стає жарко.

— Ну, мені пора.

— Перепочили?

— Перепочив.

— Більше нічого не треба?

— Ні. Дякую вам за все.

Молодик знов хоче витягти гаманець.

— Не треба, не треба,— рішуче заперечує жінка.

— Я прошу вас...

Селянка дивиться на нього твердим поглядом. Хлопець здається.

— І не сказати, який я вам вдячний.

Енрік Портолес іде до воріт. Жінка проводжає його. Вони потискують одне одному руку. Хлопець ступає два-три кроки і обертається.

— Ви ж знайдете дорогу? — питає жінка.

— Думаю, знайду.

— Тримайтеся цього путівця, усе прямо й прямо...— Вона затинається.— Там далі перехрестя. Поперечна дорога веде до міста, але...

— Не турбуйтеся. Я помаленьку...— Енрік ступає ще один крок і підносить руку.— Прощавайте!

Жінка теж піднімає руку:

— До побачення!

Нескінченний марш під серпневим сонцем. Енрік Портолес обливається потом. У пам'яті досі відлунюють останні слова селянки: «До побачення». І вчувається йому монотонний шерех кукурудзяного зерна, що сиплеться у мішок. У голові паморочиться, ноги підтинаються. Все тіло ниє. Добре було б перепочити в затінку отих дерев. Але як дійти до них? У вухах шумить, голова йде обертом. «До побачення... До побачення»... Треба перебороти себе, треба дійти до бору. Он туди... «До побачення». Дерева уже за кілька кроків... «До побачення»...

Хлопець сідає в затінку сосни. Випростує ноги, заплющує очі, і йому робиться гарно-гарно; але тут же він похоплюється — його змагає сон, а спати йому не можна. Треба тікати — тікати, не оглядаючись. Юнак намагається зіп'ястись на ноги, проте м'язи його не слухаються. І, сам не знаючи як, він опиняється в ліжку, у своєму домі. В старому домі, де він народився. В кімнаті, у якій виріс. Нараз його змушує здригнутися якийсь рев, супроводжуваний оглушливим дзеленчанням дзвоників. Нерухомо простягшись у ліжку, він примруженими очима стежить, як знадвору в хату лізе якась темна маса. Рев стає все гучніший, брязкіт дзвоників оглушує. Проте ця маса, що юрмиться на вулиці

і пре в двері, не людська. Скоріше то якісь величезні телята, чимось дуже схожі на людей. Енрік Портолес закутується в простирадла. Він знає, що його розірвуть на клапті і що проти цих чудовиськ його пістолет безсилий Чинити опір безглуздо. Все щільніше закутується він у простирадла, а рев і брязкіт дзвоників, докучливий, одноманітний, чується ближче й ближче... Вони висаджують двері і вдираються в кімнату. Даремно жінка з селянської хати переконує Енріка, що коли його роздеруть, у нього почнеться нове життя. Чудиська невблаганно насуваються, ревуть, дзвонять... Та потроху дзенькіт дзвоників стихає, завмирає і рев. До його ліжка підступає дивна процесія, процесія чудернацьких створінь у каптурах. Закутаний з головою у простирадла, утікач чує, як жінка з селянської хати кричить йому: «До побачення!»

•

Енрік Портолес розкриває очі і, засліплений сонцем, заплющує їх знов. Затуляє очі рукою. По його чолі котиться піт. Над головою зеленіє крона сосни. Спиною він прихилився до стовбура. Здригнувшися з несподіванки, хлопець намагається підвестись, а в його свідомості все ще рояться чудиська, лунає рев, дзеленчать дзвоники. Йому хочеться зіп'ястись на ноги й тікати. Вернутися в сільську хату, щоб почути шарудіння зерна, яке сиплеться у мішок, голос жінки...

І тут до нього доходить, що його самотність дуже давнього походження, що він завжди жив серед кошмару, який і породив ці моторошні видіння, і що всі його зусилля втриматися на ногах у житті були насправді тільки самозреченням: він просто плив за течією у безформній людській масі, де кожен намагається взяти гору над іншим, визискувати й грабувати подібних до себе. І в нападі розпачу Енрік спробував простежити за всіма поворотами свого життя аж до тієї миті, коли він учинив безглузде, даремне вбивство. Він не знаходив слів, щоб пояснити свій вчинок. Проте каяття він не відчував — лише жаль, що так безглуздо занапастив своє життя. Йому хотілося зрозуміти — зрозуміти себе, зрозуміти все, що сталося з ним. Тепер, коли він пропав безповоротно, коли почув себе відщепенцем, він уперше запитав себе, чи можна побудувати такий світ, де щастя одних не буде за рахунок убогості та безправ'я інших. Йому не треба було теорій, яких він і так багато наслухався, він хотів би побачити щось подібне на власні очі. Побачити діяння чисті й благородні, що могли б послужити прикладом для всіх людей...

Енрік Портолес знав, що не може без кінця ховатися. Знав також, що безглуздо блукати без мети, без надії. Він міг би повернутися в оту сільську хату і там, спостерігаючи, як лущить кукурудзу та жінка, дочекатися неминучого арешту. А може, повернутися до міста і незворушно, гордо пройти вулицями під поглядами роззяв. Хто знає, може, в чиїхось очах, серед загального замішання, жаху та обурення, він побачить те просвітління, яке провістить порятунок для нього й для всіх людей?

Неподалік лунають людські кроки й голоси. Енрік Портолес здригається. Спочатку він ховається за стовбуром сосни, але потім вибігає в поле. У вухах йому стугонить, але крізь той шум він чує шарудіння лущеної кукурудзи і жіночий голос: «До побачення, до побачення, до побачення!»

БРУД І КРОВ

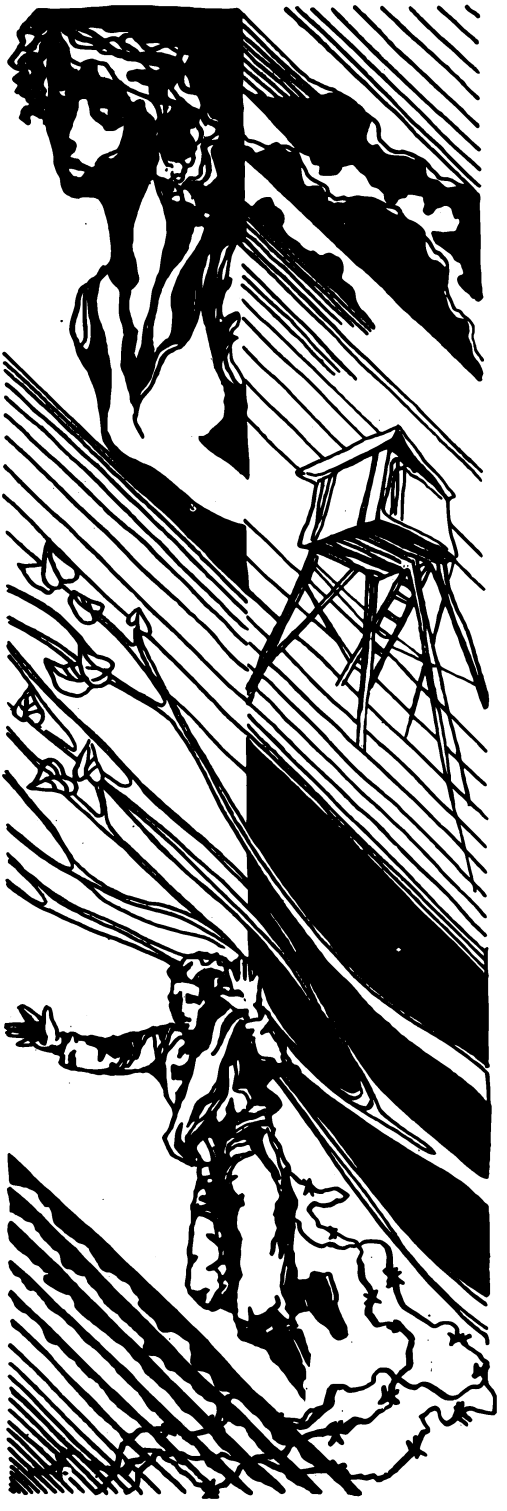

Гарріга бере мене за плече й злегка термосить.

— Знову ти мрієш?

Атож, мрію. Мріяти — це єдине, що мені лишається, відколи я позбавлений змоги бачити Анжеліну.

— Ти готовий? — питає мене друг.

Він енергійно махає рукою, показуючи на ворожі позиції. Ми збираємося йти в атаку, у свій перший бій. Але я не відчуваю ніякого запалу. В тих, хто воює, я бачу не героїв, а жертви.

— Сміливіше! Ми з'їмо їх за одним присідом! — мовить він з усмішкою і, піднявши флягу з коньяком, додає: —Випиймо за нашу перемогу!

Я все ще стою в задумі, не рухаючись.

— Ну ж бо! Смикни за компанію!

Щоб не засмучувати товариша, я теж виголошую тост.

— За мир!

— За переможний мир! — уточнює він.

Ми знову цокаємося флягами.

— За успіх нашого першого бою! — І, підморгнувши мені, Гарріга додає: — Й за Анжеліну!

Западає коротка пауза. Нараз він знов озивається невластивою йому скоромовкою:

— Сьогодні... сьогодні ми їм усиплемо, щоб надовго затямили. Сьогодні буде справжня битва. Не те що наші студентські бійки, хоча билися ми тоді не на жарт. Ти показав себе молодцем. Пригадую, як той сучий син Етура вихопив пістолета, справжнього пістолета, і звів

запобіжник. І з усіх ти єдиний не розгубився, схопив пляшку з пивом і — торох!

Перед нами постає капітан Касадо.

— Лейтенанте Гарріга... Лейтенанте Буйшеда... — Він затинається.

— Сподіваюся, ви добре зрозуміли своє завдання... Чекати уже недовго...

Він бере в мене флягу й підносить до вуст. Потім мовчки вертає її мені і зникає в переходах траншеї.

— Ти гадаєш, вони в наших руках? — запитує мій друг.

Я знизую плечима. Гарріга робить ще один ковток.

— Ми їх добре провчимо, — запевняє він, — і тих, і тих... А заодно і наших ветеранів. Як того дня, в студентському барі. Я зі стільцем у руках, а ти з пляшкою... Торох!

Торох! Торох!.. До кінця семестру залишалися лічені дні... Студенти були збуджені до краю.

— Так, так, я марксист, — запевняв Гарріга.

Мені все не вірилося. Я оглядав його з голови до ніг. До блиску начищені черевики, бездоганно випрасувані штани, вузол краватки без жодної зморшки й ідеально припасований до комірця... Виважені слова, розмірені рухи... Все у ньому видавало викінченого буржуа. Марксистом скоріше міг бути Етура, схожий на портового вантажника... Він майже ніколи не носив краватки й одягався завжди недбало. Марксистом скоріше міг бути Етура...

Але Етура гримів пророчим голосом:

— Священні заповіти батьківщини...

— Дурень! — гукав я і дружньо плескав його по плечу.

Він хапав мене за руку і намагався переконати:

— Які ж ви безмозкі... Усе носитеся зі своєю вільною Каталонією. Хіба не бачите, які нелюдські системи називаються «демократіями»? Вам би тільки гайки попустити. Не це нам потрібно. Ми повинні створити єдину й велику Іспанію, покінчивши з безглуздими сепаратистськими захопленнями. Куди ж це годиться: баски тягнуть в один бік, каталонці — в другий... Облиште ви ці фантазії. Нас влаштує тільки єдина велика Іспанія, керована мудрою олігархією або мужем із залізною рукою, таким, як Гітлер чи Муссоліні...

Я доводив своє. Нагадував йому про демократичні традиції Каталонії, пояснював нашу мету — добитися соціальної справедливості для народу, щоб він зміг увійти рівноправним членом у сім'ю інших демократичних держав.

— Ідіотизм, чистісінький ідіотизм! — спалахував Етура. — Демократія — це дорога в нікуди. А найбільший ідіотизм — це роздерти Іспанію на клапті.

— Ніхто не збирається роздирати Іспанію на клапті, — заперечував я. — Ми не проти того, щоб залишитися в рамках державної єдності, якщо нам буде забезпечено цілковиту рівність. Ніхто не має права панувати над іншим, байдуже, чи стосується це окремої особи, чи цілого народу.

Такі суперечки провадили не тільки ми з Етурою. Але не всі виявляли терпимість.

Одного дня дискусія в студентському барі точилася незвичайно бурхливо. Зненацька хтось пустив у хід кулаки. Хтось вихопив з-під по-

ли кийок. У повітря злетіли стільці, столи попадали на підлогу, затріщали.

Етура вихопив пістолет. У цю мить я дістав удар кулаком і геть оскаженів. Схопив пляшку з пивом і щосили вдарив його. Скло розбилося, обличчя Етури залила кров. З новою пляшкою в руці я кинувся до іншої групи. Хтось пробував мене перейняти, але я виривався і обрушував удари наліво й направо. Додому я повернувся з підбитим оком і з укритим синцями тілом.

Кілька днів я нічого не знав про Етуру. Нарешті він з'явився на люди з глибоким рубцем на лівій щоці. Ми мовчки зиркнули один на одного. В очах його палала ненависть, дика ненависть. Очевидно, така сама ненависть була і в моїх очах.

— Ти став героєм дня, — провадить Гарріга. — Того негідника Етуру ти затаврував на все життя. Шкода, що не відправив на той світ. Такий тип цього заслуговує...— Гарріга робить ще один ковток.— А наступного тижня ми знову зчепилися в студентському барі. І знову твоє було зверху. Того дня мені зламали руку, і якби не ти, мене прибили б. Та сьогодні ми їх провчимо...

Я вже не слухаю його. Мені уявляється щока Етури, проорана глибоким шрамом, і вчувається Анжелінин голос.

— Ти якого призову?..

Коли я познайомився з нею, ми з Гаррігою вже три дні як навчались у військовому училищі.

— Ти якого призову?..

— Тридцять дев'ятого[1].

— Ще хлопчак.

Я подивився на неї ображено.

— Чого тобі спало на думку записатися добровольцем?

— Республіці потрібні офіцери, — переконано відповів я.

— Хочеш погратися у війну?

— За кого ти мене маєш? — спитав я, дійнятий до живого.

— Не знаю, що тебе штовхнуло на це нерозважливе рішення.

— Почуття обов'язку.

— Черга твого призову ще не дійшла. Якби тебе призвали в армію, тоді б можна було говорити про обов'язок. А взагалі... — Вона замислилась на мить, потім сказала: — А взагалі питання про обов'язок дуже складне...

Вона невідривно дивилась на стіл і не підвела погляду навіть тоді, коли офіціант приніс нам дві чашки замовленої кави.

Навколо чулися грубі жарти солдатів. За сусіднім столиком цілувалася закохана пара. З радіоприймача лунали хрипкі акорди сардани[2]. Двоє вже підтоптаних чоловіків пасли очима зграйку дівчат, що сиділи неподалік. Солдати затягли пісню.

— Анжеліно, — наважився запитати я, — про що ти думаєш?

Вона підвела голову. Поглянула на мене потьмареними журбою очима, піднесла чашку до рота й відпила кави, але так і не відповіла.

---

[1] В Іспанії призов визначається не роком народження, а роком досягнення повноліття, коли юнаків призивають в армію.

[2] Сардана — каталонський танець.

— Скажи мені... Чи, може, питати тебе, про що ти думаєш, нескромно з мого боку? — наполягав я.

— Я думаю про дуже сумні речі...

Раптово в усьому кафе запала тиша. Чути було лише радіоголос диктора:

«Громадяни барселонці, повітряна тривога. Усім погасити світло й організовано спуститися в бомбосховище. Прохання зберігати спокій. Уряд Женералітату де Каталунья[1] дбає про вашу безпеку».

Одночасно почулося завивання сирен.

Я схопив Анжеліну за руку. Круг нас усе потонуло в пітьмі. Зловісно забахкали зенітки. Ми опинилися в обіймах одне в одного.

— Ну!

Гарріга знову кладе мені на плече руку й термосить мене. І знову з'являється біля нас капітан Касадо.

— На місця! — сухо кидає він. Потім змінює тон, торкається наших рук і пояснює: — Пам'ятайте: за всяку ціну намічені об'єкти треба взяти.

Ми розходимося. І знов я чую голос Анжеліни.

— Може, в цей час уже збили якийсь літак, і пілот загинув у полум'ї. Зенітники виконали свій обов'язок...А може, чимало людей уже загинуло під бомбами... Ті, хто скинув бомби, теж виконали свій обов'язок. Ось чому я вважаю, що найперший обов'язок кожного покінчити з усім цим. Покінчити й почати нове життя.

— Вигадки! — заперечив я, хитаючи головою. — Вигадки! Жіночі химери... Розумієш, чарівні казочки — це одне, а життя — зовсім інше.

— Якби навчилися поступатись, якби навчилися терпіти одне одного... — правила своєї вона.

Коли ми прощались і Анжеліна подала мені руку, я сказав:

— Я проведу тебе додому.

— Ні, ні, прошу тебе... — І вона скочила на ходу в трамвай.

Так я й не довідався, де вона живе, і не збагнув, чому вона вперто зберігала це в таємниці. Зустрічалися ми завжди в барі. І якщо хтось із нас не міг прийти на побачення, ми переказували це через бармена.

— Так зустрічатися нерозумно, — казав я. — А що, як одного дня ми втратимо зв'язок...

— Не втратимо, поки в нас буде бажання підтримувати його.

Усі умовляння були марні. Так я й не дізнався, ні де вона живе, ні яке її прізвище, ні звідки вона родом, ні що криється в її минулому.

Одного дня я сказав їй:

— Я вже дістав призначення. Від сьогодні мене зараховано у сто восьму бригаду, сто п'ятнадцятий батальйон...

— То це означає, що тебе кожної миті можуть вирядити на фронт? — перебила мене Анжеліна.

Я ствердно кивнув.

— Можеш вважати мене за пораженку, але я не пущу тебе.

Вона припала до моїх грудей. Її губи вп'ялися в мої губи.

— Ходімо зі мною, — раптом сказала вона. — Я відведу тебе в надійне місце.

---

[1] Женералітат де Каталунья — офіційна назва Каталонської автономної республіки, що проіснувала до 1939 року.

— Це виключено. Я не можу стати дезертиром.

— Ти все одно дезертируєш, навіть якщо не підеш зі мною, — відповіла вона, погладжуючи мою руку.

— Як тебе зрозуміти? Ми не можемо програти війну. Нам треба воювати: за тебе, за майбутнє покоління, за всіх. Якщо ми програємо...

Анжеліна знов урвала мене:

— Головне для мене, щоб ти зберіг себе. Не треба нічого мені доводити...

— Якщо ми програємо війну...— не вгавав я.

— Ніхто не здатен передбачити, щó станеться після того, як ми програємо війну. Мир творять лише живі, а не мертві, — сказала вона і всім тілом пригорнулася до мене.

Вона ще раз поцілувала мене.

— Іди зі мною. Проведи мене, і ти нарешті дізнаєшся, де я живу. Взнаєш усе...

Я завагався. Поглянув на годинник. Пора було йти до казарми.

— Іди зі мною, — знай повторювала дівчина. — Сьогодні я прошу тебе бути моїм провожатим.

Кілька кроків я ще ступив разом з нею. Та раптом спинився. Поглянув на стрілки годинника, обернувся й пішов геть, без оглядки, без слова прощання.

Вперше я воюватиму зі зброєю в руках. Тепер я побачу, як убивають один одного люди. Я теж муситиму вбивати.

Світає. В небі ще сяють зорі — де яскраві, а де бліді. Земля пашить теплим духом.

— Вперед! — гукає капітан Касадо й вискакує з окопу. Ми кидаємося слідом, розсипаючись цепом. Ми повземо, як змії... Над головою завивають снаряди. Зовсім близько від мене вибухає граната. Я падаю на вогку землю. Я вже не думаю про Анжеліну. Я забуваю про все на світі. Я рухаюсь, як автомат.

Разом з іншими, хто не лишився лежати на землі, вриваюсь у ворожий окоп. Присівши на дно, чекаю нового наказу капітана Касадо. Рукою подаю знак своїм людям розосередитися вліво.

Гаснуть зорі на небі. Все яскравіше розгорається світло нового дня. Майже за чотири кроки долаю двадцять метрів... аж ось щось перепиняє мені шлях. Я зупиняюся. Біля траншеї, спираючись спиною на бруствер, напівсидить лейтенант Гарріга з роззявленим ротом і виряченими очима. Обхопивши його за плече рукою, я спершу легко, а потім рвучко торсаю його. Поруч, уткнувшись головою в коліна мого друга, лежить ворожий офіцер. Відштовхуючи того, я помічаю в нього на лівій щоці глибокий рубець. Очі в нього теж розплющені. Вони дивляться на мене, проте нічого не бачать.

І знову згадується мені Анжеліна. В моїх вухах звучать її слова, від яких мені аж у голові паморочиться: «І ті, і ті виконують свій обов'язок...»

Я не можу відвести очей від закляклих трупів лейтенанта Гарріги і лейтенанта Етури. Вони спочивають в обіймах один одного, як знеможені коханці. Обидва й далі дивляться на мене широко розплющеними очима.

З глибини свідомості мені чується Анжелінин голос: «Я воліла б,

щоб широко розплющені очі були тільки в живих, щоб живі, а не мертві стискали одне одного в обіймах...»

Пронизливі крики змушують мене звести голову. Звідусіль у мене цілятся гвинтівки. Я піднімаю руки, але не для того, щоб здатися. Я пропоную обнятися по-братерському.

Різкий удар в спину. Від гострого болю я зціплюю зуби. Голова йде обертом. Я мало не падаю, але рук не опускаю, готовий обняти всіх.

— Сучий син! — гукає один з ворогів і дає мені ляпаса.

Ударами прикладів та копняка́ми вони женуть мене перед собою.

По дорозі до концентраційного табору я зустрічаюся з капітаном Касадо.

— Всипали нам перцю! — були єдині його слова.

ТЕРПІННЯ

— Що у нас на вечерю?

Господиня із зосередженим виглядом штопає панчохи. В колисці плаче немовля, а його старший братик грається, тягаючи по кімнаті ящик.

На вулиці, вузькій і смердючій, з вереском і криком гасає дітвора. Під'їжджає молодий мотоцикліст у мисливській шкірянці і фланелевих штанях. У вікно четвертого поверху будинку, що зліва, висовується цікава сусідка. З шинку вивалюються і мовчки розходяться пияки. Дочка бакалійника зустрічає усмішкою свого жениха. Проїжджає триколісний велосипед з фургончиком ззаду. Ідуть обнявшись наречені, перешіптуються між собою. Вечоріє. Тьмяно сотається світло поодиноких вуличних ліхтарів. З підворіття вилізає кіт і, нявкнувши, біжить по тротуару.

У чорному напівобваленому помешканні вуличний шум заглушають гуркіт ящика і плач дитини. Чоловік закурює і недбало кидає сірника на підлогу. Жінка схоплюється на ноги й підходить до колиски.

— Перестанеш ти чи ні? — сердито кричить вона і ривками гойдає колиску.

Вузька смердюча вуличка переплітається з іншими вулицями, такими самими вузькими й смердючими, куди вдень майже не пробивається сонце, а вночі там ледве блимають ліхтарі.

Чоловік розставляє ноги, підносить руки і шумно, протяжно позіхає. Жінка, вже знову з панчохами в руках, дивиться на нього спідлоба. Немовля заходиться плачем.

— Підійди поколиши! От уже маруда!

Чоловік киває головою, ще раз позіхає й потягується.

— Ну ж бо! — кипить жінка. — Ворушися!

— Май трохи терпіння!

— Терпіння! — біситься жінка й шпурляє наперсток. — Будь проклятий той, хто це слово вигадав!

За лабіринтом вузьких і смердючих вулиць тягнуться широкі бульвари. В кондитерських за столиками сидять дами в шкіряних пальтах.

— От і маємо розкішну квартиру!.. Вибрали, яку хотіли.

Чоловік дуже обережно колише немовля, ніби боїться його вивернути. Друге дитя усе тягає по підлозі ящик.

— Щоб вона запалася, сто чортів! Як мені остобісіла ця нора! Як мені остогидло ходити по цегляній долівці!

На широких, світлих бульварах височать будинки, ще залляті промінням листопадового сонця, з швейцарами і ліфтами, з мармуровими сходами.

— А я! — вигукує чоловік. — А я... Хіба я не гарую по десять годин на день?

— Як простий чорнороб, — каже жінка. — Ти ніколи не виб'єшся з чорноробів.

— Не таланить мені...

— Талан! Ще одне прокляте слово. Терпіння, талан... Під три чорти ці слова!

— Принаймні з голоду ми ще не пухли.

— Тому що я надсаджуюся, наче віл.

— Знову ти своєї, — тихо, майже пошепки кидає він.

— Якби хотів, ти міг би знайти легшу й вигіднішу роботу. Таку, як у Туйеса...

На вузьких смердючих вуличках є вбогі шинки і кілька барів, більш-менш пристойних, з деяким комфортом. Є тут жінки, за чиї любощі платять. Торгують жіночим тілом і в численних шикарних барах на широких авеню.

— Після плати за цю найману нору, за світло, за воду від твого тижневого заробітку майже нічого не залишається.

— Тоді чому ти так уперто не хочеш переселитися?

— А що це дасть? — вигукує жінка. — Все одно ми не зводимо кінців з кінцями.

— А може, тоді звели б.

— Ні, як не бийся, нічого не виходить.

— Воно то так... Якби ж у мене були розв'язані руки...

Переставши колисати немовля, чоловік цілує його в обидві щічки. Старшенький чіпляється за мамину спідницю. Чоловік сідає, ставить ноги на ящик і мовчки дивиться в стелю.

— Ми двоє знедолених, двоє...

Мову йому уривають раптові схлипування. Жінка, гладячи по голівці сина, зводить очі. Вона відстороняє рукою дитину й кидається в обійми чоловікові.

Дами в шкіряних пальтах п'ють чай у розкішних кондитерських на великих бульварах, удень заллятих сонячним промінням, а вночі осяяних потужними лампами і різнобарвними вогнями реклам.

Жінки обмінюються плітками на розі вузької смердючої вулички, що сплітається з іншими вулицями, вузькими, смердючими й вогкими, де завжди панують півсутінки.

— Зараз я приготую вечеряти: насмажу сардин, — каже жінка і йде на кухню, чорну й напівобвалену, як усе помешкання.

На ходу вона обертається і, сунувши за пазуху хустку, кричить:

— Тільки щоб я не чула більше твоїх розпатякувань про талан і терпіння, чуєш?

Знов плаче в колисці немовля. Більшенький хлопчик знову тягає по підлозі ящик і, випинаючи губи, щось вигукує, але голосу його майже не чути за гуркотом ящика.

ДРУЖОК

Кілька секунд собака стоїть нерухомо — ноги напружені, тіло заклякле, вуха сторчма. Потім, наче підкинутий пружиною, він робить стрибок і гавкає. Передніми лапами навалюється на вхідні двері. Навалюється й відчайдушно дряпається.

Шкрябання по дереву й гавкіт. Якщо в будинку хтось є, він неодмінно почує ці звуки. Пес гавкає, добувається, дряпається, але двері, замкнуті на ключ, не відчиняються. Вони тільки трясуться. Гавкіт стає все гучнішим, усе розпачливішим.

У цьому домі собака живе уже три роки. Принесла його ще цуценям Енкарна, жінка, яка ходить прати по чужих квартирах. Кірзе Самітник,— так його називають і швейцарка, і чоловік швейцарки, і їхні троє дітей, та й більшість мешканців дому, — Кірзе Самітник узяв те щеня на коліна і цілий вечір бавився з ним. Він дав йому кличку Дружок і завжди ставився до собаки як до друга. Святковими днями в гарну погоду водив його на прогулянки. Спершу Кірзе Самітник го-

дував цуценя молоком з ложечки. Потім став купувати для нього м'ясо.

Кірзе знайшов собі друга, справжнього друга, але й швейцарка, і чоловік швейцарки, і їхні діти та мешканці дому, котрі приходили до швейцарської пліткувати, і далі називали його Самітником.

Того дня о восьмій ранку Кірзе Самітник на прощання сказав Дружкові «до побачення». Перед цим він дозволив псові покласти собі на плечі лапи, а сам рукою погладив його по спині. На якусь мить людина й тварина немов обнялися. Кірзе гладив Дружка по голові, по шиї, дивлячись, як той крутить хвостом.

— До побачення.

І він замкнув двері, радий залишити в квартирі якусь живу душу...

— Щоб ти здох! — лунає із сходової клітки жіночий голос.

Собака вмовкає й відскакує од дверей. Якийсь час він стоїть нерухомо. Потім гавкіт і шкряботіння відновлюється.

— Замовкнеш ти чи ні?

Гнівний жіночий голос перекриває грюкіт дверей, які шумно трясуться, і несамовитий собачий гавкіт.

— Заспокойся, песику, заспокойся! Будь слухняним! — втручається другий голос, теж жіночий.

Проте Дружок не вгамовується.

— Добрі слова тут не подіють! — знов чується перший голос.

— Він завжди такий сумирний,— зауважує другий голос.

— Сумирний, поки на нього сказ не найде. Собака завжди лишається собакою.

Голоси звучать і далі під гавкіт і шкрябання у двері. Потім стає чути ще й звуки ходи — якісь люди повільно піднімаються сходами.

А гавкіт з кожною секундою робиться все гучніший, нестямніший.

— За цим валуванням і радіо не почуєш. Передача починається через хвилину, через півхвилини...

Кроки на сходах наближаються, і жінка не встигає докінчити фразу.

Люди, які, певно, несуть щось важке, зупиняються біля дверей. У замку скрегоче ключ.

— Ні, не входить...

Гавкіт, дряпання, ледве чутний брязкіт ключів.

— Що сталося? — питає жінка, котра не може слухати радіо.

— Оце він.

Ключ обертається. Нарешті двері відчинено. Уже мовчки Дружок миттю вискакує на площадку.

Двоє чоловіків несуть на руках Кірзе Самітника. Собака спинається на задні лапи й ніжно тичеться мордою в обличчя хазяїна.

Швейцарка, з в'язкою ключів у руці, каже:

— Краще було б не нести його сюди, а просто до лікарні.

— Чому?

— Тут він буде сам, як палець...

— Сеньйоре Кірзе, — шепоче жінка, яка захищала собаку, — сеньйоре Кірзе...

Дружок метушиться навколо свого хазяїна й лиже йому руку, що звисає донизу. Хвіст його крутиться як млинок.

— Ану геть! — кричить один з тих, хто несе Кірзе, і штурхає пса ногою.

— Що сталося?

— Кірзе зомлів на сходах, коли почав підійматися.

— Мабуть, погано із серцем.

— Я вже викликала по телефону лікаря.

— Краще відвезти його до лікарні.

— Сеньйоре Кірзе... — повторює жінка, яка заступалася за собаку. Тепер вона гладить Дружка по голові.

— Не знаю, що робитиме тут цей чоловік сам-один.

— Це вже як лікар припише...

Кірзе Самітника кладуть у ліжко. Дружок одним стрибком підскакує до хазяїна і лиже його щоку.

— Геть! — кричить швейцарка, намагаючись прогнати пса.

Але Дружок гарчить і скалить зуби.

Несподівано Кірзе Самітник розплющує очі і зводить руку. Він кладе її на спину Дружкові й знову заплющує очі. Дві голови, людини й тварини, притуляються одна до одної на подушці.

— Дружок... Дружок... — шепоче нарешті хворий.

Пес радісно крутить хвостом і знов лиже руку хазяїнові.

— Я залишуся тут за доглядальницю, — пропонує жінка, яка жаліла Дружка.

— Не треба... все обійдеться... не треба, — мовить Кірзе кволим голосом.

Він ще раз розплющує очі, ніжно дивиться на собаку і, підморгнувши йому, всміхається.

З каталанської переклав
Анатоль ПЕРЕПАДЯ

Малюнки Наталі ***ГОЛОКОЗАКОВОЇ***

ІМРЕ ДОБОЗІ

РОМАН

БЕЗ ВЛАДИ

Цобор поїхав додому. До обіду ще залишався час, і він, узявши Якоба Гала, пішов з ним до нотаря — складати угоду. Гал довго не наважувався взяти ручку, наче вона була розпечена, нарешті таки вивів кілька закарлючок, підписався. Цобор потиснув йому руку.

— Ну, тепер ви вже не бідний бурлака, а співвласник маєтку. З цією угодою підете в поземельну контору, там запишуть, що треба, і, вважай, справі кінець.

Закінчення. Початок див. «Всесвіт» №№ 7—8.

Гал тричі силкувався подякувати за все, але врешті-решт обмежився лиш посиланням на Цоборового діда:

— Не знаю, що сказав би хазяїн, якби був живий.

Цобор попрощався з адвокатом, виходячи у двір, вперше в житті пропустив старого перед себе.

— Хазяїна нема, дядьку Якобе,— промовив Цобор.— Хазяїн не скаже нічого.

Але признатися старому, що вже продав і виноградник, і давильню, не наважився. «Яка дурниця! Старий залежить від мене, а не я від нього».

3

Цобор вкотив мотоцикл у садову хвіртку, бурмочучи прокльони. Його мало не задушила вантажна машина, коли злізав із сідла: права нога зачепилася за чималий пакунок, прив'язаний до заднього сидіння. Він привіз узяті напрокат костюми для єгипетської сцени з «Трагедії людини». Вранці його перестрів Кечкеш, Цобор саме звертав на шосе. «Їдеш до Пешта?» — «Так».— «Чудово! Тобі ж не важко буде прихопити шмаття?»

Цобор поставив мотоцикл у сарай. «Мало того, що зубриш оту кляту роль, наче нема в тебе іншого діла, то ще мусиш возити їм всякий мотлох». Він заходився розпаковувати привезене, розмотуючи безконечний шпагат, що кільцями обвивав пакунок. У саду щось заворушилося. «Мабуть, Гал вже біжить з обідом». Але то був не Гал, а Байнацкі. Насуплений і рішучий, він повагом підвівся з лавки, провівши руками по сідницях — чи не прилипла якась гидота, — й ступив кілька кроків уперед.

— Добрий день, пане секретар,— промовив він крижаним тоном.

Цобор окинув поглядом непроханого гостя. Він охоче вліпив би цьому візитерові доброго ляпаса. Проте чемно відповів:

— Добрий день, пане радник.

— Я чекаю вже більш як дві години.

— До дідька, вас ніхто не примушував чекати!

Байнацкі почервонів:

— Я прийшов у серйозній справі.

— Ви могли б подзвонити ввечері по телефону, коли вже вам так загорілося мене бачити.

— У мене відрізали телефон.

— Але це належить до компетенції пошти. Чим я можу служити?

Байнацкі озирнувся.

— Чи не могли б ми зайти в дім?

— Будь ласка!

Перш ніж зайти в просторий коридор, що правив за передпокій, Байнацкі окинув секретаря швидким поглядом. Теніска кремового кольору, парусинові штани, коричневі туфлі.

— Прямо,— сказав Цобор.— Далі, другі двері ліворуч. Сідайте.

Байнацкі елегантним рухом підтягнув холоші, сів у крісло. Якусь хвилину він вивчав вилицювате обличчя Цобора. Нарешті витягнув з гаманця папірець, поклав на стіл.

— Мене виправдали,— урочисто промовив він.— Обіцяють поновити на роботі.

Цобор скосив очі на довідку, але не виявив бажання прочитати її.

— Розкажіть щось цікавіше. Бо я не причетний ні до того, що вас затримали, ані до того, що вас звільнили.

— Але, можливо... згодом у нас будуть інші стосунки.

— З якої це причини?

Байнацкі заховав папір.

— Бланка,— голос його затремтів,— мені все розказала.

— Все?

— Усе.

Цобор не розпитував. Витримав колючий погляд Байнацкі, що наче пропікав, притискав, як вила-двійчаки. У нього сивіють брови, подумав він. І волосся випадає. І спітнів бач як. Нехай пітніє, я теж спітнів, коли він вигнав мене з свого дому. Нахабний, горбатий ніс. Певно, йому дуже важко було перебороти свою пиху й прийти сюди.

— Отже, нічого не заперечуєте? — запитав Байнацкі.

— Ні.

— І берете на себе відповідальність за всі можливі наслідки? Я питаю у вас, як джентльмен у джентльмена: ви одружитеся з Бланкою? Бо ви скомпрометували її, і якщо...

— Я її не компрометував. Я кохаю її.

Байнацкі аж підскочив з люті.

— Паскудний негідник! Звів дівчину. Я не для вас виховував свою доньку, не для таких ось... Чому я так довірливо повівся торік на балу в «Казино»? Я думав, що це невинний флірт на один день. Та й не скажеш же офіцерові, щоб не запрошував на танець дочку. Але ви... Я вас ненавиджу! За оцю вашу прокляту селянську впертість, чіпкість. Такі завжди зорієнтуються, хоч би там світ запався, зубами вирвуть, що їм знадобиться.

Цобор слухав, не перебиваючи.

— Одне я вам хочу сказати: якщо ви ще хоч раз назвете мене негідником, я вас викину за двері.

— Ви? Ви...

Байнацкі, задихаючись, витяг дбайливо випрасувану білу хусточку, витер піт, що заливав йому обличчя. Цобор не відчував ніякого співчуття до цієї людини. Хай його хоч сто разів виправдають, Байнацкі не вийде за межі свого ієрархічного, добропристойного світу, де все розраховано на зовнішній ефект. Щоб у серванті було досить срібла й порцеляни. Щоб столи накривали тільки білими скатертинами. Щоб, дивлячись на його килими, всі захоплювалися: «Ой, які гарні перські килими ручної роботи!» Цей не зробить необачного кроку, не піде навіть на найменший ризик. Йому перебудовуватися нема чого. Ненавидить мене? Нехай. І я ненавиджу.

Обличчя Байнацкі мовби зів'яло.

— Отже, ви берете мою дочку?

— Так.

— Наче перлину кидаю між свині... Та нічого не вдієш! Сьогодні ввечері о восьмій годині чекаю вас у себе. Прошу вас бути в темному костюмі, попросите руку моєї дочки як належить.

— У кого?

— Природно, що в мене.

— А Бланка? Вона що, не має права голосу?

— Вона своє сказала.

Цобор не був у цьому переконаний. Подумки відтворив їх останню, дивну й напружену, розмову. Устами дівчини тоді промовляла не тільки

любов, а й вражене самолюбство. «Справді, чи наважиться вона тримати двері незамкненими, коли сама вдома? Може, це не просто дівоче химерування, а щось більше. Зазирнути страхові у вічі. Бути готовою до всього. І якщо таки не замкнула... Але все це не стосується цього бундючного індика, це їх з Бланкою справа». А Байнацкі гнув своє. Скільки приданого він дасть дочці, скільки коштовностей, золотих монет. А ще шуба, сукні, ковдри, наволочки, столове срібло... Цобор не слухав, думки його весь час поверталися до тієї розмови з Бланкою. «Все залежить від того, покрутила вона ключ чи ні. Тримає ніж під скатертиною чи ні. А цей може тут розпинатися, підраховувати, обіцяти. Все те пусті слова. Якщо Бланка відмовилася від того безглуздого наміру, якщо вона не втратила почуття реальності, тоді шлюб можливий. Якщо ні,— тоді з цього нічого не вийде». Байнацкі прокашлявся, підвищив голос.

— Тепер,— промовив він,— я гадаю, що маю право довідатися про ваше матеріальне становище.

Цобор закурив, пустив повз Байнацкі цівку диму.

— Не стрибатимете з радощів...

— Я й не сподівався на щось інше. Але все-таки...

— Отже, мені належать будинок і половина саду.

— Як то половина?

— Я гадаю, вас цікавлять факти, а не пояснення. Отже, половина саду. Виноградник і давильню я продав. Я придбав собі дещо з одягу, а грошей зосталося якраз стільки, щоб на них удвох скромно прожити рік, а то й півтора. А тим часом щось та й зміниться. Припиниться інфляція, зросте зарплата.

— Фамільних коштовностей у вас, звичайно, не було.

— Та ні.

— Ну, я маю на увазі не якісь дрібнички, а...

Цобор уїдливо перебив його:

— У нашому домі була срібна гарілка, їй більш як чотириста років, її зробили за рік до битви під Мохачем. В 1525 році. Якщо не помиляюсь, тепер їй якраз чотириста двадцять років. Тільки я не знаю, хто зараз їсть із неї. Чи в яку скриню запхав. Якщо я колись розшукаю того чоловіка, то вліплю йому ляпаса за те, що вкрав її, і похвалю за те, що зберіг.

— Нічого не зосталося?

— Золотий ланцюжок. І перстень з печаткою.

— І меблі.

— Їх оце недавно привезли.

Байнацкі мовчав, і тільки час від часу витягував шию, мовби намагаючись кудись зазирнути.

— Ви маєте намір залишитися на теперішній посаді?

— Це не тільки посада.

— Я запитую, чи ви залишитеся?

— Залишуся.

Обличчя Байнацкі зробилося ліловим, як перестиглий баклажан.

— Ви поставили на поганого коня,— процідив він крізь зуби.— На дуже поганого коня.

— Хай це вас не турбує.

— Але ж ви не маєте ніяких шансів! Чи ви усвідомлюєте хоч це?

— А ви гадаєте, що у вас їх більше? — Цобор криво посміхнувся.— Ще менше, ніж ніяких.

Радник аж застогнав з люті.

— Все, що я маю намір дати своїй дочці, вона одержить у день весілля. І жодної копійки після того. Ясно?

— Цілком.

— А якщо повернеться ваш молодший брат?.. Є чутки...

— Я підшукаю для нього якусь роботу. Поки не стане на ноги, допомагатиму.

— Може, виділите йому частину будинку?

— Ні.

— Але він житиме тут?

— Звичайно. Поки захоче.

Байнацкі міг би говорити ще довго. Але він відчував, що не варто зловживати терпінням господаря дому. Він підвівся, кивнув головою.

— До побачення, до восьмої вечора.

— До побачення.

Проводжати гостя Цобор не пішов. Сидів, скоцюрбившись у кріслі. «Якщо Бланка переїде до мене, куплю їй гарний теплий лижний костюм. І шкіряну камізельку. Всюди, куди тільки можна, братиму її з собою. Не може бути, щоб вона нічим не цікавилася. Не сидітиме ж вона ціле життя в цій затхлій норі разом із своїм батьком».

Цобор пішов у сарай, узяв пакунок. Вертаючись, не знати чого, зупинився на півдорозі. Лиш постоявши кілька хвилин і роздивившись довкола, він усвідомив, що його зупинило. «Боже милостивий, уже й листя пожовкло». Тримаючи пакунок під пахвою, він довго дивився на сад, в якому вже достигали пізні яблука, груші, горіхи. Квіти теж прощалися з літом, хиріли. «А я ще не купив зимового пальта»,— подумав він і зайшов у дім. Подзвонивши в райком, сказав, щоб прислали Кечкеша забрати костюми, потім роздягнувся до пояса, умився холодною водою й сів до столу. Гал поставив перед ним тацю.

— Смачного вам, паничу,— сказав Гал.

Поки Цобор їв, він стояв і чекав. Розподіл майна ніяк не позначився на вдачі і звичках старого. Стоячи, він, як завжди, виставляв уперед то одну, то другу ногу, але цвяхи на черевиках уже не стукали: килим поглинав усі звуки. Очі Гала гостро поблискували з-під густих, кошлатих брів.

— Бачу, що тут був вельмишановний пан радник,— мовив він.— Перепрошую, паничу, все це серйозно?

— Сідайте, дядьку Якобе.

Гал присів на краєчок стільця.

— Вельмишановний пан! — вихопилося у Цобора.— Купа гною.

Старий замислився.

— Що ж, перепрошую, я теж, коли зустрічався з тестем, не цілувався з ним. Хоча він і не був радником.

— Звідки ви взяли, що Байнацкі стане моїм тестем?

— Та подейкують люди...

— Які люди?

— Ви знову гніваєтеся на мене, паничу. Бо я під рукою... Хоча, коли говорити щиро, то ви мали б тільки радіти. Все-таки дівчина ця не якась там нинішня вертихвістка, перепрошую, а панна, якраз вам до пари. Мила. Привітна. І така гарна, що від самої згадки аж млосно стає.

— Поживемо — побачимо,— відрізав Цобор, припиняючи всякі дальші розмови на цю тему.

Гал сидів і дивився, як Цобор їсть. Йому подобалося спостерігати цей процес. Цобор не штрикав галушки з сиром кінчиком виделки, а спритно нагортав їх ножем на виделку і так ловко підносив до рота, що й крихти не падало назад у тарілку.

— О, щоб не забути,— схаменувся старий.— Вже двічі заходив пан лейтенант Теттеш.

— Капітан.

— Перепрошую, як ви сказали?

— Капітан Теттеш.

Гал скривився.

— Сьогоднішні чини це не те, що колись. Роздають усім, а заслужив чи ні, те байдуже. Хто сьогодні в строю, перепрошую, тим перепадає додатково. Подейкують, що начальник обласного поліцейського управління був скотарем на молочній фермі.

— Механіком.

Старий махнув рукою. Він трохи дувся на Цобора, відтоді як той продав виноградник. «У моєму віці вже пізно переходити на вино з корчми»,— якось вихопилося в нього. Але тільки раз.

— Скотар чи механік, один біс. Колись не тільки начальник поліції, а й інспектор були такі пани, що й слуг мали, а їх дружини й за холодну воду не бралися. А діти, перепрошую...

— Коли заходив Теттеш?

— Вдруге — коли дзвонили на обід.

— Нічого не переказував?

Гал покрутив головою.

— Тільки лаявся.

— Ще зайде?

— Не сказав.

Задзвонив телефон. Довго, без пауз. Міжміська. Цобор побіг до другої кімнати. Телефонував Ласло. Після звичного «Як ся маєш?» одразу перейшов до справи.

— На найвищому рівні,— ти чуєш, що я кажу? — отже, на найвищому рівні дуже зацікавилися ініціативою комуністів і дрібних землевласників. Спершу засумнівалися: мовляв, такого ще ніде немає, чому саме в Гемеші. Розумієш? Сам... тобто самі керівники хочуть зустрітися з вами. Це чудово, старий! Скажи, коли можна було б організувати зустріч районного керівництва двох партій? Але не відкладай, не відтягуй, справа дуже важлива, треба ще на цьому тижні!

Ласло говорив збуджено і так голосно, що, здавалося, його можна було б почути в Гемеші й без телефону. Цобор відразу пошкодував, що поквапився доповісти про ідею Матраї в область. Все-таки справа ця ще в зародковому стані, районне керівництво партії дрібних землевласників, можливо, ще нічого про це не знає.

— Алло! Цобор! Алло! Чому ти не відповідаєш?

— Зараз я не можу нічого обіцяти. Про спільне засідання у нас ще не було мови. Я мушу насамперед поговорити з Матраї, тоді зателефоную.

— Але ж не відступай! Якщо існує принципова домовленість, то все інше додасться. Алло! Зроби все, що можеш, старий. Ти навіть не уявляєш, як це важливо!

Цобор набрав номер Матраї. На тому кінці довго ніхто не брав трубки, нарешті почувся сонний голос:

— Хто це?

— Здрастуй, Тоні, це Лукач.

— Що там, в лихої години, що ти не даєш мені подрімати після обіду?

— Термінова справа.

Матраї ніяк не міг заспокоїтись, щось бурмотів, пересипаючи лайку сербськими та угорськими словами.

— До дідька... Шість годин спить лише степовий заєць, а мені треба десять, організм вимагає. Вісім годин припадає на ніч, а дві — пообідній відпочинок. Ну, кажи, якого біса тобі треба?

— Керівники цікавляться, як ми разом розіграємо м'яча.

— І черевань?

— Можливо.

— Ти бач!

— Але це треба зробити ще на цьому тижні! Як ти гадаєш, встигнемо?

Матраї помовчав, потім засміявся в трубку.

— Що, кумцю, натискають?

— Схоже на те.

З трубки долинув якийсь шерхіт, мабуть, Матраї шукав сигарети.

— Непогано,— нарешті знову заговорив він.— Виходить, клюнули... Але я не розумію, що тут встигати? Ввечері зберу товариство в ресторані Ріндача, роздам домашнє завдання; цей приносить горілку, цей вино, ще хтось пампушки з шкварками — оце тобі і вся підготовка. Ну, а твої, звичайно, не принесуть нічого, хіба що голодні шлунки. У п'ятницю після обіду. Як ти на це? Скажімо, о п'ятій?

Цоборові здалося, що його приятель надто вже легковажно поставився до серйозної акції.

— Ти ще слухаєш? — запитав Матраї.

— Так.

— Що тобі не подобається?

— Ну... це тільки зовнішній бік, фасад.

— Кумцю, а чого б ти хотів від першого збіговиська?

— Я й сам не знаю. Може, ви б висунули якусь конкретну пропозицію...

— Ще чого? Ми не розумніші від вас, нічого такого і не сподівайтесь.

— Ти так гадаєш?

— Ви ж не любите, коли ми занадто мудруємо. Що ж нам залишається?

— Можливо.

— Вистачить, щоб побачили, як ми гуляємо в одній компанії. Поплескуватимемо один одного по спині. Цокнемося чарками. Повеселимося трохи. Якого дідька тобі ще треба? Запитати Тончі Балігу, що він думає про все це? Він скаже, що все йде добре, а коли б до того всіх комуністів кинули за грати, було б іще краще. Ти це хотів би почути?

Цобор засміявся.

— А Баліга обов'язково мусить там бути?

— Звичайно, він же мій заступник. Та не хвилюйся, я швидко заткну йому пельку. Ти розумієш, Лукачу, адже йдеться про об'єднання чужих людей, які ще вчора не те що не сіли б за один стіл, ба навіть не зайшли б разом в одну корчму. Ти сам ще недавно цмулив у «Ка-

зино» коньячок, а твої теперішні прихильники тоді славили тебе на чім світ.

— Гаразд, гаразд, отже, у п'ятницю.

— Але де?

— Як де?

— Найкраще у вас, у райкомі партії. Бо у нас брудно, як у хліві, а ці гади навіть на побілку шкодують грошей.

— Найбагатші селяни Гемеша?

— Так воно й ведеться: хто має, у того важко щось видерти.

— А якщо... випливе якесь принципове питання?

— Тоді на сцену виходимо ми. Ти і я. Ти мене слухаєш? Може, цей захід висвітлюватимуть і в газетах?

— Хіба це погано?

— Та ні. Тоді й мої розумаки теж загавкають, ось побачиш. Вони ж навіть між собою ніяк не дійдуть згоди. Гаразд, кумцю, ми стаємо популярними!

— Не сердься, що я тебе розбудив.

— Та кинь ти... Ага, що тобі вліпили за цього єврея Блума?

— Не за нього. За робітників.

— Однаково.

— Попередження в письмовій формі.

— Заслужив. Зате гарантія, що матимеш двісті сорок голосів на виборах. Ну, бувай.

Цобор одразу ж подзвонив Ласло, а той покликав Селеша. Секретар обкому радів, як дитина: «Отже, все на мазі? Чудово. Ти уявляєш, ніхто з наших секретарів райкому до цього не додумався!» Цобор мовчав. «І я в тому числі. Але чому я маю всім про це кричати?» По іншому телефону Селеш подзвонив в ЦК партії, і через дві хвилини повідомив, що найкраще буде зібратися в п'ятницю після обіду, кілька відповідальних працівників заїдуть в Гемеш, прізвищ їхніх він зараз не може назвати, але треба подбати про те, щоб на зустріч були запрошені найбільш надійні, порядні люди з районного керівництва обох партій. Наприклад, Баліга, подумав Цобор. Якщо перед тим десь хильне, то може наговорити три мішки гречаної вовни, Матраї й обома руками не зможе заткнути йому рота.

Цобор викликав секретаря, сказав, кого з членів бюро райкому слід запросити. Він ще розмовляв із секретарем, коли зайшов Теттеш. Цобор не враз збагнув, що видалося йому незвичним у зовнішньому вигляді гостя, коли той став перед ним. Лиш коли вони поручкалися, Цоборові впало в око, що Теттеш без портупеї й пістолета.

— Сідай, чого стоїш.

Теттеш заперечливо покрутив головою:

— Не маю часу. А зайшов, бо не хотілося їхати, не попрощавшися з тобою.

— Їхати? Що ти верзеш?.. Куди?

Теттеш витягнув сигарету. Закурив.

— Начальник обласного управління звільнив мене.

— Коли?

— Хіба то не однаково, командире. Я знав, що рано чи пізно дійде черга й до мене. Ще б пак — годованець академії Людовіка! Ти знаєш, за що ми разом боролися. Тоді не питали, чому я вчився в цій академії. Тоді треба було мати тверезу голову, швидко і влучно стріляти, виводи-

ти свою роту з-під вогню з найменшими втратами. Тоді... Давно це було, командире! Те ремесло, на якому я розуміюся, сьогодні вже не дуже потрібне. Що ж, пошукаю, може, десь ще й знадоблюся.

— Я побалакаю з начальником поліції.

— Його зараз нема в управлінні.

— Я знайду!

— Не треба. Не маю ніякого бажання влаштовувати традиційну виставу. Звільнення, оскарження. Якщо вже вони це зробили, то навряд чи погодяться дати справі задній хід.

— Ні. Я так цього не залишу!

— Я вже вирішив, командире. Коли вони обійдуться без мене, то і я за ними не плакатиму. Очі залишаться сухими. У найгіршому разі, пущу собі кулю в скроню. А тебе, Лукачу, хай благословить бог.

— Ти нікуди не поїдеш! Це наказ!

Обличчя Теттеша скривилося в гіркій усмішці.

— Я радий ще раз почути від тебе це слово.

— Кажу тобі, щоб нікуди не їхав, поки я не повернуся!

Цобор гнав мотоцикл наввипередки з вітром, і в хмарах куряви перед ним поставали картини бою за Буду.

...Німці поливають вогнем з вулиці Логоди. З чотирьох автоматників залишився один. У будинку нема запасного виходу, угорські бійці, обливаючись потом, з'юрмилися в підвалі. Невже нема виходу з становища? Є. Теттеш наказує очистити один відсік підвалу, закладає три ящики з вибухівкою й підриває задню стіну. За кілька хвилин він із своїм взводом обходить і примушує замовкнути ворожих кулеметників. Фехервар. Тричі піднімалася рота в атаку на піаристську гімназію[1] і тричі відкочувалася назад. Цобор дістав легке поранення в ногу; Теттеш, з повними кишенями ручних гранат, зірвав з шапки червону стрічку, з шинелі нарукавну пов'язку. «Ховайтеся, командире, щоб не влучили, поки я добіжу». За якусь мить він уже зник під брамою будинку; кілька вибухів гранат — і кулемет захлинувся. Бійці з криками «ура» побігли вперед. Теттеш сидів на купі цегли, ад'ютант заходився пришивати йому на шапку червону стрічку. Командир роти радянських піхотинців, що вела бій на правому флангу, сказав: «Вас трохи не підстрелили наші. Подумали, що перебіжчик». А наступ на Двірцевій вулиці... Ні, того, що вміє Теттеш, не навчишся. Якби не було таких бійців, як Теттеш, вся ота штабістська писанина не варта була б і виїденого яйця.

В обласному поліцейському управлінні Цобор начальника справді не знайшов: той щойно виїхав у Репцешмайор. Там затримали якогось негідника, колишнього командира карального загону. Цобор прицілився і плюнув на край тротуару. Хай йому чорт! Репцешмайор — це більш як дев'яносто кілометрів від обласного центру. Що робити?

Цобор заправив мотоцикл і вирушив з міста. Не проїхав і півдороги, коли тріснув і відлетів кудись далеко убік приводний ланцюг. З півгодини Цобор рачки лазив серед кущів картоплі, поки знайшов ланцюг. Дев'ять хвилин на шосту. Лаючись, він витяг сумку з інструментами; поки все полагодив, минуло ще чверть години. Сяк-так витерши руки від

[1] Гімназія католицького ордену піарів.

мазуту, Цобор осідлав мотоцикл і рвонув з місця. В Репцешмайор, з усіх боків оточений поліцією, його не пропустили. Нарешті якийсь старший лейтенант упізнав Цобора і провів через поліцейський заслон. Але чекати довелося ще довгенько. В хаті, де затримали карателя, тривав допит. О пів на сьому з хати вийшов начальник поліції Міхай Рашаї. Низенький, опецькуватий, він волів ходити в цивільному.

— Привіт, товаришу Цобор,— сказав він, простягаючи руку.— Бачу, від тебе не сховаєшся.

— Я в дуже нагальній справі.

Рашаї витяг з кишені сигарети, закурив. Кільця диму пливли й повільно танули; мовчання затягувалося.

— Заходь,— сказав нарешті начальник поліції.

Вони сіли на веранді, Рашаї зачинив вікно.

— Теттеш? — запитав він.

— Так. Ви його мало знаєте, а я був його командиром, провоював із ним...

Рашаї підняв палець.

— Не треба про це. Я знаю, що ти скажеш далі.— Він поправив темно-синю краватку з бузковим рисунком.— Що я з самого початку з недовірою ставився до нього, що взагалі ненавиджу вихованців академії Людовіка...

— А хіба не так?

— Що ж, взагалі воно так. Але Теттеш — особливий випадок. Він швидко орієнтується в будь-якій ситуації, рішучий, хоробрий. Справжній бойовий офіцер.

— І все?

— Не так швидко. Ще кілька штрихів, інакше портрет буде неповний. Він серйозно ставиться до своїх обов'язків. Не підводить нас. Все, за що б не взявся, доведе до кінця. Але ж... Ось ми й дійшли до «але»! Так-от: у мирний час йому не можна давати зброї.

— Це жарти! Начальник районної поліції без зброї?

— Послухай, товаришу Цобор. У понеділок десь годині об одинадцятій ранку в районі дач Теттеш зіткнувся з трьома нілашистами. Вони були без зброї, ішли здаватися. Згодом на місці події знайшли шмат білого простирадла. Так-от, річ у тім, що ніхто з тих трьох не дійшов живим до поліцейського управління.

— Очевидно, вони намагалися втекти.

— Ні. Вони й не думали тікати, та, незважаючи на це, Теттеш відкрив по них вогонь. Як це називається?

— Тут щось не так. Якесь непорозуміння. Теттеш не стрілятиме без причини.

— Ні! Я сам допитав патрульних. Усі вони підтверджують те, про що я тобі розказав. Нілашисти ішли, піднявши руки, й махали білою ганчіркою. Не хочеш сказати, як це називається? Тоді я скажу. Це вбивство. І якщо ти так добре знаєш Теттеша, то мав би знати й те, що сьогодні половина світу головною метою вважає боротьбу за мир. Дивись... ось іще кілька рапортів. Я думав, що все це, так би мовити, відрижка війни. Що це минеться. Я попереджав Теттеша. Я згоден, що війна тут зробила своє, але головне не це, головне — сама натура Теттеша, його характер. Його ставлення до життя. Словом... якась патологічна жорстокість. Йому байдуже, в кого стріляти — в зайця чи людину.— Рашаї дістав носовичка, витер обличчя. Підвівшись, розчинив

щойно зачинене ним вікно.— Ні, товаришу Цобор. Поліція не може допустити, щоб її працівники без слідства і законного судового вироку отак з кимось розправлялися, хай то будуть хоч тисячу разів нілашисти. Виходить, ми самі топчемо закони, охоронцями яких маємо виступати.— Він подався вперед, стежачи за виразом Цоборового обличчя.— Ти думаєш, те, що я розказав про Теттеша, неправда?

Цобор майже не чув, що казав йому начальник поліції. Йому пекла мозок одна думка: чи здійснить Теттеш свій намір? Чи перейде кордон? Перейде. Хай навіть кожні десять метрів стоять прикордонники із зарядженими гвинтівками.

— Ні,— Цобор заперечливо покрутив головою.— Я так не думаю. Але... що ж Теттеш має робити тепер?

Рашаї відкинувся назад, втупивши невидющі очі кудись просто себе.

— Я мав би його відразу арештувати. Проте обмежився тим, що звільнив з роботи. Мені не раз доводилося чути розповіді про те, яким сміливим офіцером був він на фронті. Півроку в Радянській Армії! Що ж... Я поступився своїм обов'язком. Але більше я нічого не можу зробити. І не хочу. До речі, що він наміряється робити, ти, мабуть, знаєш краще, коли примчав аж сюди шукати мене.

— Він заходив до мене попрощатися.

Рашаї насуплено махнув рукою.

— Це замість того, щоб мерщій забратися звідси кудись якнайдалі.— Він похитав головою.— Справді, я можу зрозуміти тебе.

Цобор глянув на годинник. Без двадцяти сім. Підхопився.

— Дякую за інформацію. А я можу зрозуміти його. Уяви собі, що ті нілашисти мали зброю...

— Але вони не мали її.

— А, цей?

— Не ображайся, але то не твоя справа.

— Ну, звичайно. Бувай, товаришу Рашаї.

Цобор гнав мотоцикл, мов на перегонах. Будь-що треба застати Теттеша вдома. І сказати йому всю правду у вічі. Хай собі думає і робить, що хоче, але він не має права чинити самосуду. І героїчне минуле тут не може служити виправданням. Звичайно, після цього вони навряд чи залишаться друзями. Однаково. «Зброя тільки проти зброї». Він згадав Бланку, уголос вимовив її ім'я, і радісне збудження теплою хвилею залило його. Бланка чекає о восьмій. Хто ще залишився, крім неї, кому можна було б звіритися в своїх помислах і почуттях? Старий Гал. Тоні Матраї. Можливо, ще Ласло, а потім і Арпі, якщо його випустять. У розмовах із Селешем вже треба зважувати кожне слово. Той часом буває і щирим і доброзичливим, але весь час між ним і тобою залишається якась не перейдена відстань. Давніх друзів майже не лишилося — доля порозкидала їх по світу. Нові? Знайомства, контакти. Але ж це не дружба.

Було п'ятнадцять хвилин на дев'яту, коли він загальмував на розі вулиці Рокомал. Довго стукав у шибку, поки батько Теттеша відсунув завіску. Відчинивши двері, він став на порозі, навіть не запросив гостя до хати. Його сиві вуса, що войовничо стовбурчилися, поки старий був головним прокурором міста, тепер зів'яло звисали. Він не привітався, нічого не запитував, поки Цобор сам не порушив мовчанки.

— Елемір?

Старий якось механічно підняв руку, показуючи, куди пішов його син. Якийсь час стояв отак, не змінюючи пози, з простягненою рукою. Потім позадкував у хату, вже причиняючи двері, злісно крикнув:

— Це ти винен! Коли б не ти, мій син не вскочив би в таку халепу. Щоб твоєї ноги тут більше не було!

Клацнув замок, у коридорі знову зробилося темно. Цобор підняв був руку, збираючись постукати і про все розпитати старого, але враз відчув якусь дивну байдужість. Теттеш пішов, і ніякими розмовами цього вже не змінити. Що ж, нехай старий і далі вірить у непогрішність свого сина.

Коли сідав на мотоцикл, годинник показував пів на дев'яту. Господи боже! Він же обіцяв бути о восьмій. Вже не встигне навіть перевдягнутися. Цобор завернув додому, нарвав перших-ліпших квітів, що трапилися під руку, і, затиснувши цей імпровізований букет в кулаці, поїхав до Байнацкі. Зупинивши мотоцикл перед домом, перестрибнув рівчак і натиснув кнопку дзвоника. В цю мить спалахнуло світло садового ліхтаря. Цобор усміхнувся... «Двері зачинені. Садова хвіртка теж». Байнацкі повагом підійшов до хвіртки, зміряв поглядом Цобора, відчинив.

— Ми не так домовлялися. Приходили б уже в сорочці й трусах!

— Прошу пробачення, я затримався в дуже важливій справі. Сподіваюсь, Бланка мене теж зрозуміє.

— Ви так гадаєте? — тон Байнацкі не віщував нічого доброго.— Що ж, заходьте. І бажаю вам успіху.

Бланка стояла на сходах, що вели з передпокою на другий поверх. На ній був салатового кольору чесучевий костюм з крученим золотим пояском, на шиї те саме намисто, що й торік на балу в «Казино». Вона стояла під світильником непорушно, наче статуя, і мовби світилася сама — Цобору аж дух перехопило, коли він глянув на неї.

— Вибач, люба,— вимовив він нарешті,— я не міг нічого вдіяти, довелося з'ясовувати обставини однієї справи.

Бланка торкнулася поручнів, але не ступила й кроку.

— Щось важливіше, ніж я.

— Як ти можеш таке казати? Я виганявся як собака. І все даремно. Бачиш, спізнився.

Дівчина не поворухнулася.

— Якщо ти запізнюєшся в такий день, значить, для тебе те, що тебе затримало, важливіше за мене.

— Даремно ти так...

— Таємниця?

— Ні. З Теттешем лихо. Ти ж розумієш, люба, що тільки негідник може кинути друга в біді. Тобі не треба пояснювати. Фронтова дружба... Ми з ним були як брати. Та хай це тебе не турбує, всі знають, що я тебе кохаю, і в присутності твого батька...

Бланка покрутила головою. Волосся шовковою хвилею розтеклося по плечах.

— Лукачу, в тебе завжди є і будуть Теттеші. Ти не можеш жити для когось одного, для однієї людини.

Голос її затремтів, вона ступила крок униз.

— Коли б тато не колов мені очі твоїми скандалами, я б з радістю стала твоєю коханкою. Але не дружиною.

Вона обернулася і, не оглядаючись, пішла сходами нагору. Якусь

мить він іще чув її легкі кроки, потім двері зачинилися і все стихло. Тепер Цобор чув лише власне дихання. Ні, цього він не зробить. Вже й старий паскуда почав совати свого носа, а тоді... Не тямлячи себе від образи й обурення, Цобор схопив вазу і брязнув нею об стінку.

— На бога! Невже не можна мене зрозуміти?!

— У серванті,— почув він глузливий голос Байнацкі,— ви знайдете дешевші вази. Ця була дорога. На мою думку, нам більше нема про що говорити. От коли б ваш любовний зв'язок мав якісь наслідки, тоді ми поговорили б про розподіл витрат.

Цобор обернувся, втупив важкий погляд у кругле, м'яке обличчя. Прочитав на ньому зловтішну радість і вчепився руками у вилоги габардинового піджака.

— Чоловіче,— прохрипів він.— Якщо вам дороге ваше паскудне життя...

— Ви переоцінюєте свої можливості. Ви для мене ніщо.

Цобор відштовхнув Байнацкі, з розмаху вдарив по зубах, аж голова у того сіпнулася.

— Отак буде кожної нашої зустрічі,— сказав Цобор.— Тому раджу вам переходити на той бік вулиці, коли побачите мене.

Хряпнувши дверима, він вискочив надвір.

Вже дома, коли ставив мотоцикл у сарай, зауважив, що все ще стискає у лівій руці квіти. Пожбурив їх у куток і, щось бурмочучи собі під ніс, вийшов у сад.

— Добрий вечір, паничу,— привітав його Гал.— Можна забрати тацю?

— Так.

Гал зайшов до кімнати, але тут-таки вернувся.

— Але ж ви, перепрошую, не вечеряли,— мовив він осудливо.— Мотаємося, бігаємо, навіть поїсти забуваємо.

— Я не буду сьогодні вечеряти.— Цобор пошукав у кишені гроші.— Дядьку Якобе, чи не принесли б ви трохи вина з корчми?

— У мене ще залишилося з давніх запасів.— Старий тупцював на місці, наче збирався щось спитати, але тільки знизав плечима.— Перепрошую, поки вистачить цих запасів, у корчмі купувати не будемо.

Гал приніс пляшку, вони перейшли до вітальні, сіли. Цобор налив собі й старому.

— На здоров'я.

— Дай боже, паничу.

Посиділи. Покурили. За півгодини пляшка спорожніла. Гал вийшов, повернувся з повною.

— Це «Езер йо»,— пояснив він, витираючи вуса.— Хазяїн поставив у тисяча дев'ятсот тридцять сьомому році. Коли панич закінчував гімназію.

— В тисяча дев'ятсот тридцять сьомому?

— Тоді. Добре вийшло вино, і п'ється добре.

— Так.

Гал довго роздивлявся склянку проти світла. Потім обережно пригубив вино; смакуючи кожний ковток, випив. Йому кортіло дізнатися, що з Цобором, чому той мовчить, але розпитувати не наважився. Пили, пахкаючи сигаретами. Вже і в другій пляшці залишилося тільки на денці.

— Принести ще?

Цобор вилив залишок вина собі в склянку, випив. Підхопився, походив по кімнаті.

— Дякую, дядьку Якобе. Не гнівайтеся, що через мене не встигнете виспатися.

— То нічого, паничу,— відповів старий лагідно.— В моєму віці сон можна вже тільки красти. Подрімаю, прокинуся, перевернуся на другий бік, щось згадаю собі, помрію про те, що не збулося... А панич теж мріє?

— Мене цікавить тільки реальність.

Гал похнюпився. Взяв пляшку.

— Шкода, дуже шкода. Це вино я приберігав до весілля.

Він попрощався й пішов спати. Вкрасти трошки сну.

Цобор підняв жалюзі, відчинив вікно, провітрив кімнату. «Ти не можеш жити для однієї людини...» А хіба це можливо взагалі? З однією людиною — так. Але для однієї людини? Він не міг погодитися з Бланкою, хоч усім своїм єством поривався до неї. Даремно намагався він думати про щось інше — думки його знов і знов верталися до неї, тільки до неї.

Від серванту долинув дивний звук. У кімнату залетів жук-рогач. Якусь мить Цобор спостерігав за жуком, який марно намагався перевернутися з спинки на ноги, тоді взяв його двома пальцями й викинув у вікно. «Лети. Ти можеш летіти, куди хочеш».

У п'ятницю до райкому під'їхало зразу кілька автомобілів. Приїхав і товстун. Він вийшов з машини, тиснув усім зустрічним руку, поручкався й з Балігою, який виголосив офіційне привітання: хай бог угорців благословить дорогих гостей. Обличчя Баліги розчервонілося, його індіанський ніс вирізнявся з-поміж інших своїм незвичайним забарвленням: вдома Баліга почав готуватися до товариської зустрічі, дегустуючи виноградну горілку, настояну на шалфеї, м'яті, полині й іще на чомусь. «За рецептом Баліги», як казали у місті. Гості були в доброму гуморі. Пили горілку, їли галушки з вишкварками, куштували вино, про щось питали, не завжди чекаючи відповіді; висловлювались щодо перспектив можливого співробітництва лівих угруповань з різних партій. Матраї підморгував Цоборові: «Що я казав?» Найбільший успіх, безумовно, випав товстунові, який на зауваження Антала Падара,— мовляв, за ці погані папірці не хочеться віддавати пшеницю, м'ясо, фрукти,— повідомив по секрету, що новий уряд збирається наступної осені дати країні стабільну валюту. Інфляція припиниться. Всі обступили товстуна, потяглися цокатися чарками. Матраї виголосив цілком пристойний тост-експромт, між іншим зауваживши, що його партія не дуже чітко уявляє, в який спосіб можна найближчим часом розв'язати цілу низку економічних проблем. Товстунові махали услід, коли він від'їжджав. «Стабільна валюта! Це вже щось». Наступного дня в газеті з'явилася стаття мало не на цілу сторінку про зустріч партій комуністів і дрібних землевласників у Гемеші, з фотографіями й коментарями. Автор статті особливо відзначав заслуги Цобора і Матраї. Цобор прочитав статтю, скривився: «Показуха!» Йому приписували якісь пишномовні мудрощі, яких він сам нізащо б не придумав. «Навіщо це робити? Бий їх лиха година. Суцільні штампи, які можна використовувати в будь-якій ситуації».

Подзвонив Матраї.

— Ну що, кумцю?

— Прочитав?

— Звичайно. Все місто гуде. Востаннє про нас писали в газетах, коли застрелився помічник нотаря.

— Але ж ти знаєш, ця комедія аж ніяк не вплине на результати виборів.

Матраї розізлився.

— Ну, знаєш, тобі ніяк не догодиш! І чому комедія? Ми зовсім непогано все це провели! Тепер уже й інші починають розуміти... Ми таки всіх розворушили!

— А що каже з приводу статті Баліга?

Трубка зареготала:

— Голосно читав усім, кого тільки зустрічав на вулиці. «Дивись, ось я на фотографії! Бачиш, який ще з мене парубок! Товстун теж підходив до мене, щоб побалакати!»

Матраї змінив тон:

— Ти знаєш Токорчі?

— Він був у мене бійцем.

— Ага. Тоді все зрозуміло.

— Що ти маєш на увазі?

— Цей Токорчі служить шофером у радянсько-угорській транспортній колоні, здається, сержант. На світанні повернувся з Відня. Учора ввечері на Маріагільферштрассе висадив з машини одного з наших друзів. Знаєш, кого?

— Знаю.

— Я кажу це для того, щоб ти заспокоївся.

— Не заспокоюся. Ти цього не розумієш.

— Що-що?

В трубці щось клацнуло. Міжміська. Дзвонив адвокат. Він бадьорим голосом повідомив, що справа Арпі успішно просувається, верховний суд скасував вирок, і хлопець буквально за кілька годин буде на волі.

— Якщо нам нічого не перешкодить, то вранці зможете його забрати.

— Дуже дякую! Куди треба приїхати?

— На квартиру до мене. Привезіть якусь одежину. До себе я привезу вашого брата на таксі. Щоб не вирячалися на нього.

Цобор відчув, що поганий настрій його мов рукою зняло. Витяг з шафи сірий костюм, куплений для брата, білу сорочку, краватку, труси, новенькі туфлі. Він уже перев'язував пакунок, коли згадав про шкарпетки й носовичок. Побіг до шафи, насвистуючи, повернувся, запхнув принесене в пакунок, дивуючись із своєї запопадливості. «Але ж бідний хлопець набрався, мабуть, лиха». В цю хвилину він ладен був зробити для Арпі все. «Не бійся, братику, зі мною житимеш, як у бога за пазухою». Він уявляв собі момент першої зустрічі, перші слова, що їх вони скажуть один одному. «Тюхтій я, коли після такої семипробної веремії починаю м'якнути, як віск у руці. Гей, братику Арпі, я не дам тобі нудьгувати!»

Подзвонив Матраї.

— Це тобі з району?

— З Пешта.

— Певно, щось термінове, коли роз'єднали на середині речення!

— Так,— відповів Цобор,— для мене дуже термінове. Брата звільняють, я їду до нього.

— Нарешті, кумцю! Я дуже радий за тебе! Присягаюсь богом... Натерпівся хлопець, та й ти останнім часом навчився каркати, як стара ворона. Я часто згадую, яким товариським, життєрадісним ти був у школі, коли...

— Не сердься, Тоні, але я мушу збиратися.

— Звичайно! Я розумію! Але зачекай ще хвилинку. Ти сказав, що я чогось не розумію. Що ти мав на увазі?

— Потім. Це не телефонна розмова. І... мені все болить. На фронті у мене був друг, він для мене важив більше, ніж взвод автоматників. Якщо я надто гарячкував, він умів поставити все на своє місце. Я тягнувся до нього й тепер, хотів, щоб він був з нами... До дідька, як би це тобі пояснити... Розумієш, я не зміг йому допомогти, я винен перед ним.

— Невже? Ага, до мене починає доходити, кумцю! Розкажеш, коли зустрінемось. Обнімаю Арпі, скажи йому це! А я не забарюся з візитом до вас.

Цобор розшукав Гала в саду. Розказав йому новину і попросив надалі приносити обід на дві персони, про витрати вони домовляться потім. Гал наче закляк, поставивши ногу на штик лопати. «Вже все владнано, молодий пане, аби лише ми знову були разом. Це теж божа воля». Цобор повернувся в дім, вийняв кахлю і взяв із схованки гроші для адвоката. У вітальні, розглядаючи меблі, ходив Чатковнч.

— Ти? — здивовано запитав Цобор.

— Здрастуй, товаришу секретар.— Бургомістр розгублено зупинився. Штани його потертого святкового костюма ледь сягали кісточок. Дихаючи, він відкривав і закривав рота, мовби відсапувався.— Вибач, що турбую, але в іншому місці...— Він не договорив, опустив очі.

— Про що це ти? — поцікавився Цобор, підсуваючи гостеві стілець.

— Про все, товаришу секретар. Про весь цей шарварок. Що ж, звичайно... З мене зробили блазня.

— Таке буває з усіма, хто дозволяє сідати собі на голову. Я слухаю тебе.

Чатковнч, заїкаючись від хвилювання, почав свою безладну розповідь:

— Я пориваю з соцдемами. Точно! Пообіцяли секретаря на допомогу, товариша, який знається на економіці, потім перекинули його кудись в інше місце. А той секретар, що був досі, паскуда й негідник! Називав мене не інакше, як трунарем. А я змушений бути трунарем: сім'я просить їсти, от ночами й збиваю труни... Бо моя платня... Каже, що все за мене робить він, а я тільки ставлю автографи... Ніби я лінуюся навіть переглядати матеріали, які він готує! А вчора, перепрошую, мене вдарили...

— Хто?

— Баліга досі ще не здав жодного кілограма зерна. Агітатор викликав його, а Баліга плюнув на нього. Потім його викликав голова виробничої комісії, він і тому сказав, що свистіти на нього хоче. Ну що ж, довелося мені підписати повістку. Заходить він, сідає і каже, мовляв, я ось тут, а ти, миршавцю, кажи швидше, чого від мене треба, коли вже прислав того папірця. Ну от, я попередив його, що з бургомістром таким тоном розмовляти не годиться. А він регоче. Бургомістр? Ти? Поки був справжній бургомістр, то він раз плюне — і те важило більше за десять твоїх «отче наш». Сказав це, а тоді як вліпить мені щигля в лоба — а ніготь у нього, як кінське копито,— ще й досі ось гуля. То що ж це таке робиться, я питаю? Ну, пішов я до партійного секрета-

ря, поскаржився. Знаєш, що мені там відповіли? «Та що ти, товаришу Чаткович, починаєш історію через якогось там щигля? Не розумієш ти жартів». Ну, віднині з цією партією мені не по дорозі. І... я ще не розказав, що у ратуші тільки мій кабінет не прибирається. Я запитав у прибиральниці, як це так. «А ви, пане бургомістр, самі беріть мітлу, у нас демократія». Гадаєте, вона сама це придумала? Її намовили! Всі ці виродки глузують з мене. Але ж я їм не хлопчак якийсь, я бургомістр...

— Ти заявив у поліцію?

Чаткович ковтнув слину. Заперечливо покрутив головою.

— Я не наважився. Та й соромно якось... Звідки я знаю, як вони поставляться до всього цього.

— Цими днями я заскочу до тебе на роботу. І з Балігою побалакаю.

— Ти справді прийдеш?

— Прийду.

— Не забудеш?

— Я ж сказав.

Чаткович вийшов за хвіртку, постояв трохи, переступаючи з ноги на ногу й роззираючись на всі боки. Йому явно не хотілося вертати в ратушу. Нарешті пішов, незграбно вимахуючи руками на спуску з пагорба. Розгониста хода його не пасувала до миршавої постаті. Приречений на загибель боєць, подумав Цобор. Чекає, щоб інші стріляли за нього. Романтично настроєний сонько. Намірився витесати скульптуру, але, взявши в руки долото й молоток, побачив, що не годен намітити хоча б контурів. Невправний їздець, що падає з коня, скоро той пуститься чвалом. Цікаво все-таки, що думав цей невдаха? Що він утримає за собою посаду бургомістра так само легко, як її одержав? Але ж він мусить розуміти, що авторитет також треба завойовувати. Розуміти, про що йдеться, вміти стримувати всяких негідників, які рвуться до влади. Чаткович цього ніколи не навчиться, хоча він не такий вже й дурний. Але ж поривати з соцдемами — дурість з його боку. Коли він і здатен на щось, то тільки в тому разі, якщо відчуватиме повсякчасну підтримку своїх.

Цобор нетерпляче міряв кроками кімнату, хоч поспішати йому наче й нікуди було. Озвався телефон: дзвонив новий начальник районного відділення поліції. «Швидко знайшли Теттешеві заміну!» Капітан просив заскочити до нього на десять хвилин, треба поговорити. Сідаючи на мотоцикл, Цобор подумав, що досі міг заходити в поліцію, коли йому хотілося, і Теттеш також частенько навідувався до нього в райком.

Новий начальник поліції, молодий, ставний чоловік, вийшов з-за письмового столу, дбайливо обсмикнувши поли кітеля.

— Капітан поліції Кальман Бертак,— відрекомендувався він, простягаючи руку.— Ваше прізвище я знаю. Сідайте.— Сам він теж присів, майже не змінивши пози, наче аршин проковтнув.

Цобор нишком усміхнувся: «Такий собі новобранець. Щонайбільше рік стройової служби». Витягнув сигарети, запропонував капітанові, але той відмовився: організм не терпить нікотину.

— Але мені дозволите? — запитав Цобор.

— Звичайно.— Капітан підхопився, дістав з шафи попільничку, поставив перед Цобором.— Будь ласка.

— Дякую. Чим можу бути корисний?

— Мені треба закрити справу Теттеша.

— То в чім річ? Закривайте.

— Та воно так, але в цій справі є факти, не до кінця з'ясовані, вони потребують доповнення.

Ага, потребують доповнення. Здається, цей молодик був би на своєму місці як старшина чи єфрейтор. Чи начальник патруля? Навряд. Не доріс.

— Наприклад?

— Ви близько знали Теттеша. Так?

— Спочатку я був його командиром. Потім приятелем.

— У хортистській армії?

— Яка вже була. У вас є дані про якусь іншу армію?

Бертак почервонів.

— Немає. Але облишмо жарти. Справа серйозна.

— Я не хотів вас образити.

— Товаришу Цобор, ви вважаєте мене молокососом. А я до вас відчуваю тільки повагу. Половина особового складу районної поліції служила у вашій роті. Мені розказували, що ви... словом, ви для них зразок начальника. Теттеш теж. Таким вони хотіли б бачити й мене. Я це добре усвідомлюю. Прошу ставитися до моїх слів цілком серйозно. Я намагаюсь чесно виконувати свої обов'язки, більше нічого мені не треба.

Цобор випустив кільце диму Бертаку під ніс. Кивнув на знак згоди.

— Гаразд.

— Отже, ви приятелювали.

— Це ми вже з'ясували.

— Чи знали ви про Теттешів намір перейти кордон? Або про якісь інші його плани?

— Так, я знав.

— Чи спробували ви його відрадити?

— Так. Але безуспішно.

— Ви доповіли про це відповідним властям?

Цобор буркнув:

— Якого б дідька інакше я мчав двісті п'ятдесят кілометрів до начальника обласної поліції?

— Ви мали з ним розмову? Перед тим, як Теттеш утік?

— А ви нічого про це не знаєте? Тоді чому питаєте мене, а не свого безпосереднього начальника? Між іншим, ви точно визначили суть нашої з ним зустрічі. Ми розмовляли. Інформували один одного. А я коли й повинен комусь доповідати, то аж ніяк не поліції. Обласному комітетові партії. Раджу надалі не забувати про це.

— І все-таки, як громадянин...

— Ближче до справи. Я наказав Теттешу нікуди не виїжджати з міста, поки я не повернуся. Він чекати не схотів. Оце всі факти.

— Дякую. Думаю, що цього вистачить.

Капітан підвівся, але Цобор попросив клаптик паперу.

— Ось мій домашній телефон,— він простяг Бертаку папірець.— А це службовий, райкомівський. Якщо я вам буду потрібний, товаришу капітан, будь ласка, я до ваших послуг. Домовились?

Молодий офіцер нерішуче кивнув:

— Звичайно, але все-таки... Можна вас провести?

— Дякую.

Побачивши Цобора, поліцаї, що несли варту, виструнчилися, брязнули на грудях відзнаки.

— Здорові були, хлопці,— привітався Цобор.— Так тримати і надалі. Твердо.

Командир відділення Пелені відрапортував:

— Так точно, пане старший лейтенант! Твердо!

Цобор виїхав о першій годині, о пів на другу він уже був у адвоката. Того ще не було вдома. Адвокатова дружина запросила Цобора в маленький кабінет, підсунула газети: жовті пальці її тремтіли. Коли з рукава її сукні, схожої на кімоно, визирнула рука. Цобор побачив на ній витатуйований номер.

— Жіночко, і ви там побували?

— Де це?

— Де на шкірі виколюють номери.

Вона нижче натягла рукав, сперлася долонями на стіл. Цобор кинувся до неї.

— Вам зле? Ось стілець, сядьте. А мною не клопочіться, я почекаю.

Жінка не сіла. Витерла хусточкою враз спітніле обличчя.

— Зараз мине,— мовила вона стомлено.— Щось із печінкою. Це я, мабуть, там заробила, коли їла оті смердючі помиї.

Вона глянула на Цобора. Білки її великих блакитних очей були жовті, як шкурка лимона.

— З якої халепи намагається витягти вас мій чоловік?

— Не мене — мого молодшого брата.

— А що робить ваш брат?

— Його засудили на підставі фальшивого, чи, вірніше, брехливого доносу. Тепер вирок скасовано.

— Але в чому його звинуватили?

— Він був солдатом.

— Отже, вбивця.

— Якщо глянути на це вашими очима...

— Так воно і є насправді.

— Ми кажемо — боєць. Байдуже, чи він наступає, чи обороняється, чи просто стріляє по ворогові.

— Мій чоловік зарікся захищати тих, у кого руки в крові,— гостро кинула жінка. Мабуть, вона ще сьогодні не промине кинути докір чоловікові за його непослідовність.— Я вас тут залишу. У мене ще не готовий обід.

Вже минула третя година, коли адвокат привіз Арпі. Цобор, поки житиме, пам'ятатиме деталі їхнього прибуття. Брат переступив поріг кабінету й зупинився. Адвокат протиснувся повз нього. Одежа на Арпі брудна, заяложена, з широкого коміра із зірваними знаками розрізнення стримить тонка шия; безкровне обличчя свіжовиголене. Руки безпорадно звисають, як перебиті, безіменний палець на лівій руці нервово посіпується. На одній нозі чобіт, на другій щось на зразок повстяника. Брат стояв непорушно й мовчав. Його широко розплющені очі нічого не виражали — як скляні кульки в ляльок. Цобор марно намагався перехопити погляд Арпі.

— Ну, прошу вас,— порушив мовчанку адвокат.— Ось ми, нарешті,

щасливо добралися. На мою думку, буде найкраще, коли пан юнкер перевдягнеться у ванній. Можете взяти двері на защіпку.

Цобор підійшов до брата, рвучко обняв його, пригорнув.

— Тепер усе буде гаразд. Ти вдома!

— Так, брате.

— Вище голову. Глянь на мене! Ми не з тих, кого можна легко списати з рахунку!

— Так, брате.

— Так, брате, так, брате! До дідька, візьми себе в руки! — Він простягнув Арпі пакунок.— Перевдягнися. Зразу інакше себе почуватимеш.

Арпі поплентався з пакунком до ванної.

— Майте терпіння, товаришу Цобор,— зауважив адвокат.— Дайте йому опам'ятатися. Мені здається, він іще в шоковому стані. Ця безконечна тяганина...

— В шоковому стані! Це... Вибачте, я забагато лаюся. Я розумію, то дуже боляче, коли отак доводиться терпіти ні за що. Але ж треба тримати себе в руках, навіть коли здають нерви. Прошу, товаришу... красно дякую за те, що ви зробили для мене. Будьте ласкаві, скажіть, скільки я вам винен.

Адвокат назвав зовсім незначну суму. Цобор здивувався.

— Скільки, скільки? Я не хочу бути збитковим клієнтом.

— Послухайте, товаришу Цобор, ви мені компенсуєте витрати, і все. Беру я лише те, що чесно заробив. Коли я підключився до справи, ситуація вже не була критичною. Треба було лише дочекатися кінця.

Арпі вийшов з ванної, тримаючи під пахвою згорнуту уніформу.

— Де можна залишити оце? — звернувся він до адвоката.

З кухні визирнула хазяйка.

— Тільки не тут! — кинула вона й зачинила двері.

Адвокат знизав плечима:

— По дорозі кинете десь у підвал зруйнованого будинку.— Він попрощався і замкнув за братами двері.

Цобор узяв у брата пакунок і закинув у двір розбитого, безлюдного будинку...

— Прощай, бетярське [1] життя! — голосно сказав Цобор.

Арпі або не почув тих слів, або не звернув на них уваги. Він явно не дуже зручно почував себе у новому костюмі. Вмостившись на задньому сидінні, кілька разів торкнувся рукою коміра, попустив краватку. Але коли поїхали, вже не крутився, сидів прямо, чимось нагадуючи манекен.

Цоборові було видно брата у бокове дзеркало. Вони їхали тими місцями, де й Арпі був знайомий кожен поворот, кожен кущик, і цей струмок, і розчахнута блискавкою стара тополя, і всі хутори, розкидані між столицею і Гемешем. Але Арпі не дивився ні ліворуч, ні праворуч. Запалі очі його здавалися невидющими. Не розпитував, хто ще зостався живий, кого забрала війна. Зовсім стерявся розумом. А може, у нього таке відчуття, що весь світ звалився на нього, може, він просто приголомшений подіями останніх днів. Мине якийсь час, і все стане на свої місця.

— Як ти себе почуваєш, братику? — напівобернувшись, гукнув Цобор.

— Дякую. Тут, нарешті, можна вільно дихнути.

---

[1] Бетяр — розбійник (*угорськ.*).

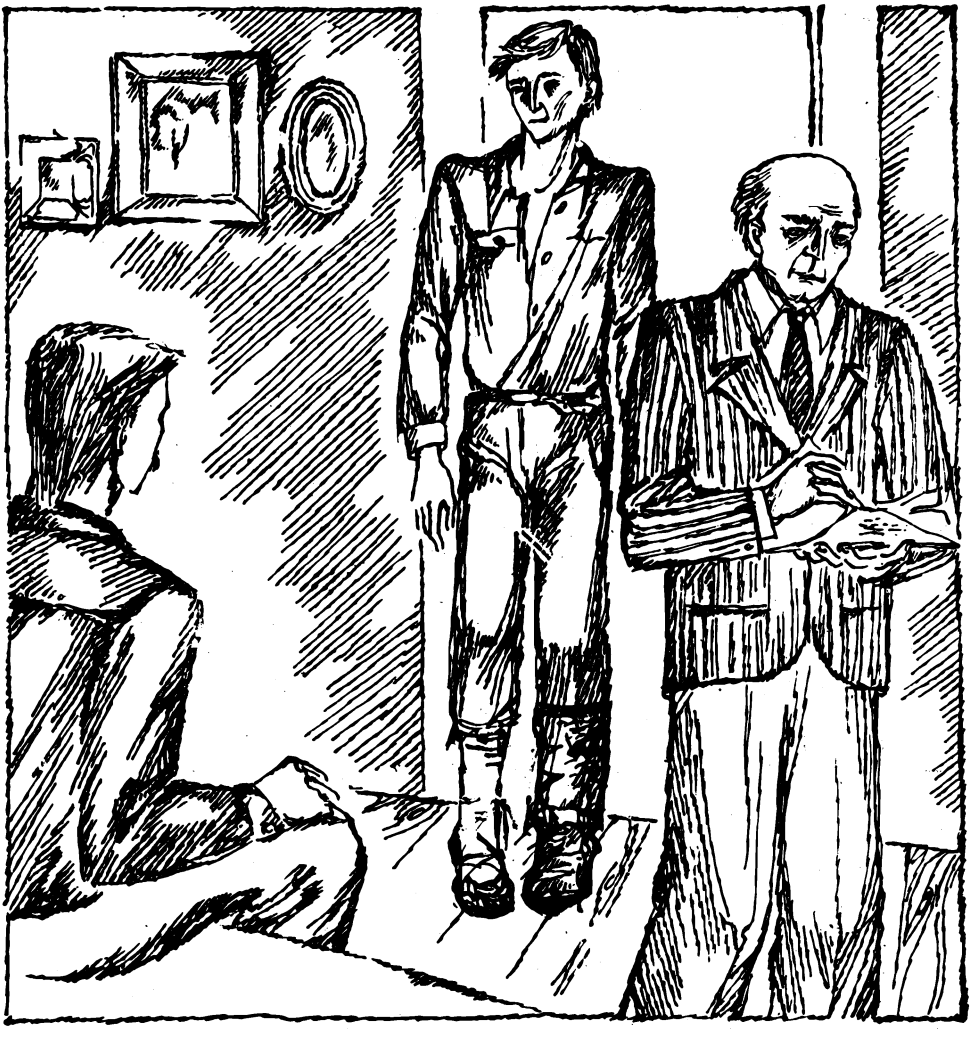

Цобор промчав повз Чатковича, який плентався тротуаром, звернув на свою вулицю. Біля хвіртки стояв Гал. Він, видно, давно вже чекав на них. Коли вони злізли з мотоцикла, старий якось нерішуче наблизився до них. Зняв капелюх.

— Арпі, паничу,— почав він,— хай вас бог благословить вдома. Ви мене пізнаєте?

— Так. Звичайно.

— Ви дуже схудли, перепрошую. Обличчя безкровне, як у справжнього католика. Ну нічого, домашня їжа швидко зробить своє діло.

— Так. Можливо.

Байдужі відповіді Арпі зовсім вивели старого з рівноваги. Вже нічого не питаючи, він тільки дивився на Арпі й схлипував. Цобор поводив брата по хаті, бо той сам навіть не виявив бажання зазирнути в кімнати. Почали з ванної. Затим перейшли дві порожні кімнати — в одній мешкали дід з бабусею, друга — спальня батьків.

— Усе порозтягали, поки я вернувся додому,— пояснив Цобор.

У вітальні Арпі зупинився.

— Звідси не забрали,— тихо промовив він.

— І звідси теж. Це вже інші меблі.

— Ага. Інші.

— Хіба ти не бачиш?

— Бачу.

— Арпі, на бога, що з тобою?

Молодший брат повільно обернувся, і на Цобора глянули дві темні криниці, з ледве помітним блиском в глибині.

— Ти ж знаєш. Коли фронт відійшов, нас одразу й підмели. Казали, що випустять. Але наступного дня ті, що були на примусових роботах, з самого ранку пішли до начальника табору й зняли бучу: мовляв, я — різник, убивця, хай мене видадуть угорським властям. Начальник нічого не сказав, ні про що не розпитував. Але того ж дня увечері наш взвод відокремили від інших. А потім, уже тільки мене одного, відвезли під вартою в Пешт. Я і по сьогодні нічого не знаю про долю мого взводу.

Арпі говорив монотонно, без емоцій. Наче відповідав домашнє завдання. Цобор не мучив його розпитуваннями. Він обняв брата, підвів до накритого столу. Не могло це одне так зламати людину. Мусило бути щось іще. Але ключ до розгадки треба шукати не в залах суду чи в тюремній камері. Десь-інде. І ще до засідання суду. Чи розкаже сам Арпі колись про це? Розкаже чи ні, а поки що треба бути терпеливим.

— Сідай, братику.

Гал приніс їжу. На думку подружжя Галів, паприкаш з курчати — це вершина кулінарного мистецтва. Цобор з апетитом наминав страву, що парувала в тарілці. Арпі узяв ложку, поклав. Узяв знову, потягнувся до тарілки, щось колупнув.

— Але ж ти, мабуть, ще нічого не знаєш про мою роботу,— голос Цобора прозвучав аж надто голосно.

— Адвокат мені розказав.

— Як ти до цього ставишся?

— Що ж... Ти завжди знав, що робиш.

— А ти? З чого хочеш почати?

Арпі довго тримав на виделці шматок курчати, мовби обмірковував відповідь. Але не сказав нічого, машинально підніс виделку з м'ясом до рота. Зайшов Матраї з сулією вина, голосно привітався з Арпі, поплескав його по спині, потиснув руку, налив у склянки вина.

Цобор зауважив, як жадібно брат потягнувся до склянки, одним духом вихилив її. Матраї взяв сулію.

— Ось твої ліки, брате! Це змиє тюремний дух.— Він знову наповнив склянки.— Пий, хай він западеться, цей проклятий світ, я теж п'ю, поки є що!

Арпі, дурнувато усміхаючись, промовив:

— Це добре.

Матраї зареготав, але скоса запитливо глянув на Цобора; справді, що це з хлопцем? Цобора прорвало.

— Хіба не бачиш, що він уже п'яний?

Арпі промимрив так само усміхаючись:

— Трошки... Трошки...

Він хитнувся на стільці, і Цобор сказав йому йти спати. Вони забрали склянки й сулію і перейшли до меншої кімнати. Випили ще.

— Воно й добре, що він сп'янів,— промовив Матраї.

— Чому? Прокинеться, і все буде, як досі.

— У тебе є якісь плани?

— Плани! Час потрібен! Час! Я його доведу до пуття, хай хоч сам здохну.

— Я гадаю, йому треба влаштуватися на роботу.

— Так, ти маєш рацію. Я звернуся до Блума. Хай візьме його в канцелярію, чи що. Бо коли сидітиме сам вдома, здичавіє від нудьги.

— Краще давай я це зроблю.

Матраї подзвонив фабрикантові, розповів, про що йдеться. Поклав трубку, обернувся до Цобора.

— Блум передає вітання. Каже, буде радий чимось тобі прислужитися.

— Дякую.

— Пусте. Ну то як, товаришу депутат? Готовий до передвиборної баталії?

— Лише кандидат у депутати. Моє прізвище десь аж у середині списку.

Матраї цокнувся.

— Не дурні хлопці твої вожді. Голоси за популярних серед місцевого населення кандидатів підіб'ють у спільну касу. Щоб основні кандидати пройшли переважною більшістю.

Наступні тижні були для Цобора дуже запаморочливими. Він майже не знімав шкірянки, хіба лиш коли виступав перед виборцями. Кожного дня збори, а то й не одні. У передвиборній боротьбі, що дедалі загострювалася, партії виявляли все менше стриманості. Ласло ходив задоволений. «Все йде як належить. Правда за нами!» Він увесь поринув у перипетії передвиборної кампанії, не знаючи втоми, роз'їжджав по району. Одного дня він зайшов до Цобора й поклав на стіл розмитий дощем, подертий плакат.

— Це шо таке? — сухо запитав він.

— Ви ж самі друкували,— спокійно відповів Цобор.— «Голосуйте за Лукача Цобора!» Хіба не бачиш?

— Але ось тут, унизу, те, що написано чорнилом: «За цього хуліганa й забіяку». Ще й підписався, свиня: «Міністерський радник Байнацкі».

Цобор знизав плечима.

— Хай він повіситься!

— І тільки? Як ти легко до цього ставишся.

Він подзвонив у поліцію. Попросив начальника.

— Провчіть цього негідника! — Ласло аж розчервонівся від обурення.— Що? В письмовій формі? Гаразд, я перешлю вам.

— Я колись вліпив йому пару ляпасів,— пояснив Цобор.

— Але ж кажуть, що ти одружуєшся з його дочкою. Чутки дійшли й до мене!

— Я справді мав такий намір. Та це не перешкодило мені дати йому по губах.

Цього разу Ласло не став аналізувати Цоборових методів розв'язання спірних питань.

— Хтось бачив? — запитав він.

— Ні.

— Тоді можна писати в поліцію. Народ з нами, люди підтримують нашу тактику — давати відсіч будь-яким наклепам.

Того ж дня Цобор їхав на збори в Фелшевароші. За дзеркальним склом «Корони» побачив Арпі. Той щось пив, саме підносив до губ склянку. А напроти нього... Ні. Не може бути. Бланка з Арпі? Чому? Адже вони мало знали одне одного. Він проїхав ще кілька сот метрів, натис ногою на гальмо. Обернувся. Просто так, з цікавості. Знову не вдалося проскочити непоміченим: від воріт емальового заводу до нього поспішав Блум.

— Пане Цобор! Вибачте, я маю вам щось сказати.— Він підійшов, важко дихаючи й тримаючись за печінку.— Добрий день! Я хотів би, щоб ви знали: вашого брата з заводу вигнав не я. Навіть не знаю, як це вийшло. Правда, він заходив до мене, коли його брали на роботу, і ще вчора після обіду. Я виплатив йому за три тижні, незважаючи на те, що в нього були прогули, а він заявив, що на мене працювати не буде.

— На вас? Так і сказав?

— Ну, не зовсім так... мені дуже шкода, неприємна історія, і я вас...

— Що він сказав?

— Слово в слово?

— Та кажіть уже!

— Заявив, що не хоче працювати на якогось єврея. Але, даруйте, перш ніж ви розгніваєтеся, вважаю своїм обов'язком сказати, що я не став закликати його до порядку. Вже хоча б тільки з поваги до вас...

— Знаю, знаю! Послухайте, пане Блум, мені соромно за свого брата. Паскудство! Я таки візьмуся за нього.

— Не робіть з цього проблеми. Все залишиться між нами. Гемахт? [1]

Цобор аж кипів від люті, котячи бульваром на мотоциклі. Ще й це! Шмаркач... І ще одна думка пекла йому мозок, хоча він намагався переконати себе, що то абсурд. «А що, коли вони зустрічаються в «Короні»? Треба б вивідати, як воно насправді. Кляті збори!» Він зупинився біля гімназії. Гімнастичний зал був переповнений. Кішміхаль голосно вигукнув: «Хай живе гемешський кандидат!» Цобора оточили, потискували йому руку, а він ніяк не міг викинути з голови Арпі і Бланку; відчував потиски рук, але обличчя мовби розпливалися перед ним, голоси зливалися. Виступив. Затинаючись, говорив щось на зразок: «Люди, будьмо справді людьми!» Реакція була несподівано бурхливою. Кішміхаль витирав очі: «Товаришу Цобор, такого гарного виступу я ще не чув». Директор гімназії, який прийшов на збори головним чином для того, щоб стежити, аби не запаскудили школи й чогось не поцупили, зауважив: «Якщо ти підходиш до справи з таких гуманістичних позицій, то наші погляди на це дуже близькі». Цобор, не чекаючи, поки зал спорожніє, натягнув шкірянку й вибіг на вулицю. Біля «Корони» різко

[1] Домовились? *(Євр.)*

загальмував, аж занесло мотоцикл, зайшов. Арпі не видно ніде. Бланки теж.

— Прошу, пане секретар,— люб'язно усміхнулася до нього хазяйка.

Цобор поглянув на вже не молоду, але ще досить привабливу жінку. «Вона могла їх бачити. Треба б запитати. Але не можна. Завтра все місто гудітиме: «Районний секретар слідкує за своєю коханкою».

— Коньяк.

— Будь ласка. Сідайте.

— Дякую, я вип'ю за стойкою. Мені ніколи!

— О, вам, чоловікам, завжди ніколи. Куди вам квапитися? Адже ви ще молода людина.

Цобор випив коньяк. На вулиці спалахнули ліхтарі. Він уже сидів на мотоциклі, коли побачив Танача, що мало не біг до нього.

— Лукачу, зачекай! — Танач зупинився, відхекався.— Я думав піти тобі назустріч, вже з годину чекаю на тебе в райкомі. Привіт.

— Привіт.

— Нас, старих бійців, посилають у провінцію — допомогти на фініші. Я попросив, щоб мене відрядили сюди. Я правильно зробив?

— Звичайно.

— То давай трошки побалакаємо. Може, у тебе, коли ти не проти? Зараз вилізу на заднє сидіння, раз-два, і ми на місці.

— Не ображайся, але сьогодні це неможливо. Справи... Зібралося, аж по зав'язку. Сьогодні у мене... Ти маєш де жити?

— Маю.

— Гроші?

— Не турбуйся. Коли їхав сюди, одержав усе, що належить. То, може, завтра?

— О дев'ятій ранку в райкомі.

— Я там буду. Зачекай, я ж не встиг навіть розказати, як виплутався з тієї халепи...

— Завтра.

— Гаразд, бувай!

Цобор увімкнув мотор, стрілою вилетів з-перед Танача. Звертаючи на свою вулицю, збавив газ і, вимкнувши фару, на холостих обертах безшумно підкотив до самого дому. З вітальні крізь опущені жалюзі падали смуги світла. Цобор завів мотоцикл у сад, піднявся сходами й натиснув на ручку. Двері тихо відчинилися. «Отже, те все дурниці, Арпі сам, інакше він замкнувся б на ключ». Проте посувався він коридором обережно, намагаючись не човгати чобітьми, весь напружений — як у бойовій розвідці. Нараз почулися голоси. Сопіння Арпі. Кокетливе повискування Бланки. «Любий мій,— говорила Бланка,— маленький мій лицарю». Те саме, що і йому колись. Навіть інтонації ті самі. Цобор стояв, наче оглушений, чуючи тільки, як бухає в скронях кров. «Убити їх зараз-таки! Паскудна шльондра! І ця нещасна гнида! Шкода, що вбити їх можна тільки раз. Треба було б хоч п'ять разів! Десять! Щоб кожного разу тремтіли й скиглили перед наставленим дулом». Цобор витяг пістолет, торкнув долонею ручку дверей. Немилосердно запекло в грудях, біль той ширився, піднімався вище, аж поки судоргою перехопив горло. Він відпустив ручку, засунув зброю в задню кишеню. Хитаючись і хапаючи ротом повітря, поплентався в сад. Вирішив дочекатися, поки вони вийдуть. Він намагався не думати про тих двох там, за

дверима. Викликав в уяві картини минулого: дитинство, дідусеві коні, фронт. Торішній бал у «Казино». Проте видіння ці, ледь з'явившись, блякли й кудись зникали, а натомість зринали зовсім інші. Йому вчувалися жагучі зітхання й стогони, ввижалися сплетені тіла тих двох... Він почувався зовсім знесиленим, кволим, як тоді в госпіталі, після наркозу, коли йому витягли із стегна осколок.

Тримаючи в руках тацю, з хати вийшов Гал. Цобор з темряви ступив до нього.

— Це я, дядьку Якобе, не лякайтеся.

— Добрий вечір, паничу.

— Вертайтеся назад. Разом з тацею.

— Вже час вечеряти, перепрошую. А чому панич ходить тут потемки?

— Робіть, що я вам кажу!

— Слухаюсь.

Арпі з Бланкою все ще не було чути. Цобор закурив, посвітив сірником на годинник. Вже минула ціла година. Досить. Викурить сигарету, зайде до кімнати і скаже їм, що про них думає. Він розтер носком чобота недокурок, дерев'яною ходою підійшов до вхідних дверей. В коридорі якусь мить постояв і, не постукавши, зайшов до вітальні. Ті двоє сиділи за столом — одягнені й добропристойні, наче й не було нічого. На столі — коньяк, зельтерська вода, чарки.

— Ми чекаємо на тебе,— почала Бланка.— Хочемо тобі щось сказати.

Цобор зняв шкірянку. Кинув на крісло й став біля столу. Арпі підхопився, зблід, знову сів.

— Це зайве,— мовив Цобор.— Я вже добру годину тут. Я все чув.

Бланка виглядала чудово. Гнучка. Пружна. Задоволена. Готова до стрибка, як тигриця. У розширених зіницях зелені іскри. Цобор холодно дивився на неї, знаючи, що ревнощі, гнів, обурення ще довго будуть ятрити йому душу. Нарешті заговорив.

— Ну як? Байдуже хто? Аби тільки Цобор?

Арпі знову підвівся, і Цобор почув його голос — кволий і безсилий навіть тепер.

— Відповідальність за все я беру на себе.

Цобор поклав долоні братові на плечі, притиснув, аж стілець затріщав.

— Заткни пельку. Спершу я поговорю з Бланкою.

Дівчина прибрала войовничого вигляду:

— Справді? Про що ж? Це моє право — вибирати, з ким кохатися. З тобою після всього, що було,— нізащо. Ну, давай, кажи, кажи, що в подібних випадках викрикують неотесані селюки!

Цобор враз заспокоївся.

— Селюки? Наскільки мені відомо, французький король Генріх IV вжив саме це слово, коли застав отак одну з своїх коханок. Виходить, можновладці й хами в подібних випадках мислять однаково.

— Давай, кажи що хочеш!

— Не бійся, я нічого такого не казатиму. Бо я... я все ще тебе кохаю. Незважаючи ні на що. Звичайно, це твоє право — вибирати, з ким, коли, як. Але я не можу збагнути, чому замість селюка ти потягла на себе мого молодшого брата? За блискучий розум? За елегантність і вишуканість? За суто чоловічі достоїнства? Не поспішай з відповіддю.

Може, я й сам розгадаю цю загадку. Ти знайшла собі іграшку. Навіть у порівнянні з тобою це просто лялька з ганчір'я. І ти можеш робити з ним, що схочеш. Можеш жаліти його, бо він жалюгідний. Можеш крутити його, викручувати, підкидати, бо він без кісток. Сперечатися, боротися з ним зайве, бо в нього нема волі, він не здатний боротися. Поряд з ним ти — особистість. Принаймні ти можеш вважати себе такою. Але коли тобі набридне гра... А тобі вона справді швидко набридне, і ти викинеш свою ляльку на смітник. Так-от, май на увазі, що я чекатиму цього. І тебе. А тепер, забирай своє шмаття і йди додому.

— Я... проведу,— промимрив Арпі.

Цобор грюкнув по столі. Чарки підстрибнули, пляшка з коньяком мало не перекинулася, він ледве підхопив її.

— Вона сама дійде!

Бланка аж побіліла від гніву.

— Тварюка!

— Прошу надалі побачень у моєму домі не влаштовувати. Я більше не виходитиму в сад, моя люба, а просто викину вас у вікно. В чому мати на світ народила.

Дівчина похапцем позбирала свої речі — пальто, кашне, сумку — й прожогом вилетіла з кімнати.

Цобор підійшов до серванту, взяв чарки. Налив собі, потім Арпі.

— Пий. Тобі це потрібно.

Молодший брат здригнувся.

— Поб'єш?

— Ще встигну.

— Викинеш?

— Йолоп. Того, що сталося... з тобою й зі мною... не викинеш. Пий.

Вони випили. Потім ще.

— Я хотів би знати,— вів далі Цобор,— як уявляєш ти собі дальше життя? Чи маєш якусь мету? Якщо не маєш, то чому?

Арпі заплакав

— Вибач мені, брате. Якраз цього я не знаю... чи хочеться мені далі жити, чи не хочеться.

— А це що за дурниці? Хто не хоче жити, той вішається. Але ти не повісишся, бо смерті боїшся більше, аніж черниця пекла. Ти оплакуєш себе, ятриш свою слиняву душу, мовляв, який я нещасний. Коли вже вискочив з халепи, будь ласка, берися до роботи! Будь ласка, живи! Ти не працював у Блума жодного дня, але платню взяв. Я мало з сорому не згорів.

— Не сердься. На заводі такий гармидер. До того ж... на кого?

— На якогось єврея, правда? Коли я ще почую таке, всі зуби повибиваю.

Арпі попросив знову випити, хоч язик у нього вже заплітався. Коньяк кінчився, і Цобор приніс виноградної горілки. Молодший брат довго мовчав, втупивши погляд кудись просто себе.

— Пий,— сказав Цобор.— Хай нас бог благословить.

— Дай боже, брате.

Арпі ніжно погладив братову руку.

— Ти міг би мене вбити. Маєш право.

Цобор пустив ці слова повз вуха. Йому треба було, нарешті, знати, що так надломило Арпі.

— Брате... брате...

— Ну давай, говори вже, я давно сушу над цим голову: чому, коли твоїй роті наказали відступити, ти зі своїм взводом залишився на місці?

— Ну... так вийшло.

— Чому? Дивись мені в очі! І нема чого заливати, що просто так воно вийшло. Ти — зас... Хотів показати, який ти герой? Бачите, я не підкорився наказові! Так?

Арпі випив. Коли ставив чарку неслухняною рукою, перекинув її, залишки горілки вилилися на скатертину. У двері просунув голову Гал. Цобор махнув рукою, той щез.

— Ні,— сказав Арпі й гикнув.

— А як?!

— Я не наважився... вилізти з окопів. По нас стріляли. Обстрілювали весь луг.

— Бійці і під вогнем повинні виконувати накази. Стріляли! Ну то й що. Думаєш, усі ті снаряди влучили б у тебе, га? Ти спокійно міг би відійти із своїм взводом!

— Так. Ні...— Арпі проковтнув слину.— Тільки земля. Окопи. Мені здавалося, що тільки там можна сховатися. Що земля врятує мене.

— Отже,— перебив його Цобор,— ти просто перелякався й тому не підкорився наказові.

— Не ображай мене. Мені соромно. Але тоді я... не міг думати про щось інше. Тільки намагався глибше заритися в землю...

— Ти навіть не стріляв?

— Стріляв.

— Куди, до дідька, можна стріляти з ями?

— Туди. Не муч мене, брате. Вгору.

— А твої бійці?

— Лаялися, сварилися зі мною. Кричали, що інші взводи вже давно відійшли. Один єфрейтор вдарив мене. Дулом автомата боляче тицьнув у груди.

— І це у всіх на очах?

— Вони стояли поруч. Звичайно.

— І ти стерпів?

Арпі кивнув.

— Я тоді був сам не свій. А той єфрейтор... Завжди такий дисциплінований, поміркований. Це жахливо.

— Далі!

— Підійшли росіяни. Ми покидали зброю на бруствер окопів. Вилізли. Нічого. Але наступного дня нас роз'єднали. Посилена охорона. І з цього почалося. Мої бійці не розуміли, чого від них хочуть. Зганяли злість один на одному. Проклинали мене, казали, що через мене тепер гнитимуть у якомусь таборі. Мовляв, треба було застрелити тоді й відходити самим. Вночі мене жорстоко побили. Бачиш оцей шрам на лобі? А один тип нагнувся наді мною, помочився просто в обличчя. Я мало не збожеволів...— Відтоді я ненавиджу своє обличчя. Свої руки. Всього себе. Коли сідаю їсти, шматок стає поперек горла. Випити можу. Щоб не думати ні про що.

Цобор слухав — стурбовано й з огидою.

— Але все це не завадило тобі переспати з моєю нареченою. Гнида!

— Застрель мене, брате. Благаю тебе. Лише це мені допоможе.

Арпі вже був п'яний, як чіп. Повільно сповз із стільця. Пробелькотів іще з-під столу:

— Не сердься, брате, не клопочися мною.

Цобор переступив через нього, витяг білизну, відчув запах Бланчиних парфумів. Зіжмакавши, пожбурив у куток. Лампи не погасив, пішов до своєї кімнати й ліг. На світанку він почув сонне бурмотіння Арпі, зайшов до нього. Підняв брата на тахту, вкрив. Проте потім уже не міг заснути.

4

Цобор, скорочуючи шлях, ішов навпростець кукурудзяним полем алшоварського священика-серба. Піп, бозна-чому, справжнім поросям вважав тільки вигодуване на кукурудзі з власного поля. Щовесни він стромляв на межі тичку з табличкою: «Прохід заборонено!» Цю ніким не затверджену заборону він іноді підкріплював біблійними прокльонами, а одного разу дописав унизу на табличці три рядки: «Той, хто стане ногою на мою кукурудзу,— паскудний розпусник, зловредний диявол». Та на прокляття ці не зважали й собаки, а люди, щоб скоротити собі дорогу, протоптали через кукурудзу широку стежку — по діагоналі. Через ту просіку було видно аж на другий край, як у лісі.

Зима входила в свої права: земля затужавіла, в повітрі кружляли білі мухи. На Цоборі під шкірянкою був темний костюм, безрукавка, на ногах туфлі, на голові сірий капелюх. В його мотоциклі тріснула вилка, і механіки з хімічного заводу взялися її зварити, пообіцяли, що після ремонту машина буде як нова. Цобор висякався. «До бісової матері! Якщо тепер, в середині грудня, так холодно, то пізніше я примерзну до мотоцикла». В привокзальному ресторані веселився Баліга.

— Куди зібрався, секретарю? — гукнув він ще здалека.

— У Пешт.

— Тоді нам по дорозі. Випий зі мною чарочку. Цей вітрогон, господар ресторану, саме розкоркував сулію, ще не встиг розвести водою.— Баліга сміявся, і в горлі у нього щось булькотіло. — А що, довелося-таки покрутитися на виборах! Але ти не ображаєшся на нас, правда?

— Це не останній мій візит,— відповів Цобор.

— Не останній. Заглянь якось подивитись, як ідуть у нас справи.

— У тебе довгий язик, Баліго. Почекаємо кінця.

З вокзального туалету вийшов Матраї.

— Привіт, кумцю. Тебе теж викликали?

— А що, хіба і вас?..

— За це саме?

— Що значить «це саме»?

— Я нічого не знаю. Тільки здогадуюсь.

— Ну?

— Та ні, краще не треба. Ще ляпну якусь дурницю.

Цобор випив горілку. «З цього не порозумнішаємо». Згадав Чатковича.

— Послухай, Баліго.— Цобор поставив чарку.— Нащо ти дав бургомістрові щигля?

— Бургомістр!..

— Авжеж, бургомістр.

— Не дратуй мене, секретарю. Я дав йому щигля? То дам і тобі, щоб не чіплявся.

Щоб якось відвернути назріваючий конфлікт, подав голос Матраї:

— Не раджу.

Баліга вирячився на його червоний ніс. Хто знає, скільки чарок вихилив він до того, як прийшов на вокзал.

— Ти думаєш, що я не посмію?

— Цобор відіб'є тобі руку, перш як ти її піднімеш.

— Мені?! Та чи знаєш ти...

— Знаю. Ти здоровий, як той бугай. І такий же розумний. Бити вмієш, битися ні. А Цобор навпаки. Він розуміється на цьому. Ти що, забув Херчеї, старе бидло?

Баліга аж рота роззявив з подиву. Штрикнув Цобора пальцем у груди.

— Виходить, це ти?.. Ну й ну! А... знаєш, ти його добряче тоді розмалював. Ей, хазяїне! Ще три.— Підморгуючи, він повернувся від стойки, став над Цобором.— Отакого б мені зятя! Жаль лише, що ти секретар райкому. Не старший лейтенант угорського короля. Ну, я не хочу сказати, що ти останній з останніх. І це щось. Бути районним секретарем. Особливо у нашій партії... Але ж і моя дочка не якась там шелихвістка. З атестатом. Гарна дівка. Не лякайся, не на мене схожа. На свою матір. Якщо мене добре потрусить, то дістане приданого вісімдесят сім хольдів. А сьогодні оце збираюся купити їй нові меблі. Чому б тобі не зайти глянути на мою дочку?

Цобор майже не слухав базікання Баліги, думаючи про своє. Тому відповів не одразу.

— Може, якось і зайду. Але коли ти ще раз вдариш Чатковича, тоді вже зайду напевне. З начальником районного відділення поліції.

— Не лякай, секретарю!

— Я не лякаю. Але ти не маєш права ображати людей. Закарбуй це собі на носі.

У поїзді Баліга швидко заснув. Матраї теж не виказував охоти до балачок. Мовчки дивився у вікно, на засніжені поля, і вже коли під'їжджали до Пешта, сказав:

— Хай би він запався, цей бісовий світ! Ніколи не думав, що хтось, породичавшись із швабами, матиме колись через це клопіт.

— Який клопіт?

Матраї помовчав.

— Знаєш що? Давай пообідаємо разом десь у місті. Ти коли звільнишся?

— У всякому разі до обіду.

— То зустрінемося о першій годині на розі вулиць Надора і Сечені. Там є гарна корчма. З її власником ми колись разом вчилися. На той час уже й ти знатимеш, про що нам балакати.

До початку зборів активу в обкомі партії ще був час. Цобор знайшов кабінет Ласло, зайшов. Інструктор підхопився, обняв Цобора, поплескав по спині.

— Здрастуй, Лукачу! Сідай. Я щиро радий за тебе. Ти знаєш, згори, з найвищої інстанції тобі надіслали письмову подяку. На активі я зачитаю... Ти заслужив. Гемеш тепер входить у десятку кращих районів країни! Поздоровляю.

— І я тебе також. Зрештою, ти ж наш інструктор.

Цобор звернув увагу на те, що Ласло, розмовляючи з ним, часто

вживає такі слова, як «подяка», «радість», «досягнення», а голос його тим часом звучить якось безбарвно, мало не байдуже.

— Що трапилося?

Цобор дістав сигарети, простягнув Ласло. Той силувано усміхнувся.

— Трапилося? А що могло трапитися?

— Коли не хочеш казати — не треба,— мовив Цобор, знизавши плечима.— Я не згоряю з цікавості.

Ласло довго струшував з сигарети неіснуючий попіл.

— Ти щось помітив? — запитав він нарешті.

— А ти хіба ні?

— Я перший запитав.

— Ну гаразд, не будемо гратися в піжмурки. Перед виборами там, нагорі, раптом дуже різко підняли ставки. Але коник не добіг. І ось тепер шукають, на кого б звалити вину за те, що більшість голосів дістала партія дрібних землевласників, замість того, щоб проаналізувати ситуацію й зробити належні висновки.

— Ти хочеш сказати, шукають козла відпущення. Вибач, я не зовсім так... думаю,— Ласло нахилився ближче і, витягнувши губи трубочкою, додав: — Але, правду кажучи, раніше теж так думав. І вважаю, що...

— Ну? Викладай. Якщо ми після всього цього не розчаруємося, а ми таки хочемо боротися далі, то будемо змушені говорити все, як є. Скажи, Ласло, кому потрібна ця клята нетерплячка? Це невгамовне бажання перемогти одразу? Чому ми не хочемо зрозуміти, що тут, крім нас самих, важливим фактором є час?

— Час!

— Так, час. Бо і старенький бог не міг створити світ за один день.

— Не всі мислять у вселенських масштабах. Кожен виходить із своїх можливостей... Але твої міркування цікаві. Гандикап[1] тут навряд чи доцільний. Треба перебороти в собі розчарування і братися до роботи.

— Вже на новій посаді!

Ласло курив одну сигарету за одною, чого ніколи раніше не робив.

— Не кажи нікому. Нової посади не буде.

— Але ж пообіцяли?

— Пообіцяли. Та... поки що і далі працюватиму тут.

— До наступних виборів?

— Гадаю, що так. Проте не знаю точно.

— І що ж тобі сказали?

— Офіційно тільки те, що я залишаюся на старій посаді.

— Офіційно? А як воно все насправді?

— Послухай, я чогось не розумію... Один мій знайомий працює в Центральному Комітеті. Кілька днів тому він здивував мене своїми запитаннями. «Що ви робили там, у Франції? Важко було? Чому ж тоді вас не розстріляли? Адже нацисти хапали й кидали в табори всіх, хто їм заважав! Чи не так?» Я навіть не зразу збагнув... я й подумати не міг. В Бельгії теж були угорські антифашисти. Та, зрештою, і тут не всі загинули.— Ласло дістав із кишені носовичок, витер піт з обличчя.— Ти мене розумієш? Можливо, що всіх, хто вижив, рано чи пізно почнуть

[1] Гандикап — скачки і перегони, в яких беруть участь коні різного віку і якості *(англ.)*.

у чомусь підозрювати? Чекай, чекай. Я знаю, тобі здається, що я плету бозна-що. І все-таки... навіщо мене про це запитували? Без якоїсь прихованої думки? Можливо, мій знайомий просто пожартував. Інтонація мені не запам'яталася, тільки зміст запитання. Можливо, все це дурниці, і в мене нема підстав робити з цього якісь висновки. Та, звичайно ж! Зрештою, ми просто гуляли по вулиці, балакали про те, про се. Ну й запитав між іншим... Лукачу, не кажи про це нікому. Я маю намір попросити кілька днів відпустки і добре виспатися. Я дуже стомився. Дуже...

Цобор не встиг відповісти. Їх покликали в зал засідань. Ласло замкнув свої шухляди, ключ поклав у кишеню.

— Ти читав щось Анатоля Франса?

— Звичайно. Останнє — «Острів пінгвінів».

— Дуже дотепна річ.— Ласло мимоволі посміхнувся.— Великий пересмішник. Десь він писав, що люди за свою гордість, за те, що мислили, мусять платити печаллю і відчаєм.— Там, де коридор повертав ліворуч, він зупинився, обняв Цобора.— Лукачу, ти згоден з усім цим?

— Не знаю. Чому б і ні? Ми теж люди. Знаєш, коли закінчилася війна, я був серед переможців. Ми з радощів мало не збожеволіли. І все-таки й на обличчях переможців, на обличчях росіян я читав подеколи сум і печаль. Хто знає, що їм боліло в годину перемоги? Але щось боліло, це точно. Чи, може, хтось.

Вони зайшли останніми, сіли в задньому ряду. Селеш говорив про вибори, похвалив Гемешський район, потім, уже іншим тоном, зауважив, що можна було б досягти кращих результатів, якби у міністерствах, у народному господарстві, в різних органах і комісіях не сиділо стільки зловороже настроєних людей, яких чомусь іще терплять. Цоборові думки все ще були зайняті словами з Франса. «Дуже влучно. Просто чудово сказано». Він почав слухати уважніше, лиш коли секретар обкому заявив, що особливо небезпечними й запеклими противниками партії й демократії в країні є шваби, заражені ідеологією нацизму. Виходячи з цього, уряд незабаром почне поступове виселення в американську зону в Німеччині п'ятдесяти тисяч угорських громадян німецької національності. Партійні працівники, всі члени партії повинні роз'яснювати народові причини, що зумовили необхідність цієї акції, підтримувати рішення уряду і всіляко сприяти його виконанню.

— Можна ставити запитання, доповнювати,— сказав Селеш і сів.

Тиша, совання на стільцях. Хтось вигукнув:

— Геть швабів!

Секретар герездеського райкому підняв руку, підвівся.

— Чи не могли б ми дізнатися трохи точніше, хто насамперед підлягатиме переселенню?

Його голос зривався, в ньому чулося роздратування. Воно й зрозуміло: адже в його районі проживали майже самі німці. Селеш відповів одразу ж:

— Наскільки мені відомо, це стосується тих, хто під час останнього перепису населення записав як рідну мову німецьку, далі, хто служив у СС чи був у фольксбунді або інших німецьких воєнізованих частинах.

— Дякую,— герездеський секретар розстебнув комір сорочки й сів.

— Ще є запитання? Зауваження? Отже, всі...

Цобор підхопився. Відсунув стілець за спину. Коли почав говорити, час від часу ступав крок уперед або назад.

— Якщо дозволиш, товаришу Селеш! Тут можна лише ставити запитання й доповнювати чи й дискутувати?

— Сперечатися? З чим?

— Я думаю... з усім.

— Це постанова уряду, які тут суперечки! Проте свою думку ти можеш висловити.

— Дякую. Я не схвалюю цього запланованого переселення.

— Ти? — Селеш від подиву навіть розсердитися забув.— А хто воював проти німців?

— Я ніколи не воював проти німців. Тільки проти гітлерівської армії.

— Однаково! Який тебе гедзь укусив?

— Це несправедливо.

— Рішення уряду? Ти вважаєш його несправедливим?

— Якщо говорити по суті, то я вважаю, що не можна всіх стригти під один гребінець. Я за те, щоб тутешні німці, які служили в СС, СА, в гестапо і у вермахті, забиралися під три чорти. Нілашисти також. Але ті, хто ніяк не завинив проти нації, яка стала для них рідною? Виселяти їх тільки тому, що вони вважають себе німцями? Незважаючи на те, що їх рідна земля тепер тут? Я знаю в нашому районі багато таких швабів, які ніколи не били себе в груди, гордовито заявляючи, що вони німці, а сумлінно й чесно працювали й тоді, коли нацисти окупували нашу країну. В моїй роті було троє бійців-швабів, вони і на боці Радянської Армії воювали хоробро й чесно. Я міг би сказати...

— Коротше.

— Так. Цей крок може стати небезпечним прецедентом. Уявляєш, що зчинилося б, якби ми почали переселяти в країну півмільйона угорців з Банату [1]?

— Про це мови немає.

— І дуже добре. Але, якщо ми тепер вчинимо отак щодо цих людей, то де гарантія, що подібне не повториться десь за інших обставин і щодо інших людей?

— Ти закінчив?

— Так.

— Я беру до відома твою незгоду з постановою уряду. Але це не звільняє тебе від обов'язку підтримувати її і виконувати. Чи не так?

— Так. Я знаю, цього вимагає партійна дисципліна. Але я хотів би, виконуючи цю постанову, не відчувати, що йду проти свого сумління...

— Після активу зайдеш до мене.

Бажаючих виступити більше не було. Один із працівників обкому просто зі сцени збіг до Цобора.

— Як це назвати?! — накинувся він на нього.— Після виборів ми чекаємо від тебе не сумнівів! Прикладу! А коли вже тобі так хочеться говорити, то виступай з позицій свідомого члена партії, а не обивателя, який усе бере під сумнів.

Селеш запросив Цобора сісти. За звичкою якусь мить розглядав його, потім запропонував сигарету.

— Ти правильно зробив, що поділився своїми сумнівами.— Секретар обкому помовчав.— Справді, завдання це не з легких. Свого часу тут оселилося дуже багато німців. Звичайно, в постанові не все перед-

[1] Банат — історична область у Південно-Східній Європі. Відповідно до Тріанонської мирної угоди 1920 р., Банат був поділений між Румунією та Югославією.

бачено і враховано. Але зволікати з цим не слід. Нема часу довго обсмоктувати кожне питання, що може виникнути в ході виконання постанови.— Він поплескав Цобора по плечу.— Ти б трошки підігнав теорію...

Селеш відчинив вікно, пройшовся туди-сюди по кабінету, думаючи про щось своє. Він, здавалося, забув про саме існування Цобора. Коли тютюновий дим витягло з кімнати, Селеш зачинив вікно, простягнув руку.

— Що ж, бажаю успіхів, товаришу Цобор. Згоден, робота ця невдячна. Але важлива. Згадай, скільки лиха зазнали ми від німців за тисячу років, скільки принижень! А ти ще балакаєш про якусь там несправедливість. Проте цілком можливо, що і я в чомусь тут помиляюсь.

У Цобора ще був час. Він походив по Керуту, купив тепле вовняне кашне. Потім зійшов на берег, до розбитої переправи. Звідси, коли точилися бої за Буду, їх перекидали на той бік. Тепер і ті бої, і переправа здавалися йому майже такими ж далекими, як дитинство. Проте він раз у раз в думках повертався до тих днів і подій. Ось і тепер він стояв на березі, курив і згадував. Плюнув у воду, вилаявся. «Взяв мішок, то тягни. Хоч не завжди тобі пояснять, що в ньому. І так буде завжди? Навряд. Політика — не сегединський гуляш: повибирати м'ясо, а все інше хай їсть, хто хоче. Прокляте життя! Як холодно, до бісової матері! Як захмарилося! Але з того боку, від Буди, віє свіжий вітрець, і повітря таке чисте...» Цобор ще трохи постояв, затим попрямував до корчми. Матраї вже сидів там, побачивши Цобора, замахав руками, мало шибку не висадив у вікні, що виходило на вулицю Сечені. Матраї пив ром, піт струмком стікав з його розчервонілого обличчя.

— Сьогодні я п'ю ром, і тобі, кумцю, раджу, справжній ямайський ром, бо те вино, наче сеча... А чому п'ю, знаєш? — він не зводив з Цобора запалених очей.— Ну ще б пак, звичайно ж, знаєш. Воно б, може, й нічого, але в мене тут швагер, молодша сестра, дітлахи, швагерова рідня... Як же я тепер подивлюся їм в очі? Я, депутат, і нічим не можу тут зарадити. Така людина лайно, а не родич!

Цобор замовив квасолевий суп, антрекот, червоне вино. Офіціант сказав, що червоного нема. Цобор погодився на біле.

— Так нічого й не скажеш? — допитувався Матраї.

Цобор ковтнув вина, закурив.

— До біса ці твої балачки! — тихо промовив він.— Якщо і далі так піде, то, слід чекати, що скоро надійде черга інших. Не швабів. А чорнооких, лисих, артилеристів. Стрілочників. Звідки я знаю, хто там іще! Бо хтось із них — чи кілька — вчинили якесь свинство. Невже ти не розумієш? Притягання до колективної відповідальності! Це ж кричуща несправедливість. Зате це найкращий спосіб позбутися клопоту вирішувати, хто правий, а хто винуватий.

— Так, я лише...

— Твого швагера і його родину я беру на себе. Я знаю твого швагера.

— Ти це зробиш? Заступишся за нас на комісії?

— Так.

— Бо якщо я... мене одразу затюкають. Скажуть, ну, звичайно, і тут сімейщина.

— Але за інших родичів не ручуся...

— Хай виплутуються, як знають! Лише молодшу сестру... діти! Лукачу, бог тебе благословить, а я дай поцілую!

Він перехилився через стіл, перекидаючи пляшки й чарки, почоломкався з Цобором, потім замовив ще рому. Випив.

— Це правда, що ти сказав. На жаль. Завжди важко визначити, хто праведник. Сподіваюся...

Так і не дізнавшись, на що сподівався Матраї,— бо ром швидко зробив своє діло,— Цобор витягнув його на вулицю, посадив у таксі. Треба було встигнути на поїзд. В машині він змушений був весь час підтримувати свого п'яного як чіп приятеля, щоб той не впав з сидіння. Коли вони зійшли в Гемеші, в обличчя їм ударив вітер: рвучкий, холодний, що пронизував до кісток. Матраї трошки протверезів.

— Баліга,— промимрив він,— купив дочці гарнітур меблів. Справжній. Від панів. Носив у кишені щось із десяток газетних оголошень про розпродаж. Ти не думай, що то сьогодні вранці він вирішив зробити тебе своїм зятем. Мені він говорив про це вже кілька тижнів тому. Свиня.

— Свиня!

Цобор провів Матраї додому. Вертаючись, заглянув у райком. На дошці оголошень прочитав, що вистава, призначена на сьогодні, не відбудеться: Єнці Лаці звихнув ногу. Цобор піднявся нагору, там довідався, що неперевершений гемешський танцюрист, виконуючи свій номер у самодіяльному концерті, так захопився, що впав зі сцени. І сміх, і гріх. Кішміхаля ніде не було видно, і Цобор залишив йому записку, щоб завтра на десяту годину скликав бюро міської парторганізації. Йдучи додому, підняв комір, насунув на лоба капелюх.

Біля корчми Гарі юрмилися люди. Підійшовши ближче, Цобор мало не впав з несподіванки: Бланка, ледве тримаючись на ногах, била Арпі сумочкою по голові. Гарі, побачивши Цобора, зник за дверима. Арпі приловчився, вліпив Бланці кілька ляпасів. Обоє були п'яні. «Обійти їх, поки не пізно». Але з боку поліцейського управління, що містилося навскоси через вулицю, вже підходив патруль. Один з патрульних виявився сержантом Петені, другий поліцай був незнайомий. «Ці двоє,— Бланка й Арпі,— пропащі люди. Отак ганьбити себе на потіху людям. Може, й справді, вони, як-то кажуть, одне одного варті? А коли так, то Бланку треба викинути з пам'яті. Раз і назавжди». Петені підійшов, відрапортував. Переступив з ноги на ногу, чекаючи вказівок.

— Жінку,— Цобор сам здивувався, що так назвав Бланку,— відішліть додому. Мого брата... замкніть на ніч у холодну. За бешкет. Протоколу не треба. вранці теж випровадите додому.

— Слухаюсь, пане старший лейтенант. Провести додому чи відпустити додому?

— Ви чули, що я сказав.

— Так точно!

Поліцаї схопили Арпі під руки, Бланка кинулася до них, вчепилася.

— Чого вам від нього треба? Це не ваша справа! Пустіть його! Арпі, любий... Арпіку, чому ти не боронишся?!

Цобор обернувся до Бланки.

— Забирайся додому! — різко сказав він.— Чуєш!

Бланка мовчки поплентала ся геть. Коли наблизилась до залізничного переїзду, саме опускали шлагбаум. Але вона не зупинилася, пря-

мувала далі. Цобор кинувся навздогін, відтягнув дівчину від поїзда, що гуркотів уже зовсім близько. Бланка витріщила на нього затуманені очі.

— Це ти? Ти, паскуднику? Не смій мене торкатися!

Вона виривалася, відштовхувала свого рятівника, лаялася. Коли поїзд проїхав, Цобор пустив дівчину:

— Тепер іди.

Бланка нерішуче обсмикнула на собі плаття, поправила пальто.

— Лукачу,— мовила вона протверезілим голосом,— я не чула, що наближається поїзд. Я не бачила нічого довкола себе! Ти знаєш, ми з Арпі трошки...

— Від сьогодні я для тебе більше не Лукач. Я не хочу тебе бачити.

Бланка ішла не оглядаючись. Далі й далі. Цобор стояв і дивився їй услід, аж поки вона зникла за рогом вулиці.

Цобор повечеряв. Сів у крісло, присунувся ближче до теплих кахлів пічки, випростав ноги. Не хотілося ні про що думати. Курив. Грівся. «Отак і пливти за течією. Не треба робити ніяких зусиль. Кудись та винесе». Він плив на хвилях дрімоти десь до пів на одинадцяту, коли Гал відчинив двері.

— Добрий вечір, паничу.

— Добрий вечір. Сідайте, дядьку Якобе.

— Не гнівайтеся, будь ласка. Щось не спиться.

— Чому?

— Перепрошую, не моє діло втручатися, ви тільки рукою махніть, і я замовкну. Але... з молодшим паничем негаразд.

— Що негаразд?

— Ну... Я все-таки теж щось помічаю. Ні стида, ні совісті. Це до добра не доведе. Я й говорити не наважуюсь... Як тільки ви, паничу, кудись їдете...

— Я знаю.

— І...

— А що б ви зробили на моєму місці?

Старий провів долонею по щоці, зарослій сивою щетиною.

— Не знаю. Та, може, й дав би прочухана, хоча я й не маю такої звички.

— Побити молодшого брата?

— Хіба обов'язково бити, перепрошую. Адже минулої зими під командуванням панича було стільки солдатів...

— Сто сімдесят чотири.

— Ну, серед такої кількості людей завжди знайдеться хтось, на кого вмовляння діють, як свята вода. Та й накази теж. Що робить в такому разі безпосередній начальник? Примусить непокірного бігти, дертися через перешкоди, повзати по-пластунськи...

— Але ж тут не армія.

Старий раптом скипів.

— Тоді що? Терпіти? Нехай байдикує, розтринькує гроші, підриває авторитет старшого брата... Паничу! Може, ще не пізно. Але коли справа зайде надто далеко, тоді нарікайте на себе. Бо ви не тільки старший брат, ви — замість батька. Перепрошую, вже всюди подейкують, що цей йолоп Цобор — вибачте, не я так кажу — на свою мізерну зарплату утримує брата-паразита, а сам на зборах закликає людей працювати...

— Гаразд, дядьку Якобе, я подумаю, що робити.

— Розумію, перепрошую. Але і ця пиятика також... Це ж вам не Будапешт, тут погана слава біжить швидко. І хто б міг подумати, що з Арпі отаке вийде.— Старий підвівся.— Не гнівайтеся на мене, паничу. Я побачив, що у вас ще світиться. На добраніч.

— З богом, дядьку Якобе. Отже, ви думаєте, що... потрібні рішучі заходи?

— Я думаю тільки те, що молодшого панича треба наставити на правильний шлях.

Цобор викурив ще одну сигарету, узяв папір і написав секретареві записку — на який день і на котру годину скликати збори керівників громадських організацій. «Це забере тиждень, коли не більше. У районі чотири швабські села і ще два, половину або третину населення яких становлять німці. Що ж, буде над чим поморочити голову».

Вранці, вже зібравшись їхати, Цобор вирішив узяти з собою грошей. Вийнявши кахлю, він помітив, що пачечка банкнотів наче потоншала. Перелічив раз, вдруге — грошей зосталося менше половини. Зник і важкий золотий ланцюжок від годинника. Цоборові аж подих перехопило від злості. Згрібши в кулак гроші, дідусів перстень з печаткою й кілька фотографій, він пішов шукати нове місце для схованки. Обійшов увесь дім, проте можливі схованки видалися йому не досить надійними: а що, коли Арпі почне шукати саме тут! Він знайшов товсту бавовняну ганчірку й загорнув у неї всі свої коштовності, додавши до них ще срібний портсигар. Піднявшись на горище, засунув пакунок під дах, між двома балками й закидав його всяким мотлохом. «Цирк та й годі,— подумав Цобор.— Тепер кожного разу, коли знадобляться гроші, доведеться порпатися тут в пилюці». Коли він зійшов з горища, у вітальні вже чекали сержант Петені й Арпі. Петені відрапортував, Цобор потис йому руку.

— Дякую, сержанте.

— Слухаюсь! Щоб я не забув, пане старший лейтенант, товариш капітан передає вам вітання. Він теж гадає, що складати протокол нема потреби.

— Ти здаєш варту?

— Так точно!

— То коли вийдеш завтра, перекажи товаришеві капітану, що я щиро йому вдячний.

Арпі мав жалюгідний вигляд: набряклі повіки, обличчя в синцях, руки тремтять.

— Не сердься, брате... я не хотів... Сам не знаю, чому воно так виходить. Я намагатимуся...

Цобор перепинив його:

— Крім усього, ти ще й крав.

Ляснув перший ляпас. Арпі впав горілиць на диван. Цобор лівою рукою підняв його, правою вліпив ще. Молодший брат, як купа ганчір'я, осів у крісло, безтямно блимаючи очима.

— Ні... не сердься...

— Ти мене чуєш?

— Так, брате.

— Я підшукаю тобі роботу. Через тиждень почнеш працювати. Розумієш, що я кажу?

— Розумію.

— Скільки разів прийдеш додому п'яний, стільки разів діставати-

меш прочуханки. І до того, як підеш на роботу, і потім. А взагалі даю тобі місяць. Якщо за цей час вчиниш якесь паскудство, можеш іти, куди хочеш. Я не терпітиму тебе більше у своєму домі. Ясно?

— Ясно.

— Шістнадцятого січня підіб'ємо підсумки. Отже, дивись! А тепер іди у ванну, вмийся і лягай спати... Більше я тобі не скажу нічого.

Цобор зайшов до своєї кімнати, подзвонив на хімічний завод. Директор перебив його, навіть не вислухавши до кінця: «Пане Цобор, ваш брат може ставати до роботи, коли захоче. Скажімо... скажімо, в бухгалтерії».

Шістнадцятого січня Цобор сам накрив стіл, поставив посередині букет квітів, з сулії налив у пляшку вина, закурив, походив по кімнаті, думаючи про Арпі: той працював сумлінно, здебільшого вчасно приходив додому, майже зовсім кинув пити. «Невже це можливо? Треба б сказати йому щось утішне. Але ж уже сьома година, в цей час він, як правило, вже вдома». Коли минула восьма, Цобор подзвонив на завод. Вахтер на прохідній сказав, що молодий пан Цобор пішов як завжди, о п'ятій годині. «Сам?» — «Сам. Тобто... у дворі на нього чекала пані. Так, вродлива пані, це я пам'ятаю». Бланка, подумав Цобор. Отже, вони зустрічаються. Але де? Байнацкі приїздить додому з Пешта шестигодинним поїздом, в його домі вони навряд чи можуть гратися в тата й маму. А де ще? Цобор подумав якусь мить, потім вирішив: однаково нікуди той тип не дінеться, й сів вечеряти сам. Коли підвівся з-за столу, брата все ще не було. Взяв томик Ремарка, що лежав на нічному столику Арпі, прочитав назву «На Західному фронті без змін». Книжка виявилася цікавою. Вже десь опівночі Цобор, не замкнувши вхідних дверей, ліг спати.

Прокинувся він о другій годині. З вулиці хтось грюкав у віконницю. «Він кретин. Або знову набрався. Адже двері не замкнені». Цобор накинув на плечі шкірянку, вийшов у двір. У саду стояв якийсь незнайомий миршавий чоловічок, років десь під п'ятдесят.

— Хто ви такий?

— Добрий вечір, пане секретар. Вибачаюсь, що так пізно... Моє прізвище Йоганн Мюльбахер. Мюльбахер Янош. Ви мене не пригадуєте? Я був там... точно, я був там, коли пан секретар напередодні виборів виступав з промовою.

— Де?

— В Баболці. В останню неділю жовтня.

Цобор відчув, що тремтить від холоду.

— Заходьте. З біса як холодно! — Він запросив пізнього гостя сісти.— Щось я вас не пригадую. Чим ви займаєтеся в Баболці?

— У мене є трішки землі. Півтора хольда. При нагоді підробляю на поденній.

— Ви член партії?

— Ні, перепрошую. Ніколи не був.

— Тоді чого ви прийшли до мене? В такий час?

— Можна закурити?

— Будь ласка.

Мюльбахер закурив. Закашлявся.

— Андраш Пецек сказав, що тільки пан секретар може допомогти. Велика біда. І так несподівано...

— По порядку. Що за біда?

— Переселення. Сьогодні зібрали народ, вже у вагони людей заганяють. Через те я й кажу, що...

Цобор підняв руку.

— Я нічим не зможу вам допомогти. А Пецеку я скажу кілька теплих слів. Якого дідька він послав вас до мене? Є постанова уряду, її треба виконувати.

Мюльбахер підвівся з стільця і зразу ж упав на коліна. Його мокре від сліз обличчя здригалося, проте його безладні благання залишалися без відповіді. Глянувши на Цобора, який стояв з незворушним лицем, Мюльбахер підхопився, полою пальта витер сльози.

— Що ж, так і буде. Але цей обман хай залишається на вашій совісті, пане секретар.

— Як ви смієте називати обманом законну постанову законного уряду?

— Я кажу про те, що робиться в Баболці. Ось, прошу вас, Шарфмессер. Велика корчма, шістдесят хольдів землі, два виноградники, десять фурманок. А ось вам, перепрошую, Вальденберг: п'ятдесят три хольди орної, три — виноградників, два хольди під абрикосами, крамниця. І тепер у нього двоє наймитів, у крамниці помічник. А ще, перепрошую, Похлінг, сорок сім хольдів, млин...

— Ну, от їх і переселять!

— Вибачте, пане секретар, якщо так і далі триватиме, вони нікуди не дінуться. Ось тут і починається свинство. Мене у списку не було, ще вчора і сьогодні я колов дрова у дворі сільради. Я на власні очі бачив, як Вальденберг з рук у руки передав одному з тих, що займаються переселенням, парусинову торбинку. А що в ній, я таки побачив краєм ока, коли вони її розкривали: золоті браслети, годинники, сережки, обручки... Я бачив! І не тільки я. Мій старший брат, з яким ми разом працювали, теж бачив. Та я тоді не зразу й второпав, що до чого. А сьогодні ми зрозуміли, що може зробити та торбинка, якщо в ній повно золота. Прізвища Вальденберга, Шарфмессера і Похлінга зникли із списку, хоча перші двоє організували в Баболці фольксбунд, а третій вербував до СС місцевих жителів та німців із Задунаю. Замість них вписали прізвища трьох злидарів, серед яких виявився і мій однорукий син! Пане секретар, як можна виселяти в Німеччину мого сина, коли він був угорським гонведом, втратив у Карпатах руку, має урядові нагороди?

Цобор присунувся ближче до пічки, встромив у пантофлі босі ноги.

— Мені вас шкода. Зверніться в поліцію.

— Я? Хто я тепер такий? Навіть не громадянин! Шваб. Перепрошую, в обід я таки пробився до начальника баболцької застави. І що ж з того вийшло? Я розповів йому все, як оце вам, товаришу секретар. А він у крик: «Ти, брехлива свиня, та як ти смієш зводити наклеп на довірених людей!» Випхнув мене за двері, дав коліном під зад. Ну, я й пішов до товариша Андраша Пецека, місцевого секретаря. Він сказав мені, що коли нам хтось зможе допомогти, то це тільки ви, пане секретар. І що справа не терпить зволікання.

— Я не можу! До моєї компетенції належать лиш партійні справи.

Мюльбахер не зводив з Цобора запалених, благаючих очей.

— Невже пан секретар теж такий? Як інші? Перед виборами все, а потім нічого?

У Цобора було таке відчуття, наче на нього накидають зашморг. Поки не затягнули, треба ухилитися, не дозволити.

— Не вичитуйте мені, чуєте! Я ніколи нікому не обіцяв, що втручатимуся в ці справи з переселенням. Я взагалі нічого не знав про нього.

— Але тепер вже знаєте! Знаєте і те, як його здійснюють. Я напишу про це прем'єр-міністрові. А потім візьму торбу і піду просити милостиню. Начеплю нагороди сина і всім розказуватиму,— байдуже, слухатимуть мене чи ні,— що світ не змінився. Хто щось має, той з будь-якої халепи викрутиться, а в кого нема нічого, того коліном під зад.

— Замовкніть, вже набридло, хай вам чорт! Вранці я подзвоню до районної поліції. Побачимо, що можна буде зробити.

— Тоді вже нічого не зробите. Поїзд відходить на світанку, о п'ятій годині.

— Але, чоловіче, чого ви хочете від мене? Розбудили серед ночі, наговорили такого, що голова йде обертом. Що ж мені, підхопитися й бігти вас рятувати? А чи подумали ви, що я теж не все можу?

Мюльбахер мовчав. І очі його вже не благали — вони дивилися кудись мимо Цобора, пусті й байдужі.

Цобор вилаявся.

— Почекайте, Я зараз.— Він нашвидку вдягнувся.— Ви коли вирушили?

— Близько дванадцятої.

— На машині?

— Пішки.

— Прокляття! Двадцять три кілометри!

— Я ішов дуже швидко, біг, скільки мав сили.

Цобор надів під кітель светр.

— Налийте собі склянку вина.

— Дякую.

— Ви їздили коли-небудь на мотоциклі?

— Ні.

— Ну, то сідайте. Бо якщо поїзд відходить о п'ятій, ми не можемо чекати й хвилини.

Цобор замкнув двері, поклав ключ у кишеню. Викотив мотоцикл, завів мотор. Увімкнув фару. В районному відділенні поліції він розбудив Бертака; у того сон як рукою зняло після перших же фраз Цобора.

— Якщо це правда...— тільки й сказав він.— Але як ми доведемо?

— Надворі чекає свідок. А на місці ще один.

— Так, розумію. Що ж, в крайньому разі, можна затримати відправку поїзда.

— Послухайте, товаришу Бертак, я не хочу робити щось таке, за що вас потім могли б притягти до відповідальності. Відмежуємо карну частину цієї брудної справи від політики. Політика — то моя справа.

— Як ви собі це уявляєте?

— Половину складу оперативної групи посадіть на велосипеди. Негайно. Коли я матиму речові докази хабарництва — я ще не знаю, як добуду їх,— ваші поліцаї візьмуть винних під арешт. Потім заберемо трьох негідників, які раніше значилися у списку, запакуємо у вагон, а тих, кого мали відпровадити замість них, випустимо.

— А коли не вийде?

— Що?

— Коли не буде ніяких речових доказів?

— Я йду на ризик. Ви зникнете в тумані, наче вас і не було.

Бертак кивнув.

— Я теж поїду. Через двадцять хвилин. Де ми зустрінемося?

— У дворі баболцької сільради.

Цобор сів на мотоцикл. Холод проймав наскрізь, Мюльбахер кулився на задньому сидінні. Цобор звернув спершу на станцію. Двоє поліцаїв ходили вздовж вагонів; чулися прокльони, лайка, плач. Начальник станції нервово бігав по кабінету.

— Хоч би вже їхали, хоч би їхали,— повторював він.

Цобор зупинив його.

— Коли від'їжджає поїзд?

— О п'ятій. Господи, ще дві години! Не зрозумійте мене неправильно, мені їх шкода, але й нерви мої не залізні.

— В разі потреби, можна буде на якийсь час затримати відправку состава?

— Як? На якій підставі?

— Послухайте, тут мають місце брудні махінації багатих швабів...

— Знаю! Все село знає. Невже ви через це приїхали?.. Уявляєте, яка буча може знятися?..

— Я поспішаю. Що ви пропонуєте?

— Ну, насамперед складемо акт. Що на ваше прохання поїзд вирушить із запізненням. Але цей акт ви мусите підписати.

— Гаразд.

Завжди одне й те саме, подумав Цобор. Заходиш глибше й глибше. Бо ж не поплаваєш, коли води тільки по коліно. Він підписав акт, зиркнув на телефон.

— Працює?

— Звичайно. Але зв'язок є тільки між залізничними станціями. Нікуди більше ви не додзвонитеся.

Цей клятий ґемешський телефонний вузол! Всі телефонні панночки о десятій вечора вже ушиваються додому. А треба б подзвонити Селешу, принаймні і він знав би про всю цю історію. Хоча він, напевне, був би проти подібної ініціативи. Цобор вийшов до Мюльбахера, який аж трусився від холоду.

— Де саме в сільраді засідають оті комісари?

— У кімнаті, що виходить у сад.

— Лізьте на сідло. Але, чоловіче, коли ви щось наплели...

— Присягаюсь... Чим поклястися?

Цобор рушив. Капітан із своїми підлеглими вже чекали їх у дворі.

— Що будемо робити? — запитав він.

— Залишайся поки що тут.— Цобор навіть не помітив, що назвав капітана поліції на «ти», хоч той і зрадів з такого звернення.— Я підніму хабарників у лігві. Якщо крикну — швидко до мене.

— Зрозумів.

Сільрада містилася в добротному будинку з товстими стінами й дюймовими віконницями, розбити які можна було хіба що з гармати. Цобор намірився був грюкнути по них кулаком, але передумав: стріляні горобці, навряд, щоб отак відразу й відчинили. Обійшов дім, зупинився перед вхідними дверима. Нічого не придумаєш. Грюкнув раз, вдруге. Ще і ще. З вікон сусідніх будинків почали висуватися голови; нарешті

всередині запалили лампу. Двері відчинилися, на порозі в довгій нічній сорочці з'явився один з комісарів. Вирячився на Цобора.

— Ви що, не знаєте, що секретар приймає вдень?

— Я в терміновій справі,— відповів Цобор і штовхнув двері разом з комісаром.— Вибачте за пізній візит, але я хочу говорити не з секретарем.

— Хто ви такий?

Цобор сказав.

— Ну то й що? Здається, нам з вами нема про що говорити.

— Це тобі тільки здається, гієно!

— Що таке? Та як ви смієте...

— Ну, годі! Іди витягай з ліжка другого паскуду. Швидко!

Спантеличений комісар шмигнув у кімнату для гостей. За кілька хвилин вони вернулися вже удвох. Другий був у трикотажних трусах і майці.

— Чого треба? — різко кинув той, що в майці.— Хто вам дозволив вдиратися сюди серед ночі?!

Цобор глянув на годинник.

— У мене обмаль часу. Даю вам три хвилини. Досить для того, щоб покласти отут парусиновий мішечок з усім його вмістом. Зрозуміли?

Той, що в майці, все ще козирився:

— Чоловіче, ви п'яний. Який мішечок? Та чи знаєте ви, з ким розмовляєте? Я вас так провчу, що своїх не впізнаєте!

Цобор знову глянув на годинник.

— Дві хвилини двадцять секунд. Раджу не гаятися. А стрибати у вікно не раджу — у дворі на вас чекають восьмеро поліцаїв.

Комісари вклякли на місці. Той, що в майці, вилаявся.

— Я не розумію, чого ви від нас хочете. Але дивіться, щоб ви на цьому не погоріли.

— Одна хвилина сорок секунд.

Цобор підійшов до вікна. Розчинив навстіж. Витяг пістолет.

— Що ж, гаразд. Готуйтеся здохнути при спробі втекти. П'ятдесят секунд.

Коли залишалося сім секунд, Цобор звів пістолет, наставив на того, що в майці.

— Убивця! — заверещав той.— Брудна наволоч!

Головне — не втрачати самовладання,— подумав Цобор.— Але коли ці двоє зараз же не віддадуть своєї здобичі, я вистрілю. Або ні. Вони зрозуміють, що я їх тільки лякаю, і тоді не буде речових доказів, хабар залишиться у них. Злидарів повезуть у вагонах. Шарфмессери нишком хихикатимуть: ти, Цоборе, заліз у лайно по самі вуха.

— Одна секунда.

— Ні! Чоловіче, не треба!..— Той, що в майці, вибіг у другу кімнату й тут-таки повернувся з портфелем у руках. Хапаючись, він виклав на стіл коштовності, гроші, мандати, списки, якісь хустки, яблука.

Цобор, не опускаючи пістолета, сунув ліву руку в кишеню, витяг носовичка, витер лоба.

— Вперед,— гукнув він у вікно.

За мить начальник районної поліції вже був у кімнаті. Слідом за ним ускочив старшина Яніцкі з автоматом. Цобор непомітно засунув у кишеню пістолет.

— Складіть акт,— попросив він.— Речові докази на столі.

Бертак кивнув головою.

— Швидко ви все це облагодили...

Цобор тільки тепер звів подих, блимнув на капітана. «Швидко! І ти колись знатимеш, хлопче, як можуть видатися вічністю якісь три хвилини! А що мені всиплють за це? Сваволя, погроза зброєю... Що серйозніше — цей випадок, чи справа з доларами? До дідька, наперед не загадуй, що невідомо, як воно буде далі.

Він перебіг очима обидва списки. Первісний варіант і виправлений.

— Мюльбахер! Де ти там заховався?

— Я тут, пане секретар,— озвався худорлявий чоловічок, розтираючи долонями вуха.— Будь ласка, наказуйте, пане секретар.

— Підійдіть сюди. Ось прогляньте, тільки уважно.

— Нема чого й дивитись, перепрошую. Замість отих трьох сюди вписали мого сина, Ганзі Мюллера та Міхаля Фрідлендера.

— Міхаль?
— Міхаль.
— Це ж не німецьке ім'я.
— Та ні, звичайно.
— А списки все-таки прогляньте.
Мюльбахер нахилився над столом, водячи пальцем по папері.
— Усе, як я сказав.
— Гаразд,— мовив Цобор.— Ви, звичайно, знаєте всі будинки в селі?
— Авжеж, перепрошую, я...
— Найперше будемо брати Шарфмессерів, Похлінгів, Вальденбергів. Поки вони нічого не пронюхали.— Він обернувся до капітана.— Будь добрий, давай команду.
Бертак гаркнув:
— Сержант Бурчі!
— Слухаю! — Бурчі просунув голову у двері..
— Цей чоловік... як його звати?
— Мюльбахер.
— Словом, підете з ним, він покаже, де мешкають оті троє. Заберете разом із сім'ями і під вартою відпровадите на станцію. Двадцять хвилин на збирання. Ні, п'ятнадцять. Якщо спробують чинити опір, обходьтеся без зброї. О четвертій годині тридцять хвилин зустрічаємося на станції.
— Зрозуміло, товаришу капітан!
— Почекайте. Когось із ваших людей залиште тут, хай вартує, інших забирайте з собою.
О четвертій годині десять хвилин підвода, на якій сиділи двоє комісарів із зв'язаними мотузкою для сушіння білизни руками, під конвоєм старшини Яніцкі, рушила в Гемеш. О четвертій годині тридцять хвилин в останній вагон всадили три сім'ї, і конвоїри побігли вздовж поїзда, вигукуючи: «Мюльбахер!», «Фрідлендер!», «Мюллер!» Коли всіх їх знайшли і випустили з вагонів, до п'ятої ще залишалося десять хвилин. Цобор зайшов до начальника станції, попросив повернути підписаний акт — тепер він уже був непотрібний. Проте начальник не погодився.
— Е, ні, що б там не було, а ви перетасували вже укомплектований состав.
Цобор нараз відчув себе страшенно стомленим.
— Не кажіть дурниць.
— Не віддам і край!
— Послухайте, мені ще ніколи не доводилося бити начальника станції.— Він смикнув акт до себе, папір роздерся надвоє. Другу частину начальник станції притискав до грудей і щось викрикував.
Поїзд рушив. Цобор вийшов на перон. Мюльбахер стояв біля шлагбаума, пригортаючи до себе однорукого сина, наче боявся, що його знову заберуть. Він так перехвилювався, що забув навіть подякувати за те, що для нього зробили. Цобор усміхнувся.
— Глянь лишень,— звернувся він до Бертака.— Цей бідолашний чоловічок у цю мить не віддав би сина за все золото, яке тільки є на світі.
Капітан думав про інше.
— Я радий, що взяв участь у цій чіткій операції,— заявив він.—

Скажи, ти остаточно вирішив махнути рукою на своє військове покликання?

— Так.

— Шкода. Підвезеш додому?

Цобор запросив Бертака випити чарку виноградної горілки. Арпі все ще не було, в домі тиша, диван незастелений.

— Ще одну?

— Дякую. Добре пішла. Вибач... я оце подумав... Щоб не виникло якогось непорозуміння, напиши короткий рапорт про це паскудство в Баболці. Вчорашнім числом. Так воно буде спокійніше.

Цобор кивнув. Написав рапорт.

— Приємного відпочинку,— попрощався Бертак.

— Не так швидко. Тепер засяду за ще один рапорт. Довший і складніший. В обласний комітет партії.

— Але ж нічого...

— Звичайно, що ні. Тільки ж комісари розкажуть судді те, про що тобі не говорили. Що я примусив їх викласти коштовності, погрожуючи зброєю.

— Зброєю? — Капітан похитав головою.— Тепер мені ясно, чому все так швидко скінчилося.

Цобор написав усе як було, до останньої дрібниці, приготував два примірники. Один залишив собі. О сьомій годині попросив Гала принести сніданок. Поснідавши, поїхав до обкому.

Через п'ять днів його викликали на дисциплінарну комісію. Коли зайшов у кімнату, зразу побачив на столі половинку того роздертого акта. Сягнув рукою в кишеню.

— Ось друга половина.

Гаст суворо глянув на нього, похитав головою.

— От якби ваша половина була не тільки порядною, а й...— Він замислився.— Дивіться, товаришу Цобор. Щоб розібратися у цій справі, в принципі не потрібно багато зусиль. У своєму рапорті ви все детально описали. Цей папірець — він помахав актом — начальник баболцької станції передав нам вже наступного дня. Звичайно, по-людськи, мабуть, можна зрозуміти ваш вчинок. Але ж ви секретар райкому! Секретар райкому, який на активі заявляє, що він не погоджується з постановою про переселення, а потім каже, що докладе всіх зусиль до її належного виконання... Чому ви в це полізли? Ви могли б знати заздалегідь... Авжеж! Наперед! Ми тут з товаришами мучимося... Дивіться, вам висловили письмову подяку за відмінну роботу на виборах. А ми змушені вліпити відповідне стягнення. Скажіть, як це у вас виходить?

Цобор попросив дозволу закурити. Дозволили.

— Ви сказали, товаришу Гаст, що по-людськи...

— Так, я сказав! Але ви ніколи, ні на хвилину не повинні забувати, на якій ви посаді!

— Так, знаю. Можливо, я не відповідаю тим вимогам...

— Товаришу Цобор!

— Прошу вибачити. Я помилився. Але, на жаль, я не тільки думаю так. Я так намагаюся й діяти. По-людськи. Я плекаю ілюзію... що людина і її посада можуть стати єдиним цілим. І тоді не буде потреби йти на болісні компроміси.

Гаст ударив худорлявою рукою по столу. Хотів щось сказати, але стримався і тільки мовчки дивився на Цобора крізь скельця окулярів, поки сусід не торкнув його за руку.

— Може, у вас є якісь запитання? — промовив Гаст низьким голосом.— Або зауваження чи доповнення?

— Нема.

— Чи ви хоч шкодуєте, що так вчинили?

Він ледь помітно кивнув, немов спонукаючи Цобора дати ствердну відповідь. Цобор здригнувся... Хоче допомогти. Але не може. Не він вирішив, а правила. Але ж бувають особливі ситуації, як от ця, не передбачені ніякими правилами.

— Неправдою я не зараджу своєму становищу,— відповів він.— Коли мене вперше покарали, я під впливом хвилини дав собі слово надалі не виходити з визначених рамок,— хоч би там що. Чітко дотримуватися правил. Доповідати, куди потрібно. Але якось... та баболцький поїзд уже мчить до Гедєшголома. Діло зроблено. А надалі? Як повестися в такій ситуації,— хай скаже товариш Гаст,— коли знаєш, що треба негайно йти на допомогу? Доповідати? Поїзди, як і людські долі, не чекають.

Цобору винесли догану. Виходячи, він став на воротях, глянув на розколотий надвоє будинок — колись він закинув сюди шмаття Арпі. Швидкими кроками у двір зайшов Селеш, зупинився на мить, поклав руку Цоборові на плече.

— Куди?

— Якраз думаю. Куди?

Селеш пильно подивився на Цобора. Можливо, його здивував той незвичний, нерішучий тон, яким були вимовлені ці слова.

— Не роби дурниць, Цоборе. Ми на тебе розраховуємо.— Потиснув руку.— Заробив стягнення? Але ж то не навіки. Через якийсь час його можна й зняти.

Цобор сів на мотоцикл і помчав додому. У вітальні на нього чекав Бертак. Підхопився з стільця, клацнув підборами.

— Вибач, товаришу Цобор, але я мусив провести тут обшук.

— У мене?

— Ні, ні. Тобто у тебе, але в зв'язку з молодшим братом. Разом з бухгалтером і комірником хімічного заводу, він збував власникам виноградників мідний купорос. За місяць продали дев'ять з половиною центнерів. На щастя, я не знайшов навіть грама цієї речовини. Твій брат перебуває під арештом. На жаль, я тут не можу стати осторонь.

Цобор сів. Не почувши від нього жодного слова, капітан швидко попрощався. Треба б покуштувати рому. Навіть Матраї звалився тоді з ніг, хоч вино для нього, як вода. Цобор ще трохи посидів, замкнув двері, завів мотоцикл. Поїхав. Просто так. Навмання. Вітер жбурляв в обличчя холодні лапаті сніжинки. Цобор покрутився по місту, зупинився біля «Корони». Зайшов. Попросив коньяку. Коли виходив, за ним слідом рушила Бланка,— він навіть не помітив, що вона тут.

— Лукачу!

Цобор зупинився, глянув на неї. Яка вона гарна. Так і кортить обняти. Наче нічого й не було.

— Лукачу, це жахливо. Я й подумати не могла... Щоб отак кінчилося. Я не вмію чекати. Скажи, Лукачу, ти мене ненавидиш?

— Не думаю, щоб ми могли повернутися назад. Я часто думаю про все це, хоч знаю, що то намарне.

Сніг густішав. Мерзла земля на очах вкривалася білим килимом. Вони стояли. Мовчали.

Цобор сів на мотоцикл.

— Прощай, Бланко.

— Лукачу!

Цобор уже не почув її. Він мчав у Баболц.

З угорської переклали
Іван МЕГЕЛА і Севір НІКІТАШЕНКО

Малюнки Тамари ЄЛІСТРАТЕНКО

ВІД РЕДАКЦІЇ

В дні, коли ми закінчували готувати до друку останню частину роману «Без влади», всіх схвилювало повідомлення про космічний злет угорця — вперше в історії! — на радянському кораблі «Союз-36». Був у цьому чудовий символ розквіту народної Угорщини, що, ставши на шлях соціалізму, виборола власні свободу й народовладдя.

Впродовж багатьох століть угорців принижували й нищили; з кінця XV століття, від часів Корвіна, Угорщина не виграла жодної війни, й фатальна постійність поразок почала вкорінюватися в державну свідомість; період фашистської диктатури лиш поглибив це відчуття.

Але щойно ви закінчили читати роман про перемогу, про те, як угорська нація повернула собі гідність та відчуття господаря у власному домі. Все це було непросто, але партія комуністів згуртувала народ і привела його до високої перемоги. У цьому романі ви прочитали, як та перемога народжувалася; в повідомленні про космічний політ Берталана Фаркаша — сьогоднішня її висота. Автор роману, один з найвидатніших письменників народної Угорщини, визначний державний діяч Імре Добозі чимало ситуацій роману відтворив з власного досвіду. Звідси й переконливість твору, звідси його надзвичайна популярність у народній Угорщині.

В ілюструванні добірки поезій Беранже використані гравюри французьких художників з паризького видання «Пісні Беранже» 1866 р.

П'ЄР-ЖАН БЕРАНЖЕ

ЖАК

Доволі спати, Жак! Вставай-но!
Якийсь судейський черевань
Обходить нашу глухомань.
Це за податками, звичайно.
Прокинься, Жак! Вставати час!
Сам судовий іде до нас!

Вже день прийшов на зміну ранку.
Так довго зроду ти не спав.
Бо як одежу заставляв,
То прокидався й на світанку.
Прокинься, Жак! Вставати час!
Сам судовий іде до нас!

А вдома ні гроша. О, боже!
Загавкали надворі пси.
Ти хоч відстрочки попроси.
Та чи ж король чекати може!
Прокинься, Жак! Вставати час!
Сам судовий іде до нас!

Яку ж він правитиме плату
З сім'ї, де шестеро дітей?
Мабуть, на продаж віддасте
Стареньку прялку чи лопату.
Прокинься, Жак! Вставати час!
Сам судовий іде до нас!

В злиденне наше господарство
Вже стільки вклали ми труда!
Удобрила його нужда,
А врожаї збира лихварство.
Прокинься, Жак! Вставати час!
Сам судовий іде до нас!

Не жди добра від піль безплідних,
Хоч ти й трудися день при дні.
Харчі сьогодні у ціні,
І навіть сіль, цей цукор бідних.
Прокинься, Жак! Вставати час!
Сам судовий іде до нас!

Винце тобі скріпило б сили,
Та дороге тепер воно.
Але ти випий все одно
Хоч за мою обручку, милий.
Прокинься, Жак! Вставати час!
Сам судовий іде до нас!

Тобі, можливо, сняться нині
Казковий скарб і супокій.
Та нам при розкоші такій
Податки, як щурі в хатині.
Прокинься, Жак! Вставати час!
Сам судовий іде до нас!

Заходять! Боже! Що робити?
Ти спиш, схололий і німий.
Ще вчора бідкалися ми,
Що в тебе вигляд хворовитий.
Прокинься, Жак! Вставати час!
Пан судовий прийшов до нас!

Чи ж мертвий чутиме дружину?
Йому по праці виснажній
Настане спокій у труні.
Але що жде його родину?
Прокинься, Жак! Вставати час!
Пан судовий прийшов до нас!

БЕЗУМЦІ

Ми, браві й доблесні солдати,
Шикуєм по шнурочку стрій.
Тому, хто сміє стрій ламати.
Горлаємо: «Безумцю, стій!»
Він і помре у нас в опалі.
Хто ж іспит нам складе тяжкий,
Тому воздвигнем п'єдестали,
Щоб возвеличить рід людський.

Ідея, ця заумна діва,
Не скоро стане під вінець.
Вона для дурня — юродива.
«Сховайся!» — радить їй мудрець.
Безумець, стрівши десь ідею,
Проситиме її руки.
І побереться він із нею,
Щоб був щасливий рід людський.

Я знав пророка Сен-Сімона
В достатках, потім у боргах.
Він прагнув розхитати трони,
Віщуючи суспільству крах.
Під старість, думами пойнятий,
Він мусив йти у жебраки.
Та все надіявсь показати,
Як визволяти рід людський.

Нас вчив Фур'є: «Виходь з болота,
Народе, жертво хибних дум.
В фалангах трудячись, біднота
Собі розвіє горе й сум.
Земля, пригод лихих зазнавши,
Віддасться небу залюбки,
Щоб міг під сонцем жити завше
У вічнім мирі рід людський».

І жінці рівних прав надати
Ще Анфантен порадив нам.
Та мрійники дивакуваті —
Герої ваших епіграм.
Як раптом людство не зуміє
Піти до щастя навпрямки,
Безумцю слава! Він навіє
Щасливий сон на рід людський.

Планети може відкривати
Безумець, піднятий на сміх.

Безумець, на хресті розп'ятий,
Своєю кров'ю змиє гріх.
Як раптом сонце завтра згасне,
Безумці винайдуть свічки,
І їхнє світло ясне-ясне
Осяє знову рід людський.

З французької переклав
Всеволод ТКАЧЕНКО

ПРОРОКУВАННЯ НОСТРАДАМУСА[1] НА ДВОХТИСЯЧНИЙ РІК

Це ж Нострадамус, астролог великий,
В час Генріха Четвертого прорік,
Що світ інакшим буде многоликий,
Коли двохтисячний настане рік.
Тоді ж бо наш Париж, святковий, радий,
Під Лувром зойк почує із рядів:
«Французи добрі, зглянь тесь, бога ради,
Подайте щось нащадку королів».

[1] Нострадамус (або Нострадам, 1503 — 1566) — відомий французький астролог, лікар, математик.

Той чоловік у лахманах, байдужний,
Який вигнанцем став іще дитям,
Сюди приб'ється босий, золотушний,
Немов на показ юним школярам.
Гукне сенатор: «Хто це там з торбами?
Старців нам вигнати закон звелів!»
«Пробачте, рід мій знаний ще між
вами, —
Подайте щось нащадку королів».

«Ти з роду королівського, дідище?»
«Так! — гордо відповість жебрак
блідий.—
Мій прадід в Римі, папському тоді ще,
Здобув корону й скіпетр золотий
І спродав їх, щоб мати чим сплатиться
За крик газет і брехні шпигунів.
А в мене замість берла — патериця, —
Подайте щось нащадку королів.

Мій батько вмер у борговій в'язниці,
Я ж не навчився ремесла, хоч плач.
Я руку простягаю, звідав ниций,
Як бідних скрізь жорстоко гне багач.
Я ще ступив на землю гордовиту,
Що гнала стільки раз моїх батьків.
Ох, ради жалю до великих світу
Подайте щось нащадку королів».

Сенатор скаже: «В мій палац за мною
Іди й живи щасливо серед нас.
Не дишем більш ненавистю святою
На королів: минув уже їх час.
Поки сенат вирішує не всує
Твою ж бо долю без високих слів,
Я, внук тих, що вбивали вас, шаную
Останнього нащадка королів».

І далі Нострадамус каже віщо:
«Республіка призначить королю
Сто луїдорів ренти, й зійде вище
Він, ставши мером нашого Сен-Клу.
Двохтисячного року в сяйві миру
Заквітне світ науки і трудів,
І Франція подасть підмогу щиру
Останньому нащадку королів».

ПІДСТУПНИЙ НАПІЙ,

або подяка бургундцям, які надіслали мені вина з найкращих виноградників

В тугій одежі — тонкостанний,
В просмоленім своїм брилі,
Як честь провінції, нам даний
Він із Бургундської землі.
Поважних літ, в накидці білій,
З ім'ям дзвінким, немов князьок...
Та цитьте, друзі, бо в застіллі
Він підбива до балачок!

«Це — друг нещасних!» — нам сказали
Ті, що йому відкрили схов.
А що як зрадник це зухвалий?
Він крізь поліцію пройшов!
І доброчинці м'якотілі
Доносять там у певний строк...
Та цитьте, друзі, бо в застіллі
Він підбива до балачок!

А він біжить і душу гріє,
Вже про героїв ми улад
Заводим пісню, і надія
Нам усміхається з-за грат.
Це ж його чарам на дозвіллі
Співець піддався був разок...
Та цитьте, друзі, бо в застіллі
Він підбива до балачок!

За ним уже співаєм славу
Ми сонцю, лозам і тому,
Хто справедливість величаву
Французькому відкрив уму.
За Пробуса [1] п'ємо зраділі,—
А він підтакує щокрок...
Та цитьте, друзі, бо в застіллі
Він підбива до балачок!

Здолаєм зрадника нарешті,
Тому й продовжуєм обід.
Якщо вино було в арешті,—
Нехай іде без жодних бід.
Сюди, намовнику, змужнілі,
Ми правду взнаєм назубок...
Та цитьте, друзі, бо в застіллі
Він підбива до балачок!

В'язниця Сент-Пелажі.

З французької переклав
Михайло ЛИТВИНЕЦЬ

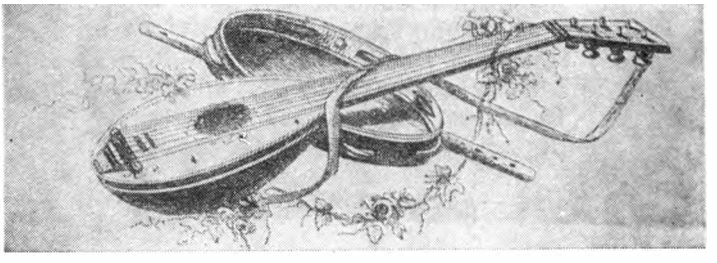

[1] Пробус — римський імператор (232 — 282), при якому в Бургундії (Франції) було запроваджено виноградарство.

ВЕЛИКИЙ ПОЕТ-ПІСНЯР

(До 200-річчя з дня народження Беранже)

П'єр-Жан Беранже, демократ і гуманіст, вихований на ідеях Великої Французької революції 1789—1794 рр., писав, звертаючись до сучасних йому письменників: «Народ не просить у вас ані абстрактних ідей, ані символів; дайте йому оголене людське серце». Беранже присвятив свою творчість народу і обрав найближчий народові жанр — пісню. Твори Беранже стали яскравим поетичним літописом французької дійсності першої половини XIX ст. Бєлінський писав про нього: «Беранже — цар французької поезії, найурочистіший її вияв... У нього політика — поезія, у нього життя — поезія, а поезія — життя».

Його пісні вражають своїм розмаїттям. Це твори жартівливо-іронічні й сатиричні, ліричні й елегійні, це пісні-марші й пісні-памфлети, і дуже часто це — мініатюрна сюжетна новела у віршах.

Беранже почерпнув для своїх віршів з фольклору характерні для нього паралелізми, повтори, різкі зміни ритму, обов'язкову наявність рефрену.

Поезія Беранже започаткувала соціальну революційну пісню у Франції другої половини XIX ст. (робітнича пісня П'єра Дюпона, революційні пісні Ежена Потьє, Луїзи Мішель, натхнені Паризькою комуною).

Незабутнє враження на поета справила Велика Французька революція. На все життя йому запам'ятався сонячний день 14 липня 1789 року, коли парижани штурмували королівську в'язницю Бастілію. Дев'ятирічний вихованець пансіону Шантеро П'єр-Жан захоплено спостерігав цю історичну подію з даху високого будинку на гористій вулиці Буле.

Крізь усю творчість Беранже проходять ідеї, сформовані під впливом революції, що стали революційно-демократичним кредо поета: непримирима ненависть до абсолютистської державності, феодального свавілля, клерикальної реакції, вірність проголошеним просвітителями й якобінцями принципам свободи, рівності, братерства.

Захоплене ставлення до ідеалів революції Беранже сформулював у книжці «Моя біографія»: «Торжество рівності готується в Європі, і слава моєї рідної вітчизни полягатиме в тому, що вона перша, ціною величезних жертв, проголосила необхідність уряду демократії, організованого на засадах законів, які конче необхідні для всіх».

Писати вірші Беранже почав рано. Можна говорити про роки учнівства поета з 1798 по 1813 (коли його пісня «Король Івето» поширилася по всій Франції). 1815 року вийшла перша збірка його віршів «Пісні моральні та інші».

Досягнувши вісімнадцятиріччя, Беранже пориває з батьком, який займався сумнівними фінансовими операціями й до того ж допомагав роялістам.

Напівголодний, у неопалюваній мансарді, юнак намагався прилучитися до «високих жанрів» класичної поезії. Проте дворянський класицизм, з його застарілими естетичними догмами, заскорузлими формами й далеким од життя змістом, був чужий молодому поетові. Юнака приваблювали життєрадісні фабльо, могутній сміх Рабле, епікуреїзм Лафонтена, блискучий гумор Мольєра й Бомарше.

Далі навчаючись поетичної майстерності в корифеїв класицизму, Беранже йде своїм шляхом — він створює реалістичні й демократичні пісні. Обравши основним жанром своєї творчості пісню, він ламає академічні норми й приписи і бере на озброєння весь словник рідної мови, за приписами Легарпа, заборонений на чотири п'ятих для французької поезії.

Пісні, що ввійшли до першої збірки Беранже, були різноманітними. Поет оспівував кохання, дружбу, вино, молодість. А в пісні «Король Івето», уславлюючи казкового, ідилічного короля, протиставляв правління добряка Івето вій-

ськовому режимові Наполеона з його нескінченними війнами, високими податками й рекрутськими наборами.

Збірка «Пісні моральні та інші» вже свідчила про те, що у французьку літературу прийшов народний поет, який утверджував значимість простої людини — представника «третього стану».

У віршах збірки перед читачем постали зображені поетом з великою любов'ю й симпатією «простолюдини»: ремісники, робітники, селяни, клошари, солдати, гризетки, бідні чиновники.

Найзначніші свої пісні Беранже створив у 1815—1830 рр., і в них з неабиякою мужністю виступив проти режиму Реставрації, висміявши дворянство, юстицію і урядовий апарат — усю систему дворянсько-клерикальної реакції. Поет з гнівом говорить про архіреакційний союз монархів, спрямований проти народів — так званий «Священний Союз».

Поет підкреслює, що свої сеньйоріальні права й інші старорежимні привілеї французькі дворяни, які повернулися з еміграції, вимолюють, втративши національну гордість і людську гідність.

І кофти, чепчики шовкові
Знов стали модними в наш час.
І церква має владу знову.

In status поставте й нас.
Ми обіцяємо з подяки
(Окрім кількох ганебних псів)
Брехати знов на небораків
І лащитись до багачів.

(Переклав Вс. Ткаченко) [1]

1821 року Беранже видав два томи своїх пісень тиражем десять тисяч примірників. Усе видання розійшлося дуже швидко.

Уряд Реставрації притяг поета до кримінальної відповідальності.

Вирок у справі Беранже проголошував: «Підсудного визнано винним у зневажанні суспільної й релігійної моралі, що виявилося в створенні, друкуванні, виданні, продажу й поширенні творів у двох томах... Суд засуджує П'єра-Жана де Беранже до тюремного ув'язнення строком на три місяці й до штрафу розміром у 500 франків».

Цікаво, що через кілька днів друзі поета видали брошуру «Суд над піснями Беранже», в якій були опубліковані тексти всіх інкримінованих поетові «крамольних» пісень («Капуцини», «Добрий бог», «Смерть короля Крістофа», «Місіонери», «Мій кюре» та інші).

Важливе місце в творчості Беранже періоду Реставрації посідають вірші, спрямовані проти католицької церкви — ідеологічної підпори режиму Бурбонів.

Антиклерикальна сатира Беранже відзначається надзвичайною актуальністю. Так, у піснях «Святі отці» й «Смерть сатани» поет таврує єзуїтів, у інших викриває небезпечну для Франції діяльність єзуїтського ордену, що прагне захопити в свої руки освіту, встановити контроль над суспільним життям країни. Вірші Беранже, спрямовані проти єзуїтів, стали блискучим продовженням антиклерикальної сатири Мольєра і Лафонтена.

Католицьку церкву Беранже зображував як силу, ворожу батьківщині й свободі. В ряді віршів він викриває святенництво церковників, брехливість їхніх облудних проповідей, аморальність ситих абатів та облудних ченців. Антиклерикальна поезія Беранже є повною мірою продовженням його ранньої лірики.

Центральне місце у віршах Беранже, створених у період Реставрації, посідає тема народу. Поет знав, чого варті були ліберальні вожді, що намагались очолити народне невдоволення, спрямоване проти монархії Бурбонів. Він чудово розумів обмеженість і антидемократизм політичних концепцій ліберальних буржуа Францію, на думку поета, може врятувати тільки народ, бо саме йому притаманний справжній патріотизм. В одному з найкращих своїх віршів «Священний союз народів» поет закликає всіх трудівників землі згуртуватися в новий священний союз, який врятує людей від жахливих спустошень війни, злиднів і голоду й забезпечить

[1] Тут і далі цитується за виданням П'єр-Жан Беранже, Пісні. К., «Дніпро», 1970.

добробут для всіх, радісний розквіт природи, мистецтва:

Щоб Марсових не чути більше кроків,
Закони даймо землям і містам,
Щоб їм кривавих не струмить потоків
На втіху вінчаним войовникам,
Не вірте в зорі їх. Блиснуть на Сході,
Та в світлі дня їм більше не світить.
Народи, злийтеся у братній згоді
І руки потисніть.
А світ зітха в спокої тихомирнім,
Скажіть: прощай! усім минулим дням
І сійте хліб у любім дзвоні лірнім,
Куріть мистецтва гойний фіміам.
Достатки в кожній з'являться господі,
І кожен шлюб нащаддя проростить
Народи, злийтеся у братній згоді
І руки потисніть...

(Переклав М. Зеров)

Саме з приводу цього вірша К. Маркс писав: «Честь і слава вам, французи! Ви заклали фундамент союзу народів, пророчо оспіваного вашим безсмертним Беранже»[1].

У своїй мужній боротьбі проти режиму Реставрації Беранже неодноразово протиставляв нікчемним Бурбонам Наполеона. Звісно, є підстави стверджувати, як це роблять Ю. Данілін та деякі інші дослідники творчості Беранже, що поет ідеалізував його, але не слід забувати про величезну популярність Наполеона під час Реставрації серед простих французів.

Беранже в своїх віршах і висловив цю наївну віру народу в «свого» імператора.

У другій половині 20-х і на початку 30-х років на творчості Беранже позначається вплив утопічного соціалізму — вчення Сен-Сімона та Фур'є. В сенсімонізмі Беранже приваблювали глибока й гостра критика феодально-абсолютистського й буржуазного суспільства, ідея обов'язкової праці для всіх, антимілітаристська пропаганда (ідеями Сен-Сімона й Фур'є зокрема перейнята славетна пісня Беранже «Безумці»).

В липні 1830 року режим Реставрації був повалений внаслідок революції, яку певною мірою підготували й пісні Беранже. «Навряд чи хтось мав такий сильний вплив на результат тодішніх подій, як він»,— писав Чернишевський про Беранже. Поет брав безпосередню участь в революційних подіях, впливав на організацію політичної влади після падіння Бурбонів. Його позиція не відзначалася послідовністю, проте загалом поет висловився за конституційну монархію. Така монархія (на чолі з Луї-Філіппом Орлеанським) і була встановлена у Франції.

Липнева революція, що привела до влади банкірів і біржовиків, не полегшила народові життя. В країні було неспокійно. На барикадах республіканських повстань у Парижі гинули юнаки, які зовсім недавно повалили режим Реставрації. По узбіччях доріг брели бездомні селяни, вигнані з рідних домівок голодом і податковими інспекторами. Ліонські ткачі йшли в бій проти урядових військ.

Беранже спрямовує свою гнівну сатиру проти гендлярів і товстосумів. У пісні «Гроші» поет пише про те, що багатства створюються кров'ю й злочинами; у пісні «Черва» — про черву, що народилася в липневу спеку й оскверняє плоди батьківщини; в пісні «Бонді» — про те, що в суспільстві Липневої монархії все продажне.

Дедалі більшої гостроти в творчості Беранже тих років набуває тема народних злиднів. Чекає на смерть у придорожній канаві жебрак («Старий бродяга»). Селянка марно намагається розбудити свого померлого чоловіка, коли прийшов судовий пристав, щоб здерти податок («Жак»). У надривному плачі виливає свій смуток селянка з трьома дітьми на руках — її чоловіка заарештували жандарми («Руда Жанна»).

Під час Другої республіки й Другої імперії Беранже писав мало. Серед його інтимно-ліричних віршів, написаних у ті роки, вирізняється сатира «Смерть і поліція», в якій він гостро й дотепно обігрує страх поліцейського режиму Наполеона III перед можливими народними маніфестаціями під час похорону славетного народного поета.

Про безмежну любов до батьківщини поет пише в своїй «Останній пісні».

Помер Беранже 16 липня 1857 року.

Олександр КРАСНОВ

Глазов.

[1] К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 4, стор. 515.

НГУЄН ЧАЙ

Цього року минає 600 років з дня народження корифея в'єтнамської літератури, великого поета і вченого Нгуєн Чая.

Народився Нгуєн Чай 1380 року в Ньїкхе (нині повіт Тхионгтін, провінція Хатай), а рід його походив із села Тьїнгай, що біля прославленої у визвольній антикитайській боротьбі гори Коншон (нині провінція Хайхинг). Мати його — Чан Тхі Тхай — походила з роду генерала Чан Куанг Кхая, який уславився великими перемогами над китайськими загарбниками наприкінці XIII ст. Батько був з простої, бідної родини, але завдяки своєму літературному хистові та наполегливій праці досяг високого становища в суспільстві. Сталося так, що іспити при імператорському дворі батько й син складали разом і як переможці були призначені на відповідальні посади. Країною правив тоді Хо Куї Лі, який вирішив провести ряд прогресивних реформ, обмежити права феодалів. Скориставшись з того, що серед феодалів зростало незадоволення, 1407 року армія китайської династії Мін захопила Дайв'єт (так називався тоді В'єтнам). Хо Куї Лі разом з придворними, що лишилися йому вірними (серед них був батько Нгуєн Чая), вивезли до Китаю. Нгуєн Чай подався був слідом за батьком, щоб на чужині доглядати його, старого й хворого, але той переконав поета, що його синівський обов'язок полягає в тому, щоб змити ганьбу з вітчизни й сім'ї. Коли Нгуєн Чай

повертався додому, китайці схопили його й на довгі роки ув'язнили. Та врешті-решт Нгуєн Чаю пощастило втекти. Він приєднався до Ле Лоя, який 1418 р. підняв повстання проти загарбників. Нгуєн Чай став головним радником Ле Лоя і відігравав неабияку роль у воєнному й політичному керівництві повстанням, що з часом переросло у всенародну визвольну війну й завершилось 1428 р. цілковитою перемогою. Від імені Ле Лоя Нгуєн Чай написав «Велику відозву з нагоди умиротворення китайців» — один з найвидатніших пам'ятників в'єтнамської словесності.

Ле Лой проголосив себе імператором. Соціальних змін, на які дехто з його сподвижників сподівався після визволення, він не здійснив, при дворі почалися чвари, інтриги. Декого з воєначальників було страчено, а Нгуєн Чай потрапив у неласку і, покинувши столицю, відкрив у рідних місцях школу. Незабаром, однак, його повернули до двору. Після смерті Ле Лоя (1433) Нгуєн Чай, мабуть, розчарувавшись у можливості здійснення необхідних, на його думку, реформ, стомившись від нескінченних інтриг, подав у відставку й оселився в маєтку діда, який згадується в багатьох його віршах

Знову запрошений до двору, Нгуєн Чай стикається з тими ж корисливими інтриганами, яким не до вподоби було його кредо: «Що вищий сан, то вищий обов'язок перед вітчизною і народом», так само як і прагнення відстояти справжнє мистецтво з його великою виховною роллю, мистецтво, яке намагалися вихолостити, залишивши йому чисто розважальну функцію.

Придворні інтригани віддавна мріяли розправитися з Нгуєн Чаєм і дістали таку нагоду 1442 року, коли після відвідин родинного маєтку Нгуєн Чая імператор Ле Тхай Тонг помер від отруєння. Нгуєн Чая звинуватили в тому, що він намовив свою дружину отруїти імператора, і прилюдно стратили разом з усією рідною до третього коліна. Його твори заборонили і спалили — разом з дошками, з яких вони друкувалися.

Через двадцять два роки, коли країною правив Ле Тхань Тонг, матір якого Нгуєн Чай свого часу врятував, судову справу поета було переглянуто. Нгуєн Чая реабілітували й посмертно повернули йому всі титули й звання. Але минуло ще чотири століття, перше ніж вірші Нгуєн Чая, що збереглися в архівах та приватних книгозбірнях, були видані для широкого кола читачів.

Найціннішим у літературній спадщині Нгуєн Чая є «Зібрання віршів рідною мовою». Це найстародавніша книжка віршів, написана в'єтнамською ієрогліфічною писемністю ном. Збереглися в різних збірках його вірші, написані китайською ієрогліфікою, а також листи Нгуєн Чая до китайських воєначальників, написана ним біографія діда, наукова праця «Описання земель держави» та ряд інших творів.

Нині в соціалістичному В'єтнамі твори Нгуєн Чая, перекладені сучасною мовою, стали надбанням масового читача. Деякі з них, присвячені антикитайській визвольній боротьбі, звучать і нині актуально.

В'єтнамці з гордістю декламують рядки свого видатного поета.

Країна наша стала вільна і міцна.
Тепер не зміниться вона.
Минули муки лихоліття.

Майя КАШЕЛЬ

Дніпропетровськ.

З ПОГЛЯДУ РЕЦЕНЗЕНТА

ПОЕЗІЯ ЛИЦАРЯ СВОБОДИ

Я н н і с Р і ц о с. Поезії. Упорядкування Андрія Білецького. Вступна стаття Тетяни Чернишової. Примітки Олександра Пономарева. К., «Дніпро», 1979.

У тридцяті роки фашисти демонстративно спалювали його книжки на афінських майданах. У п'ятдесяті — його притягли до судової відповідальності за переклад грецькою мовою поеми О. Блока «Дванадцять». Сорокові й шістдесяті — роки страждань у концтаборах на «островах смерті» в Егейському морі.

Та завжди, навіть у найтяжчі для грецького народу роки окупації і фашистських диктатур, вірші Янніса Ріцоса, лауреата міжнародної Ленінської премії «За зміцнення миру між народами», закликали до опору, вселяли віру в перемогу, у неминуче торжество справедливості. Поет знайшов свій шлях художнього пізнання і поетичного освоєння епохи, зумів передати її історичний поступ і вистражданий гуманізм.

Високий громадянський пафос поезії Я. Ріцоса, її загальнолюдський зміст, гостре відчуття часу та історії, її сповідальний характер, справжній демократизм — ось чим пояснюється невпинне зростання популярності грецького поета не лише в нього на батьківщині, а й за кордоном.

Янніса Ріцоса добре знають і люблять у нашій країні. Його вірші та поеми перекладено чотирнадцятьма мовами народів СРСР, збірки видано у Москві, Ризі, Мінську, Кишиневі, Тбілісі. Його твори здобули популярність і серед українських читачів, які шанують Ріцоса і як першого перекладача поезії Тараса Шевченка на грецьку мову. 1965 року видавництво «Дніпро» видало томик творів Ріцоса українською мовою. Нещодавно побачило світ друге, значно повніше видання.

До книжки ввійшли вірші з основних поетичних збірок Я. Ріцоса, а також найзначніші поеми всіх періодів його твор-

чості. У передмові «Творчий подвиг Янніса Ріцоса» Тетяна Чернишова глибоко аналізує полум'яну поезію грецького поета, в якій, мов у дзеркалі, відбився нелегкий шлях нашого сучасника — шлях пошуків та відкриттів, шлях, пройдений новогрецькою літературою за останні п'ятдесят літ.

Книжка відкривається віршами з першої збірки Я. Ріцоса «Трактори» (1934). У них поет, що замолоду поєднав свою долю з прогресивними демократичними колами Греції, її комуністичною партією, вітає великі звершення у молодій Радянській країні. Масштабністю метафор, революційним пафосом рання поезія Ріцоса нагадує поезію В. Маяковського. Український читач має змогу познайомитися з поемою «Привіт тобі, Володимире Маяковський!», у якій Ріцос із захопленням пише про одного із своїх найулюбленіших поетів.

Поряд з віршами й поемами, в яких відчутний вплив грецької фольклорної традиції («Епітафіос», «Вісімнадцять співанок засмученої батьківщини»), і віршами, позначеними сміливими пошуками нових форм, нової поетичної мови («Позначки на берегах часу»), увазі читача пропонуються і великі філософські полотна — узагальнення суспільного досвіду людини, в яких гостро ставиться проблема особистого й суспільного, а також проблема відповідальності кожного за свій життєвий вибір (поеми «Місячна соната», «Під тінню гори»).

В поемі «Переддень сонця» (1943), написаній під час гітлерівської окупації, коли поет боровся проти фашистів у підпіллі та партизанських загонах, звучить гучний заклик до Опору:

Стрибни в огонь,
адже всі тепер кудись біжать
з гілкою вогню,
а за межами ночі в котлі
народжується сонце,
величезне сонце, сплав довір'я
й металу.

(Переклад А. Камінчука)

Символом волелюбності й нездоланності народу, що живе на землі древньої Еллади, стала поема Ріцоса «Рамйосіні» (1945—1947). Як зазначає автор передмови, тут «поет ніби розсуває хронологічні рамки Опору, відтворює його на щонайширшому фольклорному тлі, розповідає про героїчну боротьбу народу за своє щастя в далекому минулому».

Про нескореність грецького народу, про його невичерпний оптимізм свідчать вірші з циклу «Кам'яний час» (1949). Вони були написані таємно від сторожі на шматках обгорткового паперу в концтаборі острова Макронісос, куди Ріцоса було кинуто разом з тисячами інших комуністів та демократів після поразки демократичних сил у Греції. Поет був змушений закопати свої вірші у пляшці в кам'янисту землю острова. І лише через багато років, вже після звільнення Ріцоса, його друзі розшукали ці вірші й видали окремою збіркою за кордоном.

Вірші й поеми 50—60-х років насичені внутрішнім драматизмом, складними асоціативними образами. В них панує стиль безпосереднього розмовного спілкування. Ця поезія дуже конкретна, очищена від усього зайвого, випадкового, має великий успіх у читача: поет веде з ним задушевну розмову, відкриваючи широкий простір для роздумів. Проникливі вірші із збірки «Свідчення» (1963) є художніми документами складної та суперечливої епохи. Вони кличуть читача до пошуку істини, змісту життя.

Безумовно, не лишаться поза увагою читача й вірші із збірки «Каміння. Повторення. Грати» (1972), що також писалися у тюремних камерах і за колючим дротом концтаборів під час військово-фашистської диктатури «чорних полковників». У цій поезії сучасність тісно переплітається з давньогрецькою міфологією та античною історією, що дає поетові можливість по-філософському осмислити грецьку дійсність, провести історичні паралелі, показати героїку та трагізм долі грецького народу, розкрити складний духовний світ нашого сучасника.

Нова книга Янніса Ріцоса українською мовою — плід копіткої праці її упорядника та колективу перекладачів, відомих поетів і фахівців-неоелліністів. Над виданням працювали М. Бажан, Д. Паламарчук, В. Коротич, І. Драч, М. Сингаївський, В. Забаштанський, С. Жолоб, О. Пономарів, М. Венгренівська, А. Камінчук, В. Степаненко, що, як нам здається, зуміли донести до українського читача подих поезії Янніса Ріцоса.

Нова збірка поезій Янніса Ріцоса допоможе українському читачеві глибше зрозуміти складну і багатопланову поезію видатного грецького поета.

Віктор СОКОЛЮК

Москва.

СИМФОНІЯ ПРАЦІ

(Уривок з книги «Історія радянського кіно. 1919—1940». Париж, «Пігмаліон», 1979).

Люда і Жан ШНІТЦЕРИ

Мода «ретро» має своє цілком точне обгрунтування. Нинішній спалах зацікавленості мистецтвом 30-х років — то не примха естетів, ані «чиста» ностальгія за минулим без міст-дортуарів і бетонних пейзажів. Під машкарою снобізму нерідко криється щире бажання зрозуміти епоху, її реалії, що торкаються сьогоднішньої людини, а подекуди визначають її обличчя.

Кожна країна час від часу повертається до свого минулого, вирізняючи той аспект, який в даний конкретний момент здається найсуттєвішим. Так, для США 30-і роки тривалий час були «роками кризи», потім стали «роками супергангстерів» — звідси, як, приміром, у фільмі «Бонні і Клайд», героїзація лицарів злочинного світу.

Luda et Jean SCHNITZER. Histoire du cinéma soviétique. 1919 — 1940. Pygmalion/Gérard Watelet, Paris, 1979.

© Editions Pygmalion/Gérard Watelet, Paris, 1979.

Для різних країн минуле забарвлене в різні кольори. Європейці, які до 1914 року жили в більш-менш однакових умовах, після 1917-го опинились у двох різних світах. Революція, докорінно змінивши життя в Росії, змінила і європейську дійсність, породивши не тільки відмінні естетичні течії, але й діаметрально протилежну етику, полярні погляди на роль митця в суспільстві. 30-і роки — період піднесення для Радянського Союзу — у Франції час «сюрреалістичних марень» (власне, йдеться вже про кінець цих марень).

Паралель цілком правомірна: занепад сюрреалізму пов'язаний з таким, доти невідомим історії явищем, як радянський ентузіазм, хоч це і здається парадоксальним. 1914 рік поклав край незворушності парнасців і символістським туманам. Війна зруйнувала всі вежі із слонової кістки, і в новому світі, що виник на руїнах, позачасовому «мистецтву для мистецтва», здавалось, не лишалося місця. Проте тоді як в Росії імперіалістична війна, що перетворилась на війну громадянську, привела до перемоги Жовтня і нових ціннісних критеріїв, на Заході не з'явилось нічого принципово нового — течія Історії на якусь мить відхилилась убік і повернулася в старе річище, продовжуючи свій шлях, ніби нічого не сталось. Молоде мистецтво, яке було також мистецтвом молодих, не могло і не хотіло погодитись з цим поверненням до минулого. Сюрреалізм народився також і як наслідок «оптичного обману»: його творці гадали, що революція в мистецтві спричиниться до революції соціалістичної, — ще було на пам'яті чудесне перетворення декого з російських кубофутуристів на переможців-революціонерів. Від розчарування і гіркоти західне «революційне» мистецтво скотилося до чорного песимізму, занурившись у психоаналіз, більш замкнений на самому собі, ніж найнеприступніша вежа із слонової кістки.

До початку 30-х років західні авангардисти захоплено вітали радянське мистецтво. Фільми Ейзенштейна і Пудовкіна (заборонені на Заході, прокручувані підпільно), поеми Маяковського, дещиця прози — за кількістю небагато, але якісно цей доробок мав значну вагу. Революційний пафос, напружена масштабність поезії знайшли відгук у широких колах прихильників західного революційного мистецтва.

І раптом усе змінилося.

Починаючи з 1929 року — першого року першої п'ятирічки — радянське мистецтво присвячується будням народу. Тобто його праці.

У відповідь — майже одностайний збурений лемент. Критик сюрреалістичного напряму Фердінанд Алк'є розніс фільм Миколи Екка «Путівка в життя» — першу звукову радянську стрічку, що мала вели-

ЛОГІКА МИСТЕЦТВА, ЛОГІКА ЖИТТЯ

Щоб знати, треба любити, і щоб любити, треба знати, — кажуть французи. Коли читаєш «Історію радянського кіно», видану нещодавно в Парижі, мимоволі згадуєш це дуже мудре прислів'я.

І справді, автори книги Люда і Жан Шнітцери знають і люблять радянське кіно. Про це свідчать їхні попередні праці, — низка досліджень і монографій, присвячених видатним художникам радянського екрана, цим дихає кожна сторінка нової книги, написаної глибоко і натхненно і до того ж чудово ілюстрованої: понад 150 кадрів із незабутніх фільмів і малюнків, серед яких немало робіт Сергія Ейзенштейна й Олександра Довженка, доповнюють видання, — рідкісна на Заході, воістину неоціненна документація!

Отже, перша історія радянського кіно, написана і видана у Франції. З цього приводу член редколегії «Сінема-79» Мішель Клюні зауважив, що книга Люди і Жана Шнітцерів мала б бути ...надцятою, однак фактично стала першою. «Здається неймовірним, але — факт», констатував критик.

Звісно, значення праці з історії радянського кіно, виданої у Франції, аж ніяк не вичерпується тим, що вона перша. Цінність дослідження визначається, насамперед, науковістю, об'єктивністю, я сказав би навіть, філософічністю авторських підходів до теми.

Необхідно нагадати, що буржуазні ідеологи (у Франції також) постійно атакують радянське кіномистецтво, намагаючись викривити його історію, протиставити один період розвитку іншому, штучно естетизувати класичні твори радянського екрана, «не помічаючи» їхньої ідейно-соціальної основи. Відверта брехня, підтасовка фактів — до яких тільки засобів не вдаються фальсифікатори, щоб звести нанівець світовий резонанс мистецтва соціалістичного реалізму. Особливо посилились ці атаки в дні святкування 60-річного ювілею радянського кіно.

І саме в цей час вийшло фундаментальне дослідження Шнітцерів, власне, поки що тільки перший том його, що охоплює період з 1919 до 1940 року (про воєнну і повоєнну діяльність радянських кінематографістів піде мова в другій частині праці, яку завершить розгорнута фільмографія всіх найбільш значних стрічок, створених за шість десятиліть). Перше враження від книги: автори прагнуть зрозуміти, не тільки правду нашого мистецтва, але й правду нашого життя, а тому звертаються одночасно як до теорії і практики радянського кіномистецтва, так і до теорії і практики будівництва нового суспільства, від якого це мистецтво невіддільне.

В цьому плані серед інших привертає увагу розділ «Логіка речей». Обстоюючи чітко визначену позицію в суперечках про соціалістичний реалізм, що не вщухають на Заході, автори відповідають «радянологам» всіх мастей, спираючись на логіку самого життя, переконливо доводять, наскільки цей творчий метод природний для художника. Обираючи свій шлях кий успіх у французького глядача. Власне, кінематографічні відкриття чи прорахунки режисера мало цікавили критика — йшлося про концепцію: Микола Екк переконливо доводив переваги праці перед крадіжкою і бродяжництвом. Те саме із Дзигою Вертовим, ідолом західних кінематографістів, — «Симфонію Донбасу», яка оспівувала трудовий ентузіазм, вони завжди відносили на останнє місце в його творчості.

Для західного мистецького авангарду революція і праця були — і лишаються — «речами несумісними». Сюрреалісти декларували свою готовність вмирати за революцію, але думка про те, щоб на цю революцію працювати, здавалась їм не просто безглуздою, а блюзнірською. Для них праця була складовою «конформістських цінностей», які революція — «суміш бійки і свята» — мала знищити. Революція, що вимагає відмовитися від рушниць і гітар заради тракторів і верстатів, на їх думку, зраджує сама себе...

Заклик до спільної праці, висунутий радянськими письменниками і митцями, більшість авангардистів сприйняли як загрозу особистій свободі. Йшлося не про звичайне непорозуміння, а про справжню несумісність поглядів. Праця — провідна тема радянського мистецтва 30 років — стала справжнім «яблуком розбрату», причиною серйозних розходжень між західним мистецтвом і мистецтвом соціалістичного реалізму. Сюрреалісти ще раз засвідчили, що не зрозуміли нової дійсності, лишилися на старих позиціях.

Нагадаємо, що — для белетристики зокрема — тема праці і особливо праці фізичної раніше ніколи не вважалась бодай придатною. Монотонні сірі будні, безнадія, більш чи менш пристойні злидні... Ні читачі, ні автори не бачили нічого привабливого у цих сюжетах. Мало хто з письменників наважувався висвітлювати їх: Золя («Жерміналь»), Гауптман («Ткачі»), Горький («Мати») або Келлерман («Тунель») зображали моменти кульмінаційні, вибухові, коли жменька трудящих вступала у відкритий конфлікт, бунтувала. Можна пригадати ще нечисленні твори, де картини праці правили за тло, на якому відбувалась дія, але не були власне сюжетом. У всіх без винятку випадках переважали похмурі барви, інтонація безнадії. Говорити про радість праці, про звичайне задоволення зробленим?! Робота була прокляттям — оце й усе. Завод, фабрика являли собою пекло. Хіба можна відчувати радість, щоденно повертаючись у пекло, хіба можна любити роботу, яку мусиш там виконувати? Можна скоритись або повстати, можна ненавидіти або терпіти. Але неможливо пишатися цим пеклом.

А тут раптом цілий народ проголошує: праця — не прокляття. Це не обов'язок, а право. І не тільки право заробляти на життя, але право на радість спільного будівництва своєї країни. Для населення шостої частини світу праця перестала бути ярмом, ставши джерелом радості і гордості.

З усіх декларацій радянської влади ця була, безумовно, найреволюційніша — спрямована не тільки на поліпшення структури суспільства, але й на вдосконалення людської свідомості, її найбільш потаємного, що формувалося віками. Ця радикальна зміна концепції праці грунтувалася на вірі в людину і на довір'ї до неї. І насамперед на вірі в молодь. Її самовідданість, відсутність меркантильного розрахунку, її запал — ось на чому був «замішаний» ентузіазм будівників Комсомольська, Дніпробуду, Московського метрополітену. Ентузіазм заразливий, він передається від людини до людини, охоплюючи зрештою всю країну.

Саме такий підхід до теми трудових буднів споріднює дві стрічки, які часто протиставляють як цілком несхожі, — «Зустрічний» Юткевича й Ермлера та «Іван» Довженка. І герой «Зустрічного» старий металіст Бабченко, який знає собі ціну і вважає, що «дисципліна не для нього», і звичайнісінький сільський хлопець Іван стали «жертвами» цього масового ентузіазму. Перший віднаходить у ньому свою молодість, виправдання всього життя, другий — своє покликання: робота в колективі захопила селянина, традиційно прив'язаного до власного клаптя землі.

Фільм Довженка перекликається і з стрічкою іншого великого поета екрана — «Симфонією Донбасу» Дзиги Вертова. (З 1926 р. режисер працював у Всеукраїнському фотокіноуправлінні, де створив фільми «Одинадцятий», «Людина з кіноапаратом» та «Симфонія Донбасу», започаткувавши українську кінопубліцистику, — **Ред.**) Поки майстри німого кіно лементували, кленучи слово на екрані, а потім, скріпивши серце, намагалися приборкати звук, цей «чистий» документаліст, завзятий супротивник ігрового кіно, вперше в історії кінематографії реалізував знаменитий контрапункт, записав справжні живі звуки. Дзига Вертов, а це був він, у своїй «Симфонії Донбасу» розгортає святкову демонстрацію на тлі заводських шумів, тоді як сцени праці супроводжувалися піснями й вигуками. Щоб цього досягти, Вертов мусив зробити неможливе — «вивести» техніку для запису з герметичності студії на вулицю, шахту, завод.

Радянський вчений Олександр Шорін створив для Вертова апарат, з яким — теоретично — можна було «йти і бігти» вулицею. Через рік випробувань, у мистецтві, людина мусить обов'язково зважити на можливі, навіть віддалені, наслідки діяльності в галузі художньої творчості, яка є не тільки інструментом пізнання світу, а й формує його. Йдеться про вибір, зауважують автори, який мусить забезпечити поступальний рух життя.

Для французьких дослідників художник — творець гармонії, покликаний удосконалювати дійсність. Вони виступають проти елітарності, різноманітних асоціальних, авангардистських течій у західному кіномистецтві, за справжню масовість кіно (що не має нічого спільного з витворами буржуазної «масової культури»).

Декадентському сюрреалізму, який вважав і досі вважає себе «авангардистським», а по суті був і лишається відвертим апологетом буржуазного суспільства (деякі течії так званого підпільного кіно в США), Люда і Жан Шнітцери протиставляють мистецтво соціалістичного реалізму, що втілює поезію праці.

Паризьке видання «Історії радянського кіно» не повторює, а своєрідно доповнює фундаментальні праці, створені радянськими фахівцями. Автори з щирою повагою і симпатією пишуть про своїх радянських колег і про весь радянський народ. Пишуть жваво, легко, дотепно. Досконалість, а подекуди і вишуканість стилю прегарно уживаються з інформативною насиченістю твору. Шнітцери зібрали багатющий фактичний матеріал, зображуючи — крок за кроком — шлях радянського кіно до вершин мистецтва соціалістичного реалізму: від перших агітстрічок до безсмертної Ленініани, від «Броненосця «Потьомкіна» до «Чапаєва»,

«Щорса», «Олександра Невського», «Богдана Хмельницького»... Натхненні сторінки присвячені «Землі» Олександра Довженка, яку названо чудесною лебединою піснею німого кіно.

Автори наголошують, що Довженко, на відміну від інших майстрів німого кіно, передбачав і радо вітав появу звуку на екрані — в сценарії «Арсеналу» є навіть ремарка: чутно удари людського серця. Привертає увагу несподівана і надзвичайно цікава паралель між «Щорсом» і «Чапаєвим»: читачеві відкривається внутрішній зв'язок цих двох творів, здавалось би, зовсім відмінних за стилістикою і манерою, за авторським втіленням. Досліджуючи складність довженківського почерку — дивовижно точне переплетення дійсного і уявного, — Шнітцери розглядають весь кінодоробок художника як єдине ціле. Отож, власне, і «Земля» звучить на повну силу лише поряд із «Звенигорою» і «Арсеналом», «Іваном» і «Поемою про море».

Розповідаючи про багатонаціональне радянське кіномистецтво, Шнітцери аналізують також твори таких українських майстрів, як Ігор Савченко, Іван Кавалерідзе, згадують стрічки, які знімали на українських студіях Дзига Вертов, Іван Пир'єв. Дуже точно простежено долю героя радянських фільмів 30-х років, який вступив у трудові будні, обпалений гарячим диханням революції.

Зупинюся ще й на такому, дуже слушному зауваженні. Щоб зрозуміти радянське кіно, читаємо в передмові до книги, необхідно розглядати його в контексті часу — це відверто поліпшень, удосконалень перша «рухома установка синхронного звукового кіно» почала діяти. Установка важила загалом понад тонну і не була обладнана звуковловлювачем — отож доводилось знімати, так би мовити «вглуху», не маючи змоги перевірити якість запису. І справді, як говорив тоді сам Вертов, вони «в своїх планах і проектах випереджали технічні й організаційні можливості». Проте найголовніше було зроблено: сцени праці тепер знімалися безпосередньо на місці подій, синхронно. Йшов 1930 рік.

Після першого перегляду, відповідаючи критикам, Дзига Вертов зауважив, що хиби «Симфонії Донбасу» — то «прорахунки пораненого в битві. Змученого. Захриплого. Вкритого шрамами. Але гордого тим, що не відступив перед жодною з перешкод». На думку режисера, ця стрічка відіграла роль «першого криголама в шерензі звукових документальних фільмів».

Тема фільму — типова для радянської кінематографії тих років. Трудящі Донецького вугільного басейну зобов'язалися виконати п'ятирічку за чотири роки, але зустрічаються з непередбаченими труднощами. Виручає комсомол з його самовідданістю, енергією. Фінальну «атаку» знято в ритмі переможного маршу.

Щоб зрозуміти деяку розгубленість перших глядачів, нагадаємо, як звучав фінал: тік-так, відмірює час стінний годинник — так б'ється людське серце. Голоси по радіо. Чути, як б'ється серце заводу — електроцентраль. Різні групи інструментів імітують биття електричного пульсу. Додайте до цього шуми від врубових машин, відбійних молотків і молотів, тракторів, прокатних станів, скреготіння, рипіння, вибухи і «прибій огненного моря». Пронизливо лунають свистки, виє сирена, гуркоче барабан, бурмоче радіо... Нарешті серед цього багатоголосся вухо розрізняє перші акорди «Інтернаціоналу», могутня мелодія якого зрештою перекриває всі інші звуки.

Незважаючи на технічну недосконалість, робота Дзиги Вертова справляла неабияке враження. Фільм буквально переповнений поезією. Можна зрозуміти захоплення Чарлі Чапліна — на той час переконаного противника звукового кіно, який писав Вертову: «Ніколи не уявляв, що індустріальні шуми можна зробити такими привабливими. Це одна з найбільш вражаючих симфоній, яку мені будь-коли доводилося чути...»

«Іван» — скоріше кінематографічна ораторія. Ідея обох фільмів та сама: створити гімн красі праці, красі людини праці. Іван, який прийшов на Дніпробуд на заробітки, вражений, зачарований тим, що відкрив тут. Дніпробуд для нього уособлює щастя спільної праці, взаєморозуміння.

Фрагменти з цього фільму були показані під час фестивалю 1934 року у Венеції (поза конкурсом). Глядачі бурхливою овацією зустріли епізоди будівництва греблі, дніпровські краєвиди, сцену мук матері, чий син-робітник загинув під час нещасливого випадку. Г. Рошаль, який привіз на фестиваль стрічку «Петербурзька ніч», писав, що саме тоді відчув «яке воно — могутнє дихання нового на екрані».

Тим часом радянська критика досить стримано зустріла фільм Довженка, закидаючи «Івану» схематизм. Головного героя розглядали як фігуру абстрактну, холодну, ніби мармурова скульптура. Відверто кажучи, цю стриманість важко пояснити. Безумовно, ця стрічка, створена до 15 роковин Жовтневої революції, не така досконала, як інші роботи Довженка. Але водночас тут стільки людського почуття, Довженкової «щирого золота» правди, що, познайомившись з Іваном, його вже не забудеш. Іван з мармуру? Хай так! Але з цього ж мармуру зроблено «Ніку самофракійську» — живий мармур її крил.

І ще одна паралель. Погляньмо, як Довженко і Вертов розв'язують співвідношення «вчора — сьогодні», — протиборство, яким починаються обидві стрічки.

Д. Вертов протиставляє нове давньому, показуючи, як святкували колись і як святкують тепер. Вчорашнє (релігійне) свято — фарисейство і фанатизм, брутальність, безнадія — і ясне свято праці, підкріплене парадом сучасної техніки, ентузіазмом молоді.

Зовсім інше в Довженка. Новому він протиставляє не минуле, а вічне. Техніка наступає не на купи мотлоху, а на природу. Німота вибухів, які потрясають незайманість задумливих краєвидів, вражає більше, ніж найголосніший найреальніший вибух. Скільки неспокою і напруження в тих стовпах землі, піднятих німим вибухом у весняне небо! Закоханий у дерева і води, мальовничі краєвиди своєї України, Довженко витлумачує будівництво греблі як хірургічне втручання — болюче, але необхідне для народження нового життя. Час наказує. Час вимагає. Епоха атакує не тільки повсякденний побут, але й саму природу, що мусить скоритися. Часу для жалощів і роздумів не лишилося — назви тодішніх романів відбивають лихоманку стрибка, який переживала країна. Пам'ятаєте? — «Час, уперед!», «Енергія»!

«Симфонія Донбасу» та «Іван» — це своєрідні шедеври. Переконано, захоплено видатні майстри радянської кінематографії показують ентузіазм молоді, розповідають про дивовижну реалію епохи — «щирого золота» трудовий ентузіазм.

З французької переклала Ярослава СОБКО.

«ангажоване» мистецтво, яке ніколи не було і не бажало бути «чистим мистецтвом», відірваним від сьогодення своєї країни. Звідси: періоди розвитку радянського кіно відповідають не стільки еволюції світового кіномистецтва, скільки етапам розвитку радянської дійсності — від революції до наших днів.

Я хочу повністю навести слова із заключного розділу «На рівні свого часу».

— Нове мистецтво починається з нової концепції людської природи, — підсумовують автори свої спостереження. — Людина минулого, пригноблена і пригнічена, пасивна і подолана, мусить зникнути. Нова людина, що вміє протистояти долі, вже народилась... Ця віра в людину дістала незабаром найтрагічніше з можливих підтверджень. Спалахнула війна, і на протязі чотирьох років чоловіки, жінки і діти Радянського Союзу доводили ціною власного життя, що вони і були тим «справжнім людством», яке неможливо підкорити. Своїм благородством і доблестю, всіма рисами вони нагадували героїв кінотворів, про яких ми намагались розповісти...

Прогресивні французькі критики і кінознавці завжди виявляли велику увагу до розвитку радянського кіномистецтва, підкреслюючи в своїх публікаціях його значення для світового кінематографа, благотворний вплив на кіноклімат планети. «Історія радянського кіно» Люди і Жана Шнітцерів, позначена знанням, любов'ю, прагненням проникнути в правду, безумовно, стане однією з найяскравіших праць кінознавства, сприятиме подальшому розширенню радянсько-французьких зв'язків у такій важливій сфері духовного спілкування, яким є мистецтво екрана.

Костянтин ТЕПЛИЦЬКИЙ

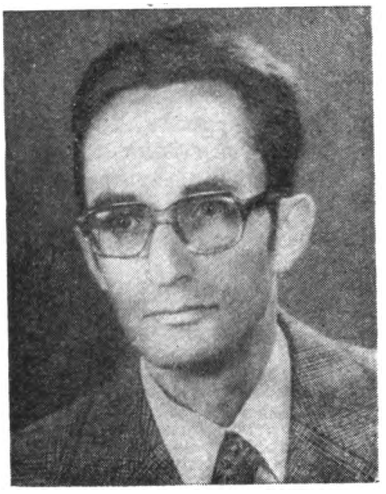

ПЕТЕР КІРХНЕР — ДОСЛІДНИК І ПОПУЛЯРИЗАТОР УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ В НДР

Відомий вчений-славіст доктор Петер Кірхнер вже понад двадцять років працює на ниві німецько-радянських літературних зв'язків. В його доробку ряд теоретичних праць про утворення і розвиток національних літератур Радянського Союзу і слов'янських літератур країн соціалістичної співдружності.

З ініціативи П. Кірхнера і в його науковій редакції німецькою мовою вийшла книга Л. Тимофєєва і Г. Ломідзе «Література соціалістичної співдружності. До питань утворення і розвитку багатонаціональної радянської літератури». Не можна не назвати і фундаментальну працю «Багатонаціональна радянська література», яка, власне, є німецькомовною історією літератури народів СРСР, — П. Кірхнер виступає тут автором великого розділу «Багатство і розмаїтість літератури Радянського Союзу», аналізуючи, зокрема, творчість Павла Тичини і Олеся Гончара.

Українське письменство посідає значне місце в дослідженнях П. Кірхнера. «Еволюція моєї наукової і публіцистичної діяльності,— каже він,— іде від дослідження німецько-російсько-українських культурних і особливо літературних зв'язків, через поглиблене вивчення української літератури XVII—XVIII ст. ст. до сучасності і до розширення предмета дослідження в рамках багатонаціональної радянської літератури».

Навчання на славістичному відділенні університету ім. Мартіна Лютера в Галле П. Кірхнер завершив написанням дипломної роботи «Три українсько-церковнослов'янські праці, надруковані в Галле 1734—1735 рр. Історико-мовознавче дослідження». В 1956 році це дослідження було опубліковане в ювілейному збірнику «Німецько-слов'янські взаємини за 7 століть», присвяченому 60-річчю від дня народження академіка Едуарда Вінтера, автора багатьох праць з історії німецько-слов'янських зв'язків.

Інтерес П. Кірхнера до україністики дедалі зростає. Працюючи у Веймарському музеї німецької класичної літератури, він самостійно вивчає українську мову і літературу, а 1958 року разом з Р. Фішером і Р. Ціманом видає книгу «По дорозі у Веймар. Слов'янські гості у Гете».

З 1961 року П. Кірхнер асистент, а згодом старший асистент заснованого Е. Вінтером Відділення німецько-слов'янських наукових взаємин при Академії наук НДР. Співробітництво П. Кірхнера з Е. Вінтером виявилось надзвичайно корисним. Йдеться не лише про ті чи інші спільні статті, але й про залучення молодого дослідника до співпраці з українськими літературознавцями. Разом з О. Білецьким та І. Бассом німецькі славісти підготували і фундаментальну працю «Іван Франко. До питань історії і культури України» («Akademie-Verlag», 1963), до якої увійшли відповідно прокоментовані художні твори, публіцистичні та наукові статті, написані І. Франком німецькою мовою в період з 1882 по 1915 рік, його німецькомовні переклади з Т. Шевченка і М. Некрасова. Петер Кірхнер виступив не лише як до-

слідник і популяризатор спадщини Каменяра, але й як перекладач його творів.

Ретельно вивчає П. Кірхнер і творчість Тараса Шевченка. 1964 року газета «Neues Deutschland» надрукувала його статтю «Історія мого життя є частиною історії моєї батьківщини. До 150-річчя від дня народження Тараса Шевченка», а журнал «Zeitschrift für Slawistik» — розвідку «Література про Шевченка за період з 1959 по 1963 рік». Того ж року при Берлінському університеті ім. Гумбольдта П. Кірхнер захистив докторську дисертацію на тему «Генезис і суспільно-літературна проблематика творів Т. Шевченка в німецьких перекладах І. Франка і Е. Вайнерта». Дослідження поетичної спадщини Т. Шевченка в інтерпретації цих двох майстрів художнього перекладу значною мірою допомагає наблизити творчість українського поета-революціонера до німецьких читачів, глибше розкрити її художньо-естетичне і соціально-політичне значення. Слід додати, що П. Кірхнеру належить також пріоритет в публікації більшості перекладених І. Франком поезій Т. Шевченка, які близько п'ятдесяти років лишались ненадрукованими.

Дослідження П.Кірхнера про німецько-українські зв'язки охоплюють період від епохи просвітництва до сучасності. Одна з його розвідок так і називається: «Дослідження німецько-українських літературних зв'язків (контакти і типологічні взаємозв'язки від епохи просвітництва через романтизм, виникнення і становлення критичного реалізму, експресіонізму, перехід на пролетарські позиції аж до утворення і зміцнення соціалістичного реалізму)». Глибоко висвітлюють тему стаття «Німецько-українські наукові та культурні зв'язки (1926—1930 рр.)» і публікація «До питання дослідження німецько-українських контактних зв'язків двадцятих-тридцятих років», де дано огляд перекладів за цей період, а в додатку представлене листування М. Куліша, М. Качанюка та ін. з Фрідріхом Вольфом. Значний інтерес становить також публікація «Невідомі поетичні свідчення про антифашистський рух Опору і пролетарський інтернаціоналізм з часів другої світової війни», в якій вміщено 29 віршів українських поетів у перекладі М. Кічури. Серед них поезії М. Тарновського, С. Тудора, С. Масляка, Д. Загула, М. Марфієвича, М. Гаска, В. Бобинського та ін.

Серед багатьох досліджень П. Кірхнера з сучасної української літератури чільне місце посідають статті «Поетичний Дніпро, глибокий і рівноплинний» та «Література світового значення», опубліковані тижневиком «Sonntag» під спільним заголовком «Сувеніри з України» (№№ 42, 45, 1967 р.).

У великій літературно-критичній розвідці «Поетичний Дніпро, глибокий і рівноплинний» П. Кірхнер робить огляд повоєнної української радянської поезії, вирізняючи в ній деякі характерні тенденції і відкриття. Даючи на початку статті оцінку всій українській літературі цього періоду, дослідник говорить, що вона «пройнята відповідальністю за рівень людяності в людині». Українській літературі властивий глибокий соціальний зміст і водночас — ліричний елемент, вона не відмовляється від надбань минулого, не залишається глухою до всього поетичного, до краси життя. Для української прози останніх років характерна багатогранність проблематики і художньої форми — досить згадати роман-баладу Первомайського «Дикий мед», роман у новелах Гончара «Тронка», роман-дослідження Томчанія «Жменяки» або роман-хроніку Ірини Вільде «Сестри Річинські». Цю ж тенденцію П. Кірхнер вбачає і в новелістиці, розвиток якої саме за останні десятиріччя «можна без перебільшення назвати, — пише він, — третім періодом розквіту (після двадцятих і сорокових років)».

Відносно української радянської драматургії автор розвідки зауважує, що, судячи з вдалих інсценізацій творчості П. Загребельного або з цікавої п'єси В. Собка «Далекі вікна», деяким українським драматургам «вдалося по-новому, оригінально порушити великі й хвилюючі проблеми сучасності, успішно продовжуючи таким чином всесвітньовідомі літературні традиції Корнійчука, М. Куліша, Микитенка та Ірчана».

«Якщо пильніше придивитись до сучасної української лірики, — читаємо далі, — то не можна не помітити оновлення окремих її жанрів. Старі келихи давнього жанру наповнюються тільки новим вином, а новий вміст карбує нову форму посудини. Українська лірика відкрила багато нового. Воно, це нове, ще чіткіше вирізняє її національний характер на барвистій палітрі багатонаціональної радянської літератури».

Для ілюстрації поетичних здобутків української літератури П. Кірхнер опублікував у цьому ж номері тижневика поезії В. Коротича, Ліни Костенко, Д. Павличка, В. Симоненка; вміщено також їхні портрети і біографічні довідки. П. Кірхнер виступає тут, поряд з Й. Грубером, і як перекладач української поезії.

Стаття «Література світового значення» повністю присвячена українській прозі. «Коли читаєш новели Василя Стефаника у добірці «Ahornblätter» («Клено-

ві листки», Берлін, 1952) або майстерні твори Коцюбинського, Черемшини, Васильченка та ін. в антології українського оповідання «Ukrainische Erzähler» (Берлін, 1963), стає зрозумілим, — пише П. Кірхнер, — чому саме ці твори справляли, наприклад на Горького, таке сильне враження. Подібні почуття викликають у читача і кращі оповідання та новели двадцятих років Довженка, Головка, Яновського, які піднесли реалізм класиків на новий ступінь, ні в чому не відстаючи від своїх великих попередників». І сьогодні, продовжує дослідник, «поряд зі своєрідними молодими талантами, відомі письменники старшого і середнього покоління прагнуть знову здобути для української новелістики світову славу». Серед кращих творів цього жанру в розвідці розглядаються оповідання Л. Первомайського «Материн солодкий хліб», Ю. Мушкетика «Зеленеє жито», С. Жураховича «Деревце під вікном», Є. Гуцала «Скупана в любистку» та ін. Детально аналізує П. Кірхнер новели «Люба» Валерія Шевчука та «Облава» Володимира Дрозда. Остання, між іншим, подана в додатку до статті в скороченому перекладі Урзули та Петера Кірхнерів разом з портретом та біографічною довідкою про В. Дрозда.

Детально зупиняється П. Кірхнер на розробці українськими письменниками теми громадянської та вітчизняної воєн, що таїть у собі невичерпні резерви матеріалу для розв'язання актуальних проблем.

Окремий розділ статті П. Кірхнера під назвою «Нововідкриття поетичного краю» присвячений аналізові роману-хроніки «Сестри Річинські» Ірини Вільде, глибоко психологічного полотна Михайла Томчанія «Жменяки» та роману Івана Чендея «Птахи полишають гнізда». Дослідник високо оцінює ці твори, що висвітлюють тему боротьби за соціалістичне перетворення життя в складних і своєрідних умовах західноукраїнських земель.

Сучасний літературний процес постійно перебуває у полі зору німецького вченого. Пильно стежачи за всіма новинками, що з'являються у видавництвах та періодиці Радянської України, Петер Кірхнер прагне все найкраще із здобутків українських письменників якнайшвидше зробити надбанням і своїх співвітчизників. Саме завдяки П. Кірхнеру в берлінському видавництві «Volk und Welt» побачили світ поетичні збірки «Пригорща надії» М. Бажана та «Українські коні над Парижем» І. Драча. В тому ж видавництві готуються до друку впорядковані П. Кірхнером збірки «Вітер з України» П. Тичини та «Троянди і виноград» М. Рильського.

«Дослідження багатьох національних літератур, — говорить вчений, — не притупило мого інтересу до української літератури, а скоріше загострило його, не кажучи вже про те, що з багатьома українськими літературознавцями і письменниками мене зв'язують давні дружні стосунки. Щирість цих контактів, започаткованих в кінці 50-х — на початку 60-х років, очевидно, і є причиною того, що мій інтерес до української літератури, незважаючи на деякі труднощі, ніколи не згасав.

Не згасне він і в майбутньому», — запевняє Петер Кірхнер.

Юрій МИХАЙЛЮК

ПЕРШІ ПЕРЕКЛАДИ З БЕРАНЖЕ НА УКРАЇНІ

Українською мовою перший переклад з Беранже («Сон бідняка») з'явився в Єлисаветграді, де 1875 р. було видано збірку І. Гріненка «Дещо із перекладів і самостійних творів». (Цей переклад був виконаний не з оригіналу, а за російським текстом В. Курочкіна). Заслуговує на увагу той факт, що І. Гріненко відібрав чи не найбільш характерний вірш Беранже про злиденне життя французького хлібороба. Цей твір під назвою «Збирання податків» був перекладений вдруге 1906 року Пилипом Капельгородським і вміщений у збірці «Нова Громада» поряд з Грінченковим перекладом «Буревісника» М. Горького. На жаль,

П. Капельгородський, певно, з огляду на цензуру, пом'якшив соціальну загостреність вірша Беранже.

Молоді літератори Галичини також прагнули познайомити читачів з кращими творами французького поета. І. Франко в листі до М. Павлика від 26 березня 1879 р. писав, що Коцовський «ладить перевід деяких політично-релігійних пісень Беранже і хоче видати його власним накладом». Проте це видання так і не вийшло в світ через фінансові і цензурні перешкоди. Називаючи пісні Беранже «політично-релігійними», І. Франко, без сумніву, мав на увазі войовничий атеїзм французького поета, бо ж у його доробку знаходимо пісні тільки антирелігійного й антиклерикального характеру.

Значне місце займала творчість Беранже в планах київського літературного гуртка «Плеяда», до складу якого входили Леся Українка, В. Самійленко та ін. Л. Українка радила перекласти кілька найкращих пісень французького поета: «Старий капрал», «Король Івето», «Моє старе вбрання», «Пан сенатор». З названих пісень в перекладі В. Самійленка опубліковано дві: «Король Івето» («Цар Горох») і «Пан сенатор» («Сенатор») («Нова Громада», № 2, 1906). Однак із спогадів самого В. Самійленка відомо, що він переклав п'ять поезій Беранже — «Сенатор», «Цар Горох», «Пташки» були надруковані, а дві інші були ним знищені. Широка філологічна ерудиція В. Самійленка дозволила йому створити не лише точні переклади, але й переспіви пісень Беранже з використанням елементів українського народного гумору. В статті «Пам'яті Самійленка» («Життя і революція», № 10, 1925) М. Зеров слушно зауважив, що переклад пісні «Цар Горох» — «зразковий», бо в ньому точно передано зміст першотвору, збережено його ідейне спрямування і колорит.

До творчості Беранже звертався український літературознавець, фольклорист і поет Василь Щурат, який у збірці «Поезія XIX віку» (1903, Львів) опублікував свої переклади двох пісень анакреонтичного характеру («На піддаші», «Ворожба карт»). Ці безжурні, легковажні твори з раннього доробку французького автора В. Щурат супроводив короткою передмовою, в якій назвав Беранже «творцем популярних пісень в дусі ліберального міщанства».

Спробу показати творчість поета як таку, що позбавлена революційного змісту, зробив також А. Т. Грабина, видавши 1905 року в Києві дві збірки своїх перекладів «Пісні Беранже» та «Нові пісні Беранже».

Ще 5 листопада 1893 р. в листі до матері Леся Українка писала, що на літературних вечорах читали переклади І. Стешенка з Беранже, які «гладко і гарненько написані». Згодом кілька з них вийшли друком в українському сатиричному журналі «Шершень» (№ 19—23, 1906). Однак і ця добірка, в якій переважали епікурейські мотиви, не давала правильної уяви про соціально-політичну спрямованість кращих поезій французького пісняра.

Відома українська прогресивна діячка народної освіти, віце-президент Міжнародної ліги освіти Христина Данилівна Алчевська чимало прислужилася поширенню кращих творів зарубіжних авторів серед читачів України та Росії. В своїй праці «Що читати народові?» Х. Алчевська звертала увагу передусім на соціально-політичний та етичний аспект художніх творів, вивчала емоційну реакцію читачів. Рекомендуючи недороге російське видання пісень Беранже, перекладених в переважній більшості В. Курочкіним, Х. Алчевська з великою симпатією і розумінням відгукнулася про французького поета, пісні якого — «демократичні в кращому розумінні цього слова».

Причетною до популяризації творів Беранже на Україні була також її дочка Христина Олексіївна Алчевська — українська поетеса і педагог, яка в своїй збірці «Туга за сонцем» (1907) вмістила три переклади з пісень Беранже.

До творчості Беранже звертався й Павло Грабовський, який в далекій Якутії написав переспів його вірша «Пташки» — твору, наскрізь пройнятого тугою за рідним краєм. Не знаючи французької мови, П. Грабовський, за його власним свідченням, використав російський переклад М. Михайлова «Птицы», проте переспів аж ніяк не повторює російський текст. Вірш Беранже прислужився українському поету для висловлення своїх власних думок, які пильне око цензури перешкоджало донести до читача в оригінальних творах.

Поодинокі українські дожовтневі переклади не могли, звісно, представити творчість Беранже в усій повноті; до того ж розкидані по різних періодичних виданнях, вони і тоді були практично малодоступні широкому читачеві.

Після Жовтневої соціалістичної революції твори Беранже багато разів перекладали М. Рильський, М. Зеров, П. Филипович, А. Шмигельський, М. Терещенко, В. Ткаченко та ін. Частина цих перекладів увійшла до збірки пісень Беранже, виданої 1970 р. видавництвом «Дніпро».

Володимир МАТВІЇШИН

Івано-Франківськ.

* * *

Напередодні святкування 35-річчя перемоги над фашизмом газета «Руде право» опублікувала інтерв'ю з Олесем Гончарем, який саме перебував у Празі. Відповідаючи на запитання кореспондента, письменник розповів про свій бойовий шлях, про те, як писалися «Прапороносці» — книга, добре відома чеським читачам. «Я завжди з вдячністю згадую першого перекладача «Прапороносців» чеською мовою Рудольфа Гулку»,— зауважив О. Гончар, говорячи про значення обопільної перекладацької діяльності для зміцнення дружби між нашими народами. Декому дуже хотілося б нас посварити, але то марні спроби і марні сподівання. Підвалини дружби радянського народу з народами ЧССР закладалися в тяжкі і прекрасні дні героїчної боротьби проти фашизму. Наше повоєнне співробітництво — найкраще підтвердження моці й надійності цих підвалин. Письменницькі контакти — один з конкретних проявів цього співробітництва, сказав на закінчення Олесь Гончар.

У дні, коли О. Гончар ще раз проходив шляхами героїв-прапороносців, він став лауреатом літературної премії імені Станіслава Костки Неймана, яку Спілка чеських письменників присуджує майстрам художнього слова інших країн за великі заслуги перед братньою Чехословаччиною, створення всесвітньовідомих книг про героїчні звершення її народу — будівника соціалізму.

* * *

Під час традиційних весняних Днів радянської культури в Польщі свій художній доробок представили також діячі літератури і мистецтва УРСР. Серед робіт, експонованих на виставці «Сучасне малярство й різьба СРСР», польська преса вирізняє, зокрема, твори українських художників Т. Яблонської, О. Грицая, М. Талашенко, О. Шевченка, графіків О. Пащенка, Р. Галкіна, І. Басова, М. Чорнія та інших. Увагу любителів книги привернули такі видання, як «Твоя і моя земля», «Художні музеї Києва і Львова», «Українське мистецтво», альбоми творів Самокиша і Шовкуненка, книжки для дітей тощо. Варшавські книготорговці подбали, щоб у ці дні можна було придбати видані польською мовою протягом останніх кільканадцяти місяців твори Шевченка, Гончара, Гуцала, Загребельного. В кіноциклі «Краса народних традицій на екрані» з успіхом демонструвалися «Звенигора» Олександра Довженка та «Білий птах з чорною ознакою» Юрія Іллєнка.

Декада радянської культури сприяла пожвавленню зв'язків між українськими і польськими містами-побратимами. В прикордонних Холмському, Замойському, Перемишльському, Кроснянському воєводствах, як повідомила варшавська газета «Наше слово», виступали художні колективи з Волині і Львівщини.

* * *

Рішенням уряду Соціалістичної Республіки В'єтнам весь склад балетної трупи Одеського театру опери та балету нагороджено Почесними грамотами і медалями «За дружбу». Під час останніх гастролей у СРВ одеські артисти не тільки виступали з концертами (двадцять замість запланованих чотирнадцяти), але й подали дійову допомогу в'єтнамським хореографам в їх повсякденній роботі.

* * *

Братіславський журнал «Словенске погляди» (№ 1, 1980) надрукував рецензію Юрая Ванька на роман Панаса Мирного й Івана Білика «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» («Пропаща сила»), виданий у Кошіце в перекладі Андрія Пестременка («Виходословенске видавательство», 1978). Вітаючи успіх перекладача, який щасливо впорався із складним завданням, рецензент наголошує на знанні А. Пестременком історії України, зокрема суспільно-політичних умов у другій половині XIX ст., без чого неможливо було б донести до словацького читача ідейний зміст і естетичну цінність твору українських авторів. А. Пестременко пройнявся своєрідністю поетики Панаса Мирного — Івана Білика, схопив ритміку оригінального тексту, яка часто нагадує ритми народної пісні; «Роман звучить органічно і природно», — пише Юрай Ванько і підсумовує: йдеться про ще одне корисне для словацького читача знайомство з українською реалістичною прозою.

ШЛЯХИ МИСТЕЦТВА

ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ ЖИВОПИС У МУЗЕЯХ УКРАЇНИ

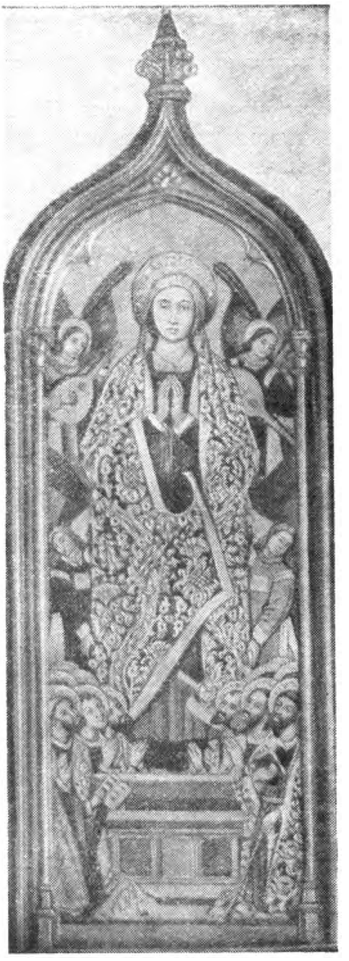

Невідомий майстер. Вшестя богоматері.

ЖИВОПИС ІСПАНІЇ XV–XVII СТОЛІТЬ

Зібрання іспанського живопису в українських музеях невелике, але напрочуд цілісне. Тут представлені майже всі основні етапи його історії.

Доби Відродження, як такої, Іспанія не знала. Це пояснюється специфікою історичних шляхів країни. До кінця XV століття було завершено «реконкісту» — відвоювання іспанських земель після вісімсотрічного арабського поневолення. В цій боротьбі визріла самосвідомість народу як нації і як сили, здатної відстоювати свою незалежність. Але якщо в передренесансній Італії міста визволялися не тільки від феодального, а й від церковного утиску, і церковним догмам протистояв новий, гуманістичний світогляд, що спирався на відроджену античну культуру, то в Іспанії релігійний фанатизм, що набрав сили у боротьбі з іновірцями, вкорінився в свідомості мас. Ось чому на кінець XV століття, коли в Італії торував собі шлях реалізм і в різних місцевих школах закладалися підвалини мистецтва Високого Відродження, в Іспанії реалізм лише ледь жеврів.

Іспанське мистецтво XV—XVI століть увібрало в себе суперечливу складність доби: з одного боку — це дух свободи й незалежності учасників реконкісти, з іншого — войовнича релігійність і суворі догмати церкви. Риси мусульманської культури, що примхливим візерунком вплелися в іспанську архітектуру, скульптуру, живопис, поєднуються з новими художніми засобами, перейнятими від італійських та нідерландських майстрів Відродження.

Рідкісним зразком іспанського живопису кінця XV століття є вівтарний образ — «Вшестя богоматері» невідомого

арагонського майстра (Київський музей західного та східного мистецтва). Композиція типово іконна — золоте візерунчасте тло, пряма й симетрична постать мадонни в центрі вузької дошки. Мадонна втричі більша, ніж янголи й уклінні апостоли, розташовані симетрично обабіч неї. Підкреслена площинність постатей перетворює їх на своєрідні деталі візерунка, тим більше, що в іконі взагалі домінує східний орнамент, яким гаптовані плащі мадонни й апостолів.

Та незважаючи на все це, трактовка образів уже далека від середньовічної безтілесності й свідчить про обізнаність художника з тодішнім італійським (фігурки янголів) і нідерландським (обличчя мадонни) живописом.

Могутня іспанська монархія, що розквітла на міжнародній торгівлі та золоті, награбованому в американських колоніях, і простягла свої володіння від Нідерландів до Неаполя, у другій половині XVI століття почала занепадати Приплив дешевого золота гальмує розвиток власних виробничих сил, торгівля, ремесла й сільське господарство деградують через відсутність внутрішніх економічних зв'язків. Сили країни виснажуються також загарбницькими війнами під прапором католицької реакції, всевладдям з боку інквізиції.

У ці похмурі часи в іспанському суспільстві шириться протест проти церковного гніту, виникають єретичні вчення про право людини звертатися безпосередньо до бога, шукати в нього милосердя, доброти й захисту від жорстокості інквізиторів.

Виразником таких настроїв у живописі став естремадурець Луїс де Моралес. У його картині «Святий Франціск» (Київський музей західного та східного мистецтва) напівпостать святого з ілюзорною об'ємністю виступає на темному тлі. Ретельно відтворені традиційні аксесуари — череп, біблія, розп'яття — і зворушливі подробиці — «справжні» сльози на щоках, скривавлені виразки від цвяхів на кистях рук. Типовий для Моралеса гладенький «зализаний» живопис у коричнювато-сірій гамі, з переважанням лінійного рисунка.

У першій половині XVII століття, коли країна вже перебувала в стані глибокої політичної кризи й економічного занепаду, іспанська культура, навпаки, переживала бурхливий розквіт, зумовлений загальнонаціональним піднесенням попередніх десятиріч. Саме в цей час з'являються найвизначніші за глибиною й правдивістю твори іспанської літератури й мистецтва.

Перший поштовх розвиткові реалістичного живопису в Іспанії дав Караваджо. В Іспанії цей руйнівник академічних шаблонів знайшов найвірніших послідовників. А втім, тут він і не здавався бунтівником: адже в іспанському мистецтві не існувало усталеної традиції античних канонів краси. Євангельські персонажі в уяві іспанців аж ніяк не скидалися на античних богів, а були з простолюду, й тому «вульгарні» персонажі Караваджо, яких він неначе переніс на свої полотна з юрби жебраків, тут нікого не дивували й не шокували: вони дуже природно оселилися в релігійному, а згодом і в світському живописі Іспанії.

Першим з іспанських живописців пішов за Караваджо Хосе Рібера. Подібно до Караваджо, він вибирав своїх святих з-поміж простолюду й писав їх надзвичайно правдиво, без найменшої ідеалізації і готових схем, безжально висвітлюючи зморшки, набряклі жили, зів'ялу шкіру. Але не в цьому головна сила Рібери. В немічних тілах святих і мучеників живе вогонь високих духовних поривань. Контрастне світло підкреслює емоційний стан його героїв з гранично напруженою виразністю. Враження від картин Рібери сильне й цілісне — він не стільки малює сльози, скільки викликає їх у глядача Картина «Святий Ієронім» (Луцький краєзнавчий музей) виконана Ріберою в найбільш плідні для нього 40-і роки XVII століття. Висохле тіло пустельника написане широкими, енергійними мазками. Природно передані його незграбні рухи. Глибоке зворушення старого відтворено без удаваного пафосу.

Приблизно водночас з цією картиною інший іспанський художник написав

Хосе Рібера.
Святий Ієронім.

«Натюрморт з млинком для шоколаду» (Київський музей західного та східного мистецтва). Ліворуч внизу стоїть підпис — Хуан де Сурбаран, і дата — 1640. Яскравим бічним світлом вихоплене з сутіні кухонне начиння. Здається, ніби самі речі випромінюють сріблясте сяйво. А втім, вони навдивовижу матеріальні: дивлячись на них, ніби відчуваєш долонею шорстку округлість глечика, тендітну легкість чашки. Предмети на картині віддзеркалюються один в одному, перегукуються лініями й формами, створюють варіації сполучень різних об'ємів і матеріалів. Зображення прості, мов окремі звуки, з яких складається неповторна мелодія. В ній бринить благоговіння художника перед красою речей, зроблених руками людини.

Ось уже кілька десятиріч точиться суперечка з приводу того, хто автор цієї картини: маловідомий Хуан де Сурбаран чи його славетний батько Франсіско? За манерою виконання, колоритом, а головне — за майстерністю, авторство 42-річного Франсіско не мало б викликати сумнівів. Так воно й було до 1937 року, коли при фотографуванні підпису в рентгенівських променях у складі Fran (скорочення від Francisco) було виявлено зайву рисочку й ім'я стали читати як Juan. З цього випливало, що натюрморт написаний двадцятирічним Хуаном, про якого відомо лише, що він передчасно помер, не залишивши по собі жодної іншої картини. Окремі фахівці не погоджувалися з таким припущенням і висунули гіпотезу про графічну помилку в підписі. Але 1955 року в зібранні Лунг у Бордо було відкрито ще один натюрморт — гроно винограду на металевій тарілочці — з таким самим підписом і

Дієго Веласкес. Портрет інфанти Маргарити

датою 1639. Отже, все-таки Хуан! Але якщо це й він, то величезний вплив (а, може, навіть і втручання) батька — безперечні. Тим більше, що в багатьох уславлених картинах Франсіско на релігійні сюжети теж присутні скромні натюрморти — квітка, металева таріль, дзбанок або чашка, написані не менш ретельно, ніж на згаданому натюрморті. Існує також підписаний Франсіско де Сурбараном «Натюрморт з лимонами й помаранчами» із зібрання Контіні Бонакоссі у Флоренції.

Розквіт натюрморту, а разом з ним і побутового жанру (так званих «бодегонес» — кухонних сцен), спостерігаємо в живописі Севільї першої половини XVII століття, коли там навчався і працював Франсіско Сурбаран. Севілья — найбільший торговельний порт, що пропускав крізь себе скарби Сходу й Заходу, багатомовне місто, населене різноплемінними купцями, матросами, вантажниками, рибалками.

В Севільї менше, ніж в інших містах Іспанії, відчувався релігійний фанатизм і утиски з боку родової аристократії. Гуманізм і освіта знаходили тут родючий грунт, у мистецтві ж переважали демократичні й реалістичні тенденції.

Прикметно те, що офіційним цензором інквізиції в Севільї був не служитель церкви, не знатний чиновник, а живописець, письменник та педагог — Франсіско Пачеко. В його майстерні навчались і Франсіско Сурбаран, і майбутній зять Пачеко — Дієго Веласкес. «Чоловічий портрет» невідомого севільського художника школи Пачеко написаний у тому самому ключі, що й «На-

тюрморт» Сурбарана: сувора простота в ньому доведена до патетичного звучання. Легко уявити присутність цієї людини поруч з предметами з «Натюрморту» — їх ніби вихоплює з пітьми один і той самий промінь світла.

У Севільї народився і став художником Дієго Веласкес. Тут він навчився бачити й правдиво зображувати красу життя. Згодом, будучи вже першим живописцем мадрідського двору, Веласкес ніколи не зраджував правді свого мистецтва.

Колорит і тональне вирішення севільських «бодегонес» Веласкеса свідчать про безумовний вплив Караваджо, від якого майстер згодом звільняється. Він відходить від штучного освітлення і контрастної світлотіні, його палітра дедалі світлішає й збагачується. Вивчення венеційського живопису відкрило для Веласкеса невичерпні можливості використання кольору — саме найтоншими відтінками кольору віртуозно виліплює він форму.

«Портрет інфанти Маргарити» (Київський музей західного та східного мистецтва), певно, є етюдом з натури дев'ятирічної дочки короля Філіппа IV для її парадного портрета на весь зріст, що зберігається в Прадо. Веласкес помер, не завершивши портрета, руки і обличчя вже домальовував його учень Масо. Тим дорогоцінніший для нас етюд, власноручний твір майстра. Найдивовижніше в портреті — його колорит, симфонічне звучання кольорів — поєднань золотаво-червоного, рожевого й сірого на темно-червоному тлі.

Варто навести слова іспанського мистецтвознавця Октавіо Пікона про портрет інфанти Маргарити з Прадо, що певною мірою стосуються й нашої картини: «Цей портрет мав би дратувати глядача. В маленькій жінці, зодягненій так потворно й так переобтяженій прикрасами, є щось жахаюче. Але Веласкес щедро наситив свій твір дивовижним кольором, багатством тонів — від найінтенсивнішого карміну до найприглушенішого рожевого, зробив таким прозорим серпанок і блискучим метал, таким ефірним те, що може літати, і та-

Хуан Карреньйо де Міранда. Портрет Марії Луїзи Орлеанської.

Хуан Карреньйо де Міранда. Портрет Карла II.

ким важким те, що здатне тиснути, що смішна диспропорція між тоненьким станом і широкою спідницею зникає в сяйві відтінків. Вправність, невимушеність, витонченість цього незбагненного й дивовижного виконання надають живописові повного враження реальності».

Інший блискучий зразок іспанського придворного портрета — експоноване в Одеському музеї західного та східного мистецтва полотно приятеля й послідовника Веласкеса Хуана Карреньйо де Міранда «Портрет Марії Луїзи Орлеанської» (племінниці Людовіка XV, що вийшла заміж за спадкоємця іспанського престолу, недоумкуватого Карла II). Поступаючись перед Веласкесом глибиною психологічної характеристики моделі, Карреньйо прагнув зрівнятися зі своїм вчителем у живописній майстерності, в красі мазка й звучанні кольору. Так само, як «Інфанта» Веласкеса, портрет Марії-Луїзи є, очевидно, етюдом з натури для парадного портрета на весь зріст, що зберігається у Гваделупському монастирі. Карреньйо де Міранда, ймовірно, є також автором портрета чоловіка Марії-Луїзи — короля Карла II (Київський музей західного та східного мистецтва). Це підтверджують, з одного боку, чудові живописні якості твору, з другого — нещадна правдивість, з якою майстер показує духовну спустошеність і ознаки виродження на обличчі монарха. Карреньйо де Міранда і тут виявив себе вірним послідовником Веласкеса.

ЖИВОПИС НІМЕЧЧИНИ XV–XVIII СТОЛІТЬ

Ельзаський майстер XV ст. Три святі. Нижньорейнська школа.

Твори німецького живопису цього періоду в українських музеях нечисленні.

Найзначніші зберігаються у Львівській картинній галереї. Найстаріший твір тут — дерев'яна стулка вівтаря із зображенням трьох святих. Одна з них — євангельська Марія Магдаліна, що несе посудину з пахощами. Друга — місцева, ельзаська абатиса Оділія. Її атрибути — очі на розкритій книзі — символ

дивовижного прозріння, що було їй дароване в нагороду за праведне життя. Третя — Клара, тримає мостранц, яким вона настрахала й примусила втікати сарацинів, коли ті облягли її рідне місто Ассізі. Твір написаний невідомим ельзаським майстром XV століття. На той час в Ельзасі пишно розквітла пізньоготична культура, одним з осередків якої стала майстерня живописця й гравера Шонгауера в Кольмарі.

Традиції Шонгауера в «Трьох святих» виявилися і в грі вишуканих ліній та ламаних складок одягу, у видовженості пласких постатей. Дуже виразні сіро-чорні силуети Оділії і Клари на золотавому тлі, яке чудово відтінює й глибокі, дзвінкі тони червоного й зеленого у вбранні Магдаліни. Загальний рух постатей вліво, спрямований, певно, до центральної частини вівтаря, пригашується барвистістю одягу Магдаліни, який затримує на собі увагу глядача. Все це створює немовби музичну паузу перед початком провідної теми. Суворо ритмічній, урочистій сцені художник намагається надати і певної життєвості: ретельно виписує сучкуваті дошки підлоги, загублену стеблинку конвалії. Стулки вівтаря мали, звичайно, «буденний» бік, видимий при зачиненому вівтарі, і «святковий» — коли стулки розкривалися. «Три святі» — святковий бік. Замовники з Нижньо-Рейнської області цю відповідальну роботу доручили ельзаському майстру і, як бачимо, майстру першорядному. «Буденний» бік — «Коронування терновим вінцем» — писав місцевий живописець. Він поступається перед ельзасцем майстерністю, але його праця менше пов'язана з пізньоготичними традиціями і в ній яскравіше виявлені риси нової, ренесансної культури. З наївною старанністю надає він євангельській сцені прикмет свого часу — в костюмах, у міському пейзажі, з грубуватою виразністю малює потворні обличчя катів, їхні незграбні жести. На відміну від площинної безтілесності «Трьох святих», тут є і об'єм, і простір: ікона стає картиною.

Багато спільного з цим твором має картина «Несіння хреста», написана на

Коронування терновим вінцем.

Школа Мульчера. Несіння хреста.

Школа Кранаха. Юдіф з головою Олоферна

одній із стулок іншого вівтаря швабським майстром, учнем Ганса Мульчера. Школа Мульчера відчувається, передусім, у прагненні увиразнити обличчя людей. Навіть коли в юрбі видно лише частину обличчя, глядач розуміє, що відчуває зображений: подив, гнів, скорботу чи зневагу. Проте художник невміло розміщує тіла в просторі: його живопис скоріше нагадує низький рельєф, у розмірах постатей він не дотримується законів перспективи, всі вони немов з'юрмилися в одній площині. Більше того, постаті першого плану набагато менші від тих, що стоять далі (часто-густо це явище спостерігається і в працях самого Мульчера). І все-таки це вже твір художника з новим, гуманістичним світоглядом, художника, який спромігся осучаснити й олюднити релігійний сюжет.

Трохи інакше сприймає християнську легенду Вольфганг Кродель, саксонський живописець XVI століття. Традиційну сцену розп'яття він використовує для того, щоб показати багатих городян серед сонячного краєвиду із замком вдалині. Вигадливим деталям одягу й зачісок художник приділяє таку саму увагу, як цвяхам, вбитим у тіла розп'ятих. Тіла ці виписані ретельно й байдуже, вони, власне, не затьмарюють барвистості жанрової сценки на тлі квітучої природи. В композиції картини порушена середньовічна традиція: бічні хрести стоять не фронтально, а боком, розгортаючись у глибину, і тим самим підсилюючи враження тривимірності простору. Ця деталь вказує на зв'язок із ранньою творчістю Лукаса Кранаха — видатного майстра німецького ренесансу, наслідувачем якого вважається Кродель. Зокрема, хрести та краєвид заднього плану дуже нагадують такі самі деталі «Голгофи» Кранаха, написаної за тридцять п'ять років до того.

На той час, коли Кродель написав своє «Розп'яття», Кранах був уже уславленим живописцем і очолював велику майстерню з багатьма учнями. В композиціях Кранаха на античні, біблійні та історичні теми часто фігурує один і той самий жіночий образ: манірна дама, оголена або модно вдягнена, з ніжним, трохи немічним обличчям. «Юдіф з головою Олоферна» — характерний зразок «кранахівського» стилю. Сам Кранах у двох найвідоміших картинах на цю тему (зберігаються вони в музеях Нью-Йорка і Штутгарта) використав біблійний сюжет як символ згубної сили жіночої вроди й зробив алегорію вельми прозорою, надавши Юдіфі портретної схожості з принцесою Сібіллою Клевською, а голові Олоферна — риси курфюрста Йоганна Франца. Наслідувач Кранаха, очевидно, відійшов від портретування конкретних людей. Байдужа, холодна, з маленькими очицями й устами, Юдіф лише віддалено нагадує кранахівських красунь. Картина ця написана, очевидно, після смерті Кранаха в його майстерні. Сліпо наслідуючи канони свого вчителя, художник майже байдужий до сюжету: дама в новісінькому вбранні з хрестиком на грудях (це біб-

лійна Юдіф!) тримає меча, мов чашку чаю, манірно відставивши мізинець, а щойно відрубана голова Олоферна лежить поряд, немов якась дрібничка з дамського вжитку. Але технікою свого ремесла автор володіє чудово: картина відзначається витонченістю малюнка, графічною красою контрастів темного й світлого, колористичною дзвінкістю.

Набагато талановитішим був учень іншого видатного майстра німецького Відродження — Ганса Гольбейна Молодшого. Гуманіст Гольбейн у кожний портрет вкладав свою повагу до людської особистості, захоплення її вдачею, розумом чи вродою. Його портрети — дорогоцінні документи епохи.

Якби на «Чоловічому портреті» роботи невідомого німецького майстра XVI століття не стояла дата 1589 (Гольбейн помер у 1543 році), цей портрет сміливо можна було б приписати Гольбейнові, такий він правдивий і так майстерно виконаний.

У Київському музеї західного та східного мистецтва зберігається також «Портрет старого в береті» роботи саксонського художника XVII століття Крістофа Паудіса. Німецький живопис у той час перебував під великим впливом голландського реалізму. Крістофу Паудісу, хоча він і вчився у великого Рембрандта, ближчі за духом «маленькі» голландці. Світлоповітряне середовище м'яко огортає майже нічим не примітне обличчя старого. Світлотінь легка, сяюча, але трохи млява. Золотава гама кольорів дещо одноманітна.

Стиль барокко розквітнув у Німеччині лише у XVIII столітті, головним чином у південних, католицьких районах. Німецьке барокко представлене в Львівській картинній галереї працями австрійських майстрів. У картині Пауля Трогера «Цнота карає Амура» алегоричні персонажі абстрактно академічні: вони скоріше схожі на солодкаві муляжі «під антику».

Ганс Маульберч, який зазнав впливу Трогера, був, безперечно, талановитішим. Його ескізи монументальних розписів — так звані «боцето» — написа-

Школа Гольбейна. Чоловічий портрет.

Антон Рафаель Менгс. Портрет гравера Бартолоцці.

Антон Графф.
Портрет Констанції Жевуської.

ні соковито, темпераментно, позначені граційністю і легкістю. Постать святої Теклі, що виступає з хмар, зображено сміливими, широкими мазками. Вона наче розчиняється в світлі, становить єдине ціле з хмарами й ніжною блакиттю неба. Композиційно всі елементи картини включені в могутній вихор руху.

Молодший сучасник Маульберча — Антон Рафаель Менгс, найвидатніший німецький художник XVIII століття — дотримувався суворих принципів класицизму. Його картини на теми з античної міфології патетичні й сухі, позбавлені справжньої поезії і безпосередності. Портрети Менгса ближчі до життя, в них майстрові вдається передати неповторність людської особистості. Такий портрет гравера Бартолоцці — модного в колах англійської аристократії художника. Щоправда, і тут зрозуміти вдачу людини заважає солодкавий вираз обличчя, благодушна посмішка. Портрет виконаний майстерно: обличчя написане м'яко, в пастельній манері, чудово передана фактура одягу.

І, нарешті, ще один художник другої половини XVIII століття — Антон Графф, професор Дрезденської академії і придворний живописець, найвидатніший портретист центральної та північної Німеччини, що створив, зокрема, багато портретів на замовлення польської та російської знаті. Серед полотен Граффа визначне місце належить портрету Констанції Жевуської. Прагнучи зафіксувати складну гру думок та зміну настроїв, художник створив чарівний і одухотворений образ.

Олена ШКОЛЯРЕНКО

«Лоретанська мадонна» — картина Рафаеля з музею Конді.

ЗНАЙДЕНО ОРИГІНАЛ

У мистецькому світі сенсація. З'ясувалося, що експонована в Луврі «Лоретанська мадонна» належить не Рафаелю, як це вважалося раніше. Англійський мистецтвознавець Сесіл Голд після ретельного дослідження іншого полотна з ідентичним зображенням, яке зберігається в музеї Конді, поблизу Парижа, довів, що саме воно є оригіналом. Досі цю картину приписували учню Рафаеля Джованні Франческо Пенні.

Дослідник докладно обстежив експонат музею Конді під рентгенівським промінням. Виявилося, що первісний шар фарби з типовим рафаелівським мазком перекрито іншим, «реставраторським». У правому кутку полотна стало видно маленьку цифру 113. Цей номер з інвентаризаційного списку колекції родини Боргезе й став ключем до визначення автора картини.

Що ж до луврської «Лоретанської мадонни», то жодна експертиза не довела, що її написав сам Рафаель Очевидно, це копія, виконана учнем великого художника.

ХО ШІ МІН

Із циклу «Тюремний щоденник» (1942)

НІЧ

Голос ріки, наче пісня далека...
Падають місяця барви на квіти...
Я ніби ніч не засну й на хвилину,
Думаю, думаю про батьківщину.

ДО 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

★

МИНУЛО ЧОТИРИ МІСЯЦІ

Чотири місяці в тюрмі,
Чотири місяці в пітьмі.
Я кроки старості чую дужче,
Тому що:
Чотири місяці я не спав,
Чотири місяці голодував,
Ні їжі, ні волі — нічого.
Від цього:
Хитаються зуби вже від цинги,
Волосся посивіло від нудьги,
Я згорбився, недобачаю,
Та знаю:
Здолаю муку й запони грат,
Хоч як лютує огидний кат.

★

НОВОРІЧНЕ ВІТАННЯ

Прийшла весна [1], і я співаю знов:
Народе мій, до бою, кров — за кров!
Заквітне перемогою В'єтнам,
А квіти там — де дружба, де любов.

★

САДІННЯ ДЕРЕВ

Хочеш дім будувати —
Треба дерево мати.
Друже!
Садити дерева ходім,
Швидше збудуємо дім.

З в'єтнамської переклав
Володимир РІЗУН

---

[1] У В'єтнамі новорічні свята відзначають з приходом весни.

ВЕЛИКИЙ СИН В'ЄТНАМУ

Справжнє його ім'я — Нгуєн Шінь Кунг. Так назвали третю дитину, що народилася 19 травня 1890 року в учительській родині невеличкого села Кімльєн у центральній частині В'єтнаму. За давньою традицією, дітям після досягнення шкільного віку належить давати нове, офіційне ім'я, й Нгуєн Шінь Кунг став Нгуєном Тат Тханем. Усього ж за своє довге життя Хо Ші Мін змінив майже два десятки імен і псевдонімів.

Виховуючись у патріотично настроєній родині, Хо Ші Мін рано відчув безправне становище своєї батьківщини. Він народився всього за сім років після поразки в'єтнамської монархії в тривалій війні з французькими завойовниками. В'єтнам став колонією, але ще довго в гірських джунглях Півночі й на порослих очеретом рівнинах Півдня колонізаторам не давали спокою партизанські загони, очолювані селянськими полководцями. Ось у такій атмосфері туги за втраченою свободою й захоплення подвигами героїв, які не схилили голови перед завойовниками, й минали дитячі та юнацькі роки Хо Ші Міна.

У тому, що хлопчик Нгуєн Шінь Кунг з невідомого села Кімльєн став великим Хо Ші Міном, значну роль відіграв його батько, який старанно виховував у дітях почуття національної гідності. Він багато розповідав їм про героїв давнини, про славне й гірке сьогодення В'єтнаму. Ці розповіді глибоко запали в дитячу душу Хо Ші Міна. Чужі страждання вражали його серце болючіше, ніж власні, й ця риса характеру була притаманна йому все життя. Ровесники згадували, що він ридма ридав, слухаючи розповідь про вождя повстанців Тонг Зюй Тане, який, щоб не потрапити живим до рук французів, розпоров собі живіт гострим зрізом бамбука.

Батько прищепив Хо Ші Мінові любов до читання, особливо до волелюбних творів в'єтнамських класиків. Сильний вплив на юного Хо Ші Міна справив і томик Жан-Жака Руссо, що невідомо як потрапив до домашньої бібліотечки. Юнак був уражений духом волелюбства та презирства до канонів і догм, пристрасними закликами великого француза до свободи, рівності й братерства.

1905 року Хо Ші Мін вступає до Національного колежу «Куок хок» в імператорській столиці Хюе — найкращого на той час учбового закладу у В'єтнамі. Однак з перших же днів його починає гнітити атмосфера вірнопідданства, яка панувала в колежі. На початку 1908 року Центральний В'єтнам охопили селянські заворушення. Хюе виповнився тисячами демонстрантів, і вони протягом трьох днів були фактичними господарями міста. До демонстрантів приєдналися й учні коледжу, яких привів Хо Ші Мін. Заворушення були жорстоко придушені, наступного ж дня Хо Ші Міна виключили з колежу.

Він переїздить до Сайгона, де марно намагається влаштуватись на роботу. 2 липня 1911 року Хо Ші Мін наймається помічником кока на французький пароплав «Адмірал Латуш-Тревіль» і надовго залишає батьківщину.

Для передової частини в'єтнамського суспільства то були похмурі часи. Почуття відчаю й безвиході охопили всіх, хто мріяв бачити свою батьківщину вільною. Дехто з національно-патріотичних лідерів шукав розв'язання соціально-політичних проблем В'єтнаму в тих-таки французьких колонізаторів. Інші розраховували на єднання з імперіалістичною Японією на расовому грунті в боротьбі проти білих. Національно-визвольний рух В'єтнаму зазнавав поразки за поразкою, настійно вимагаючи нових класових сил, нових ідей, нарешті, нового лідера. І ця людина вже з'явилася, хоча імені її поки що ніхто не знав. Ступивши на борт пароплава «Адмірал Латуш-Тревіль», Хо Ші Мін зробив перший крок на довгому й тернистому шляху до оволодіння справжньою революційною теорією, якої так потребував в'єтнамський національно-визвольний рух.

Шість років провів він у мандрах морями й країнами, у важкій виснажливій праці. Гарсон на пасажирському судні, сезонний робітник у нью-йоркському Гарлемі, сміттяр, опалювач і помічник кухаря в Лондоні. 1917 року він оселяється в Парижі, працюючи ретушером у приватному фотоательє.

У долях людей часто відбуваються непомітні для сторонніх події, які ніби ділять життя навпіл, стаючи вододілом між минулим і майбутнім. У житті Хо Ші Міна така подія сталася 16 липня 1920 року, коли газета «Юманіте» опублікувала тези з національного й колоні-

Хо Ші Мін. Фото 1923 р.

ального питання, підготовлені В. І. Леніним для II Конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. Це була перша ленінська праця в руках Хо Ші Міна. До глибокої ночі просидів він над тезами, вражений їхньою великою й простою мудрістю.

Вперше в житті він читав рядки, в яких з надзвичайною силою узагальнення і в той же час із граничною конкретністю йшлося й про його батьківщину, наголошувалось на необхідності тісного єднання зусиль революційного руху метрополій і колоній, про особливості визвольної боротьби в колоніальних і залежних країнах. Через багато років він скаже: « В цих тезах траплялися незрозумілі для мене політичні терміни, але, читаючи й перечитуючи їх багато разів, я все-таки вловив суть. Як це схвилювало, зігріло, просвітило, переконало! Я навіть заплакав од радості. Ніби звертаючись до народних мас, я вигукнув:

— Нещасні, змучені співвітчизники, ось що нам треба! Ось шлях до нашого визволення!

З цього моменту я повністю став на бік Леніна й III Інтернаціоналу».

Хо Ші Мін стає членом Комітету за приєднання до III Інтернаціоналу. 25 грудня 1920 року в невеличкому французькому містечку Тур зібрався національний з'їзд соціалістичної партії. Серед 285 делегатів був єдиний представник від французького Індокитаю — Хо Ші Мін.

Вночі 29 грудня відбулося голосування. Разом з 70 процентами учасників з'їзду Хо Ші Мін проголосував за резолюцію М. Кашена про приєднання партії до Комінтерну. Ця подія стала історичною і для В'єтнаму. Вона сповістила про народження першого в'єтнамського комуніста, про появу в національно-визвольному русі лідера принципово нової формації.

Ставши комуністом, Хо Ші Мін увесь свій час віддає партійній роботі. В липні 1921 року при ЦК ФКП створюється Комісія з колоніального питання, де Хо Ші Мін керує Індокитайською секцією. Потім він бере участь у створенні Союзу колоніальних народів. З його ініціативи Союз організовує випуск газети «Парія». Хо Ші Мін був фактично редактором газети й автором більшості її статей. «Парія» стала трибуною, з якої він пропагував ідеї ленінізму, захищав Жовтневу революцію й Комінтерн.

Хо Ші Мін палко мріяв побувати на батьківщині Великого Жовтня, побачитися з Леніним. І ось улітку 1923 року ЦК ФКП прийняв рішення відрядити його до Радянського Союзу. Про це просив керівництво ФКП представник Виконкому Комінтерну Д. З. Мануїльський, який займався національно-колоніальними проблемами.

30 червня 1923 року в петроградському порту пришвартувався радянський пароплав «Карл Лібкнехт», і трапом зійшов худорлявий чоловік із чорним, як смола, волоссям і приємними рисами обличчя. Він не мав при собі жодних документів, крім «прохідного свідоцтва», виданого йому представництвом СРСР у Німеччині. Гаманець його був порожній, а вантаж складався з легкої валізи. Та то були дрібниці в порівнянні з думкою, що нарешті він у країні, де втілилася в життя його юнацька мрія про свободу й щастя, де віками пригнічувані й забиті стали господарями власної долі.

— З якою метою ви прибули до Радянського Союзу? — спитав прикордонник, заповнюючи анкету.

— Я хотів би насамперед побачити Леніна...

У Москві Хо Ші Мін був прикомандирований як штатний співробітник до східного відділу Виконкому Комінтерну, а потім став слухачем Комуністичного університету трудящих Сходу, створеного 1921 року з ініціативи В. І. Леніна.

Досить скоро ім'я Хо Ші Міна з'явилося на сторінках газети «Правда». 12 жовтня в рубриці «На всесвітній селянській конференції» «Правда» повідомляла: «На другому засіданні від французької колонії Індокитай виступив товариш Нгуєн Ай Куок. (Це ім'я Хо Ші Мін прибрав 1918 року й носив його 25 років. — **Авт.**). Оратор відзначив, що селянство Індокитаю пригноблюється подвійно — як селянство взагалі і як селянство колоніальної країни». Хо Ші Міна було обрано до керівного органу Сільінтерну — президії Міжнародної селянської ради.

Зошити московського періоду життя Хо Ші Міна були заповнені виписками з ленінських робіт, власними роздумами, які лягли потім в основу його книги «Шлях революції». Він був захоплений людяністю, скромністю, простотою Леніна, чий образ цілком відповідав еталонові Людини з великої літери, створеному в уяві ще за юнацьких років.

Заповітній мрії Хо Ші Міна — побачитися з Іллічем — не судилося збутись. 21 січня 1924 року надійшла сумна звістка — Леніна не стало.

Значно пізніше Хо Ші Мін скаже про свого вчителя: «В очах народів Сходу Ленін не тільки вождь, керівник. Він людина величезної притягальної сили. Презирство до розкошів, чистота особистого життя, простота й душевне благородство Леніна приваблюють наші серця, й ніщо не зупинить цього потягу. Наша повага до Леніна — це синівська повага, що вважається в нашій країні однією з головних чеснот. Для нас, людей, які зазнали страждань і презирства, Ленін — утілення справжнього братерства».

17 червня 1924 року у Великому театрі відкрився V Всесвітній конгрес Комінтерну. Хо Ші Мін брав активну участь у його роботі як делегат ФКП.

Його промову в комісії з національного й колоніального питань, з якою він виступив увечері 1 липня, «Правда» опублікувала під красномовним заголовком: «Від слів до діла. Повчальні цифри. Виступ делегата Індокитаю Нгуєн Ай Куока».

У вересні 1924 року Хо Ші Мін пише листа до ВККІ з проханням відрядити його до Південного Китаю для роботи серед численної колонії в'єтнамських політемігрантів, яким уряд Кантонської республіки, очолюваний Сунь Ятсеном, запропонував політичний притулок. За правильної постановки справи, відзначав він, ці люди — найкращі представники в'єтнамського суспільства — зможуть стати кістяком майбутньої комуністичної партії.

Незабаром член Президії ВККІ Д. З. Мануїльський повідомив Хо Ші Міна, що його призначено уповноваженим далекосхідного секретаріату ВККІ у Південному Китаї.

Таким Хо Ші Мін зустрів день Перемоги (1954 р.)

Понад рік провів Хо Ші Мін у Радянському Союзі, й цей рік став переломним етапом у його житті професійного революціонера.

У 1924—1927 роках Хо Ші Мін працює в апараті головного політичного радника при уряді Сунь Ятсена — старого комінтернівця М. М. Бородіна. В одному з перших листів до Президії Виконкому Комінтерну він пише: «...Зустрівся тут з кількома в'єтнамськими революціонерами... Обрав п'ятьох вихідців з різних провінцій... Навчатимемо їх методів організаційної роботи».

Незабаром з-поміж слухачів політичних курсів, інших молодих в'єтнамців Хо Ші Мін створює масову патріотичну організацію «Товариство революційної молоді В'єтнаму». Головне завдання цієї організації — широка пропаганда серед в'єтнамських революціонерів основ ленінізму, рішень і вказівок Комінтерну. За задумом Хо Ші Міна, «Товариство» мало стати зародком майбутньої комуністичної партії.

У середині 1929 року на базі секцій «Товариства» виникло одразу три комуністичні організації: в Північному, Цент-

ральному та Південному В'єтнамі. Між ними відбувалися серйозні суперечки, оскільки кожна претендувала на роль єдиної в країні комуністичної партії. Виконком Комінтерну надіслав їм листа із закликом відкинути незгоди і об'єднатися в одну партію. В січні 1930 року Хо Ші Мін, що перебував у Сіамі (нині — Таїланд), негайно виїхав до Гонконга й від імені Комінтерну запропонував усім трьом організаціям відрядити туди своїх представників для участі в об'єднавчій конференції.

З лютого учасники конференції одностайно прийняли рішення про злиття в єдину Комуністичну партію В'єтнаму (в жовтні 1930 року на I Пленумі ЦК вона була перейменована в Комуністичну партію Індокитаю — КПІК). За кілька днів у підпільних комуністичних газетах Півночі й Півдня з'явилася відозва Хо Ші Міна до в'єтнамського народу: «Комуністичну партію В'єтнаму створено. Це — партія пролетаріату. Вона поведе пролетаріат — керівну силу в'єтнамської революції — на боротьбу за визволення всіх пригноблених і експлуатованих. Брати і сестри, вступайте до партії, підтримуйте її, йдіть за нею».

Створення Комуністичної партії стало поворотним пунктом в історії робітничого й національно-визвольного руху В'єтнаму та всього Індокитаю. Особливо очевидно це сьогодні, коли всьому світові стали відомі здобутки її піввікової діяльності.

Минав двадцятий рік мандрівного життя Хо Ші Міна. Наприкінці 1929 року в Сайгоні помер у злиднях батько, а син навіть не зміг провести його в останню путь. Майже одночасно з цією сумною звісткою довідався Хо Ші Мін і про те, що імператорський суд міста Віня — центру провінції, де він народився, за вказівкою колонізаторів виніс сім смертних вироків в'єтнамським патріотам — серед них заочно і Нгуєн Ай Куокові. Хоча Хо Ші Мін з 1911 року жодного разу не з'являвсь у В'єтнамі, в чорних списках французької охранки його ім'я стояло одним з перших.

5 червня 1931 року Хо Ші Міна заарештовує в Гонконгу англійська поліція, висунувши стереотипне обвинувачення, начебто він — «агент Москви» й прибув з «підривними цілями». Йому загрожувало або тривале ув'язнення, або, ще небезпечніше, — видача французьким властям Індокитаю. Вагоме слово сказала інтернаціональна солідарність трудящих. Виконком Комінтерну налагодив контакти з англійськими соціалістами, які зуміли залучити до захисту відомих ліберальних адвокатів. Майже рік, поки тривало слідство, Хо Ші Мін перебував у центральній гонконгській тюрмі «Вікторія-прізн». Завдяки вмілим діям захисту, Таємна королівська рада, незважаючи на тиск з боку французьких колонізаторів, змушена була звільнити в'єтнамського комуніста.

Близько року після виходу з тюрми Хо Ші Мін переховувався на околицях Гонконга, а потім у китайському курортному містечку Сямінь вислизнув з-під нагляду агентів Сюрте женераль. В індокитайських газетах навіть з'явилося повідомлення, ніби «комуністичний вождь Нгуєн Ай Куок помер від туберкульозу в гонконгській тюрмі». Влітку 1934 року він на радянському торговельному судні відплив із Шанхая до Владивостока.

Прибувши до Москви, Хо Ші Мін вступає до Міжнародної ленінської школи, продовжуючи, як і раніше, активно працювати в східному секретаріаті ВККІ. 1935 року бере участь у VII Конгресі Комінтерну, вступає до аспірантури й викладає в Інституті національних і колоніальних проблем. В жовтні 1938 року він залишає Радянський Союз, щоб таємно повернутися на батьківщину.

З початком другої світової війни різко змінилося становище і в Індокитаї. 1940 року, після капітуляції Франції перед фашистською Німеччиною до влади в Індокитаї прийшли прибічники маріонеткового режиму Віші. В цей же час мілітаристська Японія, захопивши значну частину Китаю, вийшла до кордонів В'єтнаму. На кінець 1941 року весь Індокитай було окуповано японцями, хоч вони тимчасово зберегли французький адміністративний апарат, який формально «ділив владу» з ними. Таким чином в'єтнамський народ опинився відразу під подвійним гнітом — японського мілітаризму й французьких колонізаторів.

На початку лютого 1941 року Хо Ші Мін, одягнений у домоткане, кольору індиго вбрання нунгів-горян, таємно перейшов китайсько-в'єтнамський кордон у районі селища Пакбо. Тут, високо в горах, у глибокій сталактитовій печері розмістився керівний штаб майбутньої в'єтнамської революції.

Якщо В'єтнам і далі перебував під п'ятою гнобителів, то в селищі Пакбо та на його околицях революція вже фактично перемогла, новий лад став дійсністю. Про це свідчили перші «декрети» нової влади. Хо Ші Мін запропонував своїм соратникам назвати ім'ям Леніна бурхливий потік, який спадав з гори пінистим водоспадом неподалік від печери, а величезну гору, що здіймалась просто перед вузьким входом до печери, — піком Карла Маркса.

В роки війни проти французьких колонізаторів у печерах на Півночі В'єтнаму були обладнані надійні опорні пункти. Хо Ші Мін за роботою у кабінеті-печері.

10 травня 1941 року в бамбуковій хижі, прихованій у глибині джунглів, зібрався VIII Пленум ЦК КПІК. Пленум прийняв рішення про Лігу незалежності В'єтнаму — В'єтмінь, яка об'єднала численні патріотичні організації й «Товариство порятунку батьківщини». (Цим було реалізовано ідею Хо Ші Міна про створення масової патріотичної організації, яка за своїми завданнями, структурою, а також назвою носила б загальнонаціональний характер, і де КПІК виступала б як її керівне ядро; цю ідею він висунув наприкінці 30-х рр., спираючись на рішення VII Конгресу Комінтерну). В програмі В'єтміня проголошувалося, що його мета — повалення влади японських і французьких імперіалістів, досягнення національної незалежності, проголошення В'єтнаму демократичною республікою. Пленум схвалив курс партії на підготовку загального збройного повстання як єдино можливого шляху до перемоги революції.

Ніколи ще Хо Ші Мін не працював з таким запалом, як тоді. Він писав, перекладав, читав лекції на курсах політнавчання, інструктував партійні кадри, партійних кур'єрів з різних куточків країни. Всі, хто працювали з ним у ті дні, одностайно відзначають його талант керівника й організатора, притаманні йому чудові якості політичного вождя ленінського гарту й ленінського стилю роботи.

Хоча Хо Ші Міна вважають насамперед революціонером-практиком, він був обдарованою творчою особистістю. Його праці «Суд над французьким колоніалізмом» (1925 р.) та «Шлях революції» (1927 р.) мали значний вплив на революційний процес в Індокитаї. Якщо в першій книзі були нещадно розвінчані злочини колонізаторів, то в другій — з позицій марксизму-ленінізму намічалися конкретні шляхи визволення індокитайських народів од колоніального гніту.

В Пакбо Хо Ші Мін написав кілька брошур з питань військової теорії й тактики партизанської боротьби, дві поеми з історії В'єтнаму останніх ста років, переклав в'єтнамською мовою «Короткий курс історії ВКП(б)».

Хо Ші Мін відзначавсь енциклопедичною освіченістю, вільно володів кількома мовами. Анатоля Франса він читав по-французькому, Шекспіра — по-англійськи, Лу Сіня — по-китайськи, знав італійську, в Радянському Союзі він виступав з трибуни російською мовою.

Хо Ші Міна в'єтнамські комуністи

вважали неперевершеним майстром такої складної і абсолютно необхідної в революції справи, як конспірація. Перших її навичок він набув ще в 20-і роки на партійній роботі у Франції, справжню ж школу конспірації пройшов за двадцять років роботи в Комінтерні. Він умів так заплутувати агентів колоніальної охранки, що вони іноді переставали вірити в його існування.

1942 року Хо Ші Мін вирушив до Китаю для налагодження контактів з місцевими революціонерами й в'єтнамськими емігрантами. Тут він уперше прибрав собі ім'я Хо Ші Мін («Навчений»), під яким і став відомий цілому світові. Не встиг він перейти китайський кордон, як був заарештований гоміданівськими властями. За 14 місяців Хо Ші Мін змінив близько 30 в'язниць, куди його переганяли пішки під збройним конвоєм, закутого в кайдани й залізний нашийник. Щоб вистояти в неймовірно важких умовах, Хо Ші Мін веде віршований щоденник — чудову поетичну розповідь про випробування в'язня, незламного оптиміста, який вірить у торжество справедливості, в торжество революції. Пізніше ці вірші під назвою «Тюремний щоденник» вийшли в ДРВ окремою книгою й набули широкої міжнародної популярності. Недаремно Хо Ші Міна називають основоположником в'єтнамської революційної поезії: «Нехай у цих віршах дзвенить і сяє криця. Поет — боєць, він інших за собою кличе!» — так висловив він своє поетичне кредо.

Хо Ші Мінові зрештою пощастило втекти з китайських катівень і повернутися в середині 1944 року на батьківщину. Під його керівництвом партія й В'єтмінь починають практичну підготовку загального збройного повстання. Він обгрунтовує необхідність гнучкого, творчого поєднання політичної й збройної боротьби. Партія бере курс на створення визволених районів — бази майбутньої революції. За вказівкою Хо Ші Міна, створюється перше велике військове формування — «агітаційний збройний загін», який сміливими нападами на блокпости окупантів уселяв у в'єтнамців віру в свої сили, в зростаючу могутність революції, в можливість перемоги над ворогом.

Влітку 1945 року, внаслідок перемог радянського народу й країн-союзниць над німецьким фашизмом і японським мілітаризмом, створилися надзвичайно сприятливі умови для розвитку в'єтнамської революції. 13 серпня під розлогою кроною красеня-баньяна в Танчао (провінція Туенкуанг) відкривається Загальнонаціональна конференція КПІК. Її веде Хо Ші Мін, який тільки-но одужав після нападу тропічної лихоманки. Учасники конференції приймають історичне рішення про загальне повстання. Тут же відбувається Всев'єтнамський конгрес народних представників, який підтримує це рішення й утворює Національний комітет визволення на чолі з Хо Ші Міном.

Надходить радісна звістка про капітуляцію Японії, і повстання спалахує спочатку в Ханої, а потім в інших містах В'єтнаму. Національно-демократична революція здобуває перемогу в масштабах усієї країни. 2 вересня на центральній ханойській площі Бадінь, що зібрала півмільйона жителів, глава Тимчасового революційного уряду Хо Ші Мін зачитує історичну Декларацію незалежності й проголошує утворення Демократичної Республіки В'єтнам.

Серпнева революція ввійшла в історію світового поступу як один з яскравих зразків творчості мас, керованих марксистсько-ленінською партією. Хо Ші Мін і його бойові товариші, виявивши глибоке розуміння стратегії й тактики, вміло скористались із сприятливої міжнародної ситуації, що створилася внаслідок поразки мілітаристської Японії у другій світовій війні, і сміливо повела народні маси на штурм колоніальної фортеці.

Хо Ші Мін незмінно підкреслював неоціненний внесок Жовтневої революції, Радянського Союзу в перемогу Серпневої революції: «Факел марксистсько-ленінського вчення і досвід Великої Жовтневої революції яскравим світлом осяяв шлях революції у В'єтнамі... В'єтнамський народ завжди буде вдячний Радянському Союзові, який розгромив фашистів у Європі та Азії й зробив вирішальний внесок у справу врятування людства від фашистського поневолення. Перемога Радянського Союзу сприяла торжеству Серпневої революції в нашій країні».

Протягом наступних 24 років Хо Ші Мін незмінно керував незалежною в'єтнамською державою й партією комуністів. Усі ці роки кожен день його життя був невіддільний од історії В'єтнаму, сповненої грізних і радісних подій, драматичних поворотів і славних перемог.

В'єтнамська революція, що кинула зухвалий виклик об'єднаним силам міжнародної реакції, перебувала в складному становищі. Можливостей встановити прямі зв'язки з Радянським Союзом вона поки що не мала. Для врятування молодої республіки треба було прорвати фронт політичної і дипломатичної блокади, організованої імперіалізмом.

Отож, використовуючи важке становище, в якому опинилась ДРВ, французькі імперіалісти намагалися понови-

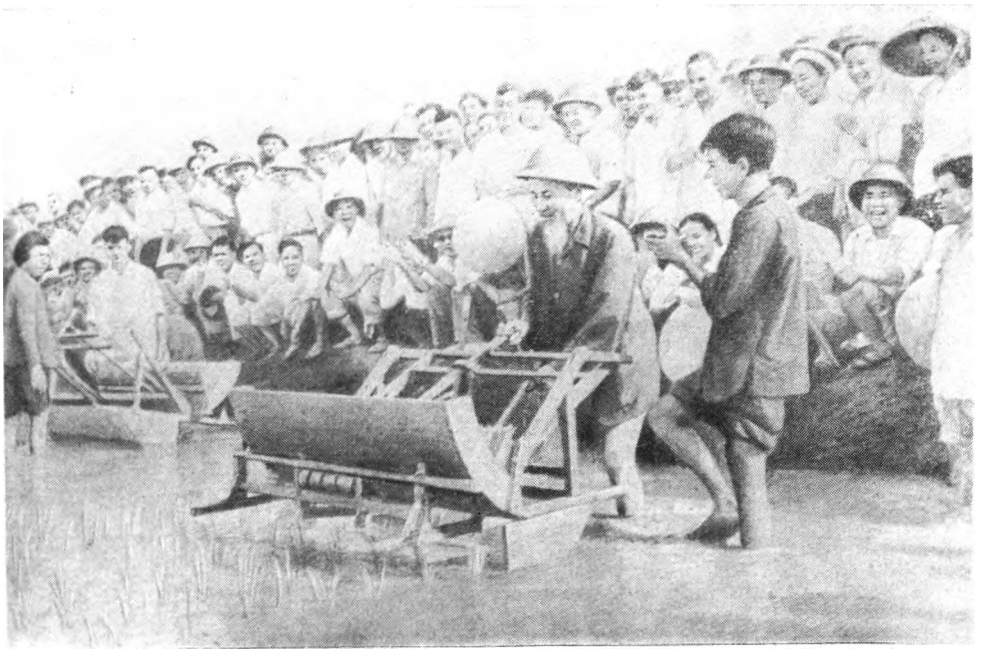

Президент вільного В'єтнаму разом із селянами на рисовому полі.

ти своє колоніальне панування над В'єтнамом. Зі свого боку Хо Ші Мін і уряд ДРВ прагнули якомога довше уникати воєнного зіткнення з ними, виграти час. 31 травня 1946 року, використовуючи останній шанс, Хо Ші Мін виїхав до Парижа для зустрічі з французьким урядом. Внаслідок переговорів, які тривали майже три місяці, було підписано тимчасову угоду, за якою Франція визнавала В'єтнам вільною державою, що має свій парламент, уряд, армію й фінанси.

Однак восени в паризьких урядових колах узяли гору прибічники воєнного розв'язання «в'єтнамської проблеми». 19 грудня французькі війська вчинили несподіваний напад на ключові об'єкти в Ханої, а наступного дня захопили резиденцію уряду ДРВ і вивісили над нею французький прапор. Пізно ввечері 20 грудня, коли в Ханої точилися жорстокі вуличні бої, радіостанція «Голос В'єтнаму» передала з села під Ханоєм історичне звернення Хо Ші Міна до нації: «...Ми пожертвуємо всім, але не віддамо свободи нашої країни й не станемо рабами. Співвітчизники, ставайте до боротьби!.. Хто має гвинтівку, нехай озброїться гвинтівкою. Хто має меча, нехай озброїться мечем... Усі як один повинні стати на боротьбу з колонізаторами в ім'я порятунку батьківщини... Війна Опору буде суворою, однак у самовідданій боротьбі наш народ здобуде перемогу».

Вісім років тривала героїчна боротьба за незалежність. Президент Хо Ші Мін, як писав прем'єр-міністр СРВ Фам Ван Донг, «став душею великої народної війни... Його образ несли в своїх серцях бійці на фронті, партизани в тилу, робітники військових майстерень, селяни, що працювали на полях».

На початку 1947 року, після падіння Ханоя та інших великих міст, Хо Ші Мін разом з урядом знову повернувся до В'єтбака, у Визволений район, де були надійні, випробувані роками опорні партизанські бази. Умови життя там, особливо в перші роки Опору, були надзвичайно складними, але, незважаючи на свої майже шістдесят років і досить слабке здоров'я, Хо Ші Мін був завжди зразком стійкості, мужньо, з дивною легкістю зносив усі незгоди війни. Добре розуміючи, що на початковому етапі інтервенції колонізатори матимуть перевагу, Хо Ші Мін і ЦК партії протиставили ворожому планові блискавичної війни стратегію затяжного всенародного Опору із застосуванням партизанських

методів боротьби. Хо Ші Мін зробив вагомий внесок у розроблення теорії й практики такої всенародної війни.

За ці роки КПІК, що діяла від імені фронту В'єтмінь, перетворилася на могутню масову партію, керівну силу в організації опору інтервентам та будівництва нового життя. У лютому 1951 року було вирішено скликати II з'їзд партії. Хо Ші Мін виступив з політичною доповіддю, зробивши глибокий аналіз діяльності партії за понад двадцять років існування і визначив головні завдання для швидшого завершення війни. З'їзд прийняв рішення про перейменування КПІК на Партію трудящих В'єтнаму й перехід її на легальне становище у визволених районах.

Хо Ші Мін, одностайно обраний Головою ЦК ПТВ, підкреслив у своїй доповіді, що Партія трудящих В'єтнаму керуватиме всенародною війною Опору до завоювання цілковитої незалежності і єдності, а потім «поведе народ уперед шляхом здійснення нової демократії і створення умов для переходу до соціалізму». Ця теза Хо Ші Міна мала важливе значення й пізніше, після відновлення миру, вона дозволила ПТВ у стислі строки приступити до закладення підвалин соціалізму.

Якщо в перші роки війни з французькими колонізаторами війська ДРВ перебували в стратегічній обороні, то після 1950 р., особливо після II з'їзду ПТВ, в'єтнамська армія перейшла до активних наступальних дій. У березні 1954 року на північному заході В'єтнаму почалася героїчна битва при Дьєнб'єнфу, що стала зразком мужності патріотів і воєнно-тактичного мистецтва в'єтнамського командування. У ході двомісячних боїв було розгромлено 16-тисячне угруповання французьких військ.

Блискуча перемога в'єтнамської армії мала вирішальний вплив на хід міжнародної наради з питань Індокитаю, яка відбувалась у ці дні в Женеві. Колонізатори мусили піти на укладення Женевських угод, В'єтнам було тимчасово поділено на дві частини. Угоди передбачали проведення 1956 року на всій території В'єтнаму загальних демократичних виборів для розв'язання проблеми об'єднання країни.

Однак на шляху до здійснення національних прагнень в'єтнамського народу став новий, ще небезпечніший ворог — американський імперіалізм. У Вашінгтоні не сумнівалися, що проведення загальних виборів, як писав тоді державний секретар США Д. Даллес, «означало б возз'єднання В'єтнаму під владою Хо Ші Міна». Тому США відкрито взяли курс на зрив наміченого Женевськими угодами політичного врегулювання, на увічнення розколу В'єтнаму і перетворення Півдня країни на американський військово-стратегічний плацдарм. Відтоді на довгі роки розвиток Півночі й Півдня пішов різними шляхами.

З відновленням миру в Північному В'єтнамі було завершено аграрну реформу, здійснено гасло «землю тим, хто її обробляє», почалося кооперування сільського господарства. 1958—1960 рр. було успішно виконано трирічний план розвитку економіки. Північний В'єтнам ставав на шлях широких соціально-економічних перетворень, що знаменували початок етапу соціалістичної революції.

Хо Ші Мін невтомно боровся за єдність батьківщини, проти спроб імперіалістичних кіл одірвати від ДРВ південну частину країни і перетворити її на колонію нового типу. «В'єтнам — одна країна, в'єтнамці — один народ. Ріки можуть висохнути, гори — зруйнуватися, але ця істина не зміниться ніколи», — ці слова Хо Ші Міна стали програмою дій для в'єтнамських комуністів, усіх патріотів В'єтнаму, які піднялися на рішучу боротьбу за визволення Півдня країни від імперіалістичних окупантів та їхніх маріонеток.

Хо Ші Міна дуже гнітили повідомлення про страждання співвітчизників на Півдні, тим більше він радів кожній їхній новій перемозі. Його не полишала думка, що поки Південь перебуває під п'ятою імперіалістів, а країну не возз'єднано, він не виконав до кінця свого революційного обов'язку. Ще 1963 року, коли Національні збори ДРВ прийняли рішення нагородити його орденом «Золота зірка», Хо Ші Мін звернувся з проханням: «Нехай Національні Збори дозволять населенню Півдня вручити мені орден того дня, коли Південь буде остаточно визволений, наша країна возз'єднається і в ній запанує мир».

1965 року вже 4/5 території Південного В'єтнаму перебували під контролем патріотичних сил. Прагнучи врятувати від краху проамериканський маріонетковий режим у Сайгоні, США перейшли до прямої воєнної інтервенції в Південному В'єтнамі, а потім розв'язали повітряну війну проти ДРВ.

Під час смертельного двобою з наймогутнішою імперіалістичною державою світу, В'єтнам не лишався самотнім. На допомогу йому разом із силами миру, демократії й соціалізму всього світу прийшла Радянська країна. В рекордно короткі строки Народна армія В'єтнаму була забезпечена сучасним радянським озброєнням: протиповітряними ракетами, зенітною артилерією, винищувальною авіацією й іншими видами бойової техніки. Спираючись на допомогу Радянського Союзу та інших братніх соціалістичних

країн, в'єтнамські комуністи під керівництвом Хо Ші Міна зуміли перетворити Північний В'єтнам на неприступну фортецю, яку безуспішно стільки років штурмували літаки й кораблі агресора.

Наприкінці 60-х років я працював кореспондентом ТАРС у ДРВ й мені неодноразово доводилося бачити й чути товариша Хо Ші Міна. Вже сам його вигляд справляв незабутнє враження: традиційна для в'єтнамських старих людей гостра сива борідка й неповторні очі — завжди молоді, з легкою лукавинкою, погляд пильний, проникливий і водночас добрий. Дивували легкість його ходи, бадьорість рухів, юнацький запал у мові, посмішці. Його непідробна увага до співрозмовника, надзвичайна привітність створювали з перших же хвилин спілкування вільну, дружню атмосферу.

З цілковитим правом про Хо Ші Міна можна сказати, що він належить до чудової когорти революціонерів ленінської школи, які не тільки сприйняли й утілили на практиці геніальне вчення Ілліча, але й своїми високими особистими якостями, величезним життєвим прикладом продемонстрували притягальну силу комуністичних ідей.

«Великі вожді революції, — говорив Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєв, — заклали підвалини наших держав, дали вирішальні імпульси їхньому розвиткові і накреслили наш курс — Володимир Ілліч Ленін у Радянському Союзі і Хо Ші Мін у В'єтнамі. Ми з гордістю можемо сказати, що вірно слідуємо цим курсом».

Дуже точно сказав про Хо Ші Міна Перший секретар ЦК Компартії Уругваю Родней Арісменді, назвавши його «символом комуністичної мудрості в Азії».

Для радянських людей образ Хо Ші Міна особливо дорогий і близький тому, що великий патріот В'єтнаму був активним поборником братерської дружби, співробітництва між В'єтнамом і Радянським Союзом. Він завжди вбачав у нашій країні найближчого друга і соратника, справедливо вважаючи її надійним оплотом в'єтнамського народу в боротьбі за незалежність і соціалізм. Хо Ші Мінові належать чудові слова: «Перед лицем імперіалістів, що намагаються продовжити існування свого ненависного всім народам і вже хисткого ладу, ми, революціонери всіх країн, повинні всіляко і повсякчасно зміцнювати свою єдність навколо СРСР і Комуністичної партії Радянського Союзу».

Хо Ші Мін не дожив до цілковитої перемоги тієї справи, боротьбі за яку віддав усе життя. Він помер 3 вересня 1969 року і лежить тепер у гранітному мавзолеї на ханойській площі Бадінь. Але він завжди твердо вірив, що день перемоги прийде. В Політичному заповіті партії й народові Хо Ші Мін писав: «Незважаючи на всі труднощі, наш народ неодмінно здобуде цілковиту перемогу. Американським імперіалістам доведеться забратися геть з нашої країни. Батьківщина буде возз'єднана. Співвітчизники Півночі й Півдня знову стануть однією сім'єю». Всього за шість років ці слова знову стали реальністю. 30 квітня 1975 року над Сайгоном, який стільки років був лігвом неоколоніалізму, замайорів червоний прапор із золотою зіркою. А ще за рік перша сесія Національних зборів єдиного В'єтнаму прийняла історичне рішення — про утворення Соціалістичної Республіки В'єтнам. Стала на шлях будівництва соціалізму й Лаоська Народно-Демократична Республіка. Нарешті, 1979 року перемогла національно-демократична революція в Кампучії, що поклала кінець кривавим злочинам пропекінської кліки Пол Пота — Ієнг Сарі.

Нині співдружність країн Індокитаю є надійним форпостом сил миру, національного визволення й соціалізму в Південно-Східній Азії. Велика справа, за яку все своє довге життя боровся Хо Ші Мін, стоячи біля витоків національно-визвольного, комуністичного руху в Індокитаї, — перемогла.

Євген КОБЕЛЄВ

Москва.

ХЕРЛУФ БІДСТРУП ВИКРИВАЄ, ХЕРЛУФ БІДСТРУП ТАВРУЄ

Світ добре знає цього талановитого датського художника-комуніста. Його гострі малюнки, які мало не кожного дня з'являються на сторінках газети комуністів Данії «Ланд ог фольк», передруковуються багатьма газетами й журналами різних країн. Художник уміє оперативно й разом з тим глибоко й влучно відгукнутися на найважливіші проблеми й події сучасності. Він гнівно таврує капіталізм з його похмурими супутниками — мілітаризацією й гонитвою озброєнь, зазіханнями на чужі землі, поневоленням інших народів, безправ'ям і зубожінням трудящих у власних країнах.

Уміщені тут малюнки Х. Бідструпа взято з його останнього альбому, виданого в Копенгагені наприкінці 1979 р.

Уряди капіталістичних країн продовжують скорочувати асигнування на будівництво жител, народну освіту, охорону здоров'я та інші соціальні потреби. А буржуазна пропаганда твердить, що всі верстви населення — й робітники, й капіталісти — несуть однаковий тягар «у загальних інтересах».

Поліція в капіталістичних країнах безкарно знущається з людей, часто зовсім безневинних. Але подібні справи припиняються «за браком доказів».

— Знову надокучаєте своїми проханнями? Ось я, наприклад, мовчки несу той самий тягар, що й ви!

— Цей нахаба зухвало обвинувачує нас у поганому поводженні з ним!

© Forlaget Tiden, 1979.

Буржуазія охоче розводиться про права людини в інших країнах, а в себе вдома посилює поліційні репресії проти кожного прояву невдоволення й протесту.

— Це вас непокоять права людини? Будь ласка, вибирайте собі з-поміж тих різноманітних прав, що є в нашому широкому меню!

Верховоди НАТО знову роздмухують «холодну війну», плекаючи злочинні плани перетворити її на гарячу.

— Що, померзли, боягузи? Злякалися «холодної війни»? Так ми перетворимо її на гарячу; ось тоді-то погрієтесь!

Вашінгтон не перестає підбурювати Пекін проти В'єтнаму, натякаючи при цьому на можливість підтримки зі свого боку.

— Сміливіше, хлопці! Ми тут недалеко, підтримаємо, якщо буде потреба!

Як відомо, пекінські гегемоністи, починаючи агресію проти соціалістичного В'єтнаму, твердили, нібито хочуть його «провчити».

Як то кажуть: ішли по вовну, а повернулися стриженими...

Уряд Англії фактично скасував усі заборони на продаж зброї маоїстському Китаю і має намір конкурувати в цій справі зі Сполученими Штатами.

Джон Булль поспішає до Пекіна з власним крамом, щоб випередити самого дядька Сема.

Для багатьох суддів у ФРН, які ведуть справи колишніх есесівців — масових убивць, досить присяги над біблією, щоб визнати підсудного безвинним.

— Заприсягаюся над біблією, що робив усім в'язням у нашому концтаборі лише добро й нічого, крім добра!

В штабах НАТО прагнуть знову зробити Західну Німеччину (і вже роблять) кузнею зброї, головною ударною військовою силою цього агресивного блоку.

Такою воліли б бачити Федеральну Республіку Німеччини найбільш войовничі натовці.

У ФРН роками тягнеться судовий процес у справі 387 колишніх есесівських убивць із концтабору Майданек. Але всі обвинувачені перебувають на свободі.

— Моє вам вітання, шановні панове судді! До наступного засідання!

Промислові підприємства Данії безкарно забруднюють навколишнє середовище, але уряд не реагує на тривожні сигнали депутатів парламенту й представників громадськості країни.

Міністр Е. Расмуссен: — Я, наприклад, зовсім не бачу й не відчуваю ніякого забруднення!

Серед західнонімецьких депутатів так званого «европейського парламенту» є й Гільдегард Лехнер — колишня наглядачка в концтаборі Равенсбрюк, учасниця знищення понад 250 тисяч ув'язнених жінок.

Сходинки, якими Гільдегард Лехнер піднялася до парламентських висот.

ВОНИ ПРО СЕБЕ

ВОРОН ВОРОНУ...

В англійському журналі «Енкаунтер» з'явилася стаття його кореспондента Франсуа Бонді під назвою «Новітня паризька мода». Тема статті серйозна: загроза відродження неонацизму у Франції. Але поява статті на таку тему саме в «Енкаунтері» заінтриговує: адже журнал цей, фінансований з фондів Центрального розвідувального управління США, провадить заклеклу антикомуністичну пропаганду, адресуючи її англомовній інтелігенції обабіч Атлантики, не в останню чергу, — орієнтуючись на смаки ренегатів, які замолоду загравали з марксизмом, а потім перекинулися на бік реакції. Правда, в лавах вояків холодної війни підривники з «Енкаунтера» вирізняються уніформою — вони закамуфльовані під «лібералів». Розрахунок давній, як ідея троянського коня: далеко не кожен західний інтелектуал погодиться вислухати відвертого реакціонера; а от ліберальові, «освіченому, поінформованому, чемному» — чому б не приділити трохи уваги?

Стаття Франсуа Бонді, отже, дає нам нагоду з'ясувати, як ставляться реакціонери, замасковані під лібералів, до реакціонерів без маски — неонацистів. А водночас ми маємо можливість простежити, як підривники з «Енкаунтера» використовують буквально кожну нагоду для ідеологічних диверсій проти прогресивних сил.

Тон статті визначається вже самою її назвою. Зрештою, що таке мода? Явище скороминуще, а для людини, яка звикла до філософських категорій, — і досить несерйозне...

«Кожен, хто стежить за атмосферними змінами в культурному житті Франції, — починає свою статтю Франсуа Бонді, — відразу збагне, що слова «новітня паризька мода» можуть стосуватися лише одного: появи на велелюдній сцені «нових правих». Цьому явищу газета «Монд» визнала за потрібне присвятити багатосторінковий аналіз, витриманий у серйозних, тривожних тонах. А тим часом з'являються різноманітні нові організації правих — такі, як клуб «Годинник» чи гурток при журналі «Нувель Еколь» та багато інших. Так само, як до війни організація «Сінаркі», вони мають своїх людей серед провідних політичних діячів та урядовців високого рангу.

Іскру, від якої спалахнула нова дискусія в паризькій пресі, викресала «Фігаро» — вірніше, не сама газета, а редагований Луї Повельсом кольоровий недільний додаток «Фігаро-магазен», що став трибуною нової, як вона сама себе іменує, реакційної філософії. Новизна цієї філософії полягає в тому, що вона вільна від давньої ностальгії за монархією Бурбонів чи ветхого сентименталізму щодо петенівського режиму, а натомість виявляє майже неприховану симпатію до німецьких нацистів. Явище це незвичайне на політичній сцені, де всі консерватори воліють вважати, що вони юрмляться «в центрі», а «правих», мовляв, не існує зовсім».

У цих перших двох абзацах Франсуа Бонді застосовує прийом, що його автори «Енкаунтера» засвоїли аж до автоматизму: щоб здобути довіру і прихильність інтелігентного читача, йому дають зрозуміти, що розмова вестиметься з ліберальних позицій, з отого самого «центру», до якого намагаються примазатись консерватори.

Водночас Бонді вже тут пропонує і першу характеристику явища, про яке йдеться, називаючи його «незвичайним». Зверніть увагу: в цій характеристиці діяльності неонацистів немає ніякого осуду, а є лише олімпійський спокій, поблажлива «об'єктивність».

«Власник «Фігаро», газетний магнат Луї Ерсан, — провадить далі Бонді, — може, й симпатизує «новим правим», але — дивний факт! — щоденна газета явно ліберальніша за свій недільний додаток». Колонки коментаторів у газеті, мовляв, різко відрізняються від того, що друкується в додатку.

На мить про «об'єктивність» забуто. «Енкаунтер» не може дозволити собі кинути тінь на «Фігаро», бо ця найреакційніша французька газета виконує ті самі функції, що й «Енкаунтер». Бонді чудово знає, що власник «Фігаро» Ерсан не просто «симпатизує» правим; цей колишній колабораціоніст є одним з їхніх керівників; що колонки політичних коментарів цієї газети сповнені чорної ненависті до всього передового й прогресивного. Але ворон ворону ока не виклює...

«Весь цей галас, — читаємо далі, — стосується переважно стилю і способів вислову. Так завжди бувало в повоєнному Парижі, де одна хвиля новизни щоразу приходила на зміну іншій. Хто пам'ятає тепер, довго чи коротко тривав «новий погляд» і чи пізніша «нова хвиля» відрізнялася від нього, а якщо й відрізнялася, то наскільки?

Одне ясно: щоразу, коли стара «новизна» стирається, у паризькому культурному житті утворюється вакуум... Тепер завершилась інтелектуальна монополія гошизму (лівацького екстремізму. — **Ред.**), і мало хто оплакує його. Маятник гойднувся в протилежний бік».

Отут і починається типова для «Енкаунтера» ідеологічна диверсія. Політичну продажність, снобістську безпринципність, духовний інфантилізм, властиві люмпен-інтелігентам, які населяють гошистські й фашистські задвірки паризького культурного життя, Бонді намагається зобразити, як властивість усієї паризької інтелігенції. Він уза-

гальнено пише про регулярне утворення «вакууму в паризькому культурному житті», хоч сам не раз проклинав (зокрема, і на сторінках «Енкаунтера»!) той незаперечний факт, що переважна більшість діячів французької культури за традицією і за переконанням твердо стоїть на прогресивних позиціях і поділяє марксистські погляди. Як побачимо далі, трюк цей потрібен йому, щоб під загальною назвою «ліві» змішати несполучні поняття: марксизм і лівацький екстремізм.

«Рух «нових правих», — пише він далі, — позбавлений давніх достоїнств (цікаво, які «достоїнства» французького фашизму має на увазі автор? Запозичене в Гітлера й Муссоліні людиноненависництво довоєнних «кагулярів»? Зрадництво петенівців? Бузувірство оасівців? — **В. Г.**), зате має всі сучасні вади: він фешенебельний, дуже елегантний, навіть коли викликає духів з безмежних глибин індо-європейських та кельтських міфологій і змішує їх з деякими новітніми відкриттями в галузі генетики й експериментальної психології. Чи треба казати, що бідолашний Ніцше — назавжди приречений потрапляти не в ті руки — також фігурує в елітарній пропаганді ідей «надлюдини» і новітнього поганства; його використовують для... боротьби з новітньою релігійністю, що виявляється в лавах «лівих», як-от у щойно виданій книжці Бернара-Анрі Леві, що вихваляє принади монотеїзму».

Лагідно покартавши (чи може, похваливши?) новоявлених французьких послідовників Гітлера за їхню «фешенебельність», «елегантність», «елітарність», Бонді мимохідь підсовує читачеві ще одну фальшивку: заявляє, що «ліві» раптом захопилися не чим іншим, як... релігією, і при цьому посилається на книжку Бернара-Анрі Леві. Але ж цей Леві (про нього див. у статті «Демагоги», «Всесвіт», № 10, 1979) такий самий «лівий», як, скажімо, редактор «Енкаунтера» Мелвін Дж. Ласкі. Колишній гошист маоїстського гатунку, послідовник Руді Дучке, Леві провадить тепер у Франції під вивіскою «нової філософії» оскаженілу антимарксистську пропаганду, продуктом якої є, зокрема, і його книжка про «принади монотеїзму». Мета цієї фальшивки ясна: читач, який клюне на неї і повірить, ніби «ліві» (тобто і марксисти!) у Франції вдалися в богошукацтво, неодмінно дійде висновку, що вони перебувають у стані глибокої духовної кризи. Але Бонді йде ще далі.

«Жоден компас не допоможе вам знайти орієнтири, — пише він. — Відбувається дивовижна «переоцінка цінностей». «Лівих» за традицією асоціювали з просвітництвом і атеїзмом; правих завжди пов'язували з французьким католицизмом. «Нові» інтелектуали можуть робити історичні зміни в своїх позиціях; але чи підуть за ними «народні маси»?»

Отак стаття, що мала нібито інформувати читача про регенерацію фашистських щупалець у Франції, обертається в «Енкаунтері» на черговий антимарксистський пропагандистський виступ. Бо з цього пасажу вже випливає, що, втративши всі орієнтири, ліві (читай: марксисти) юрмою сунуть замолювати гріхи до католицьких патерів; що праві (тобто фашисти) перебирають на себе благородну місію просвітництва й богоборства; а народні маси (поняття, настільки ненависне авторові, що він навіть бере його в лапки), спостерігаючи весь цей бедлам, «деідеологізуються».

Ах, як хотілося б Франсуа Бонді та його однодумцям, щоб ця фальшивка обернулася дійсністю, щоб ота «новітня паризька мода» запанувала в світі, щоб маятник гойднувся в крайню праву позицію і назавжди завмер там!

Але, лишаючись наодинці із самим собою, навіть Франсуа Бонді та його шеф Мелвін Дж. Ласкі, звичайно ж, усвідомлюють, що класова боротьба розвивається аж ніяк не за велінням моди і що в кожного реального маятника функція одна — відлічувати час. Час, що працює на людський прогрес.

Володимир ГАЛЧИН

ХТО ВОЛОДІЄ КАНАДОЮ

Пітер НЬЮМЕН

(Уривки з книги «Канадський істеблішмент», Торонто, 1977).

В основу цієї книжки лягли шість тисяч інтерв'ю з різними людьми та дванадцять років напружених досліджень і спостережень.

Перш ніж у мене виник задум книжки, я працював по різних установах Оттави, спостерігаючи, як змінюється це місто, таке сонне на перший погляд.

Бізнесмени, з якими я спілкувався, — люди, що засідали в правлінні «Рідо-клубу»[1], звиклі до сигарного диму, запобігливі й зніяковілі водночас, видавались посланцями якогось чужого комерційного світу. Згодом я переїхав до Торонто — саме в той період, коли там чимало говорили про конфлікт між людьми, що засідали в правліннях корпорацій і загрожували політичній владі, й владою, яка, в свою чергу, загрожувала їм. Я опинився в цій республіці бізнесу, як чужоземець у невідомій країні, зустрічався з людьми, що працювали по величезних офісах на горішніх поверхах височенних хмарочосів, з меблями в античному стилі й такими ж вишуканими на вигляд дівчатками-секретарками.

Я почав зустрічатися з директорами та президентами велетенських корпорацій та банків — людьми з коротко підстриженим волоссям, замкнутими, енергійними, суворими й, попри їхню пихатість, часто дуже цікавими.

Лише декотрі з них ставилися до мене доброзичливо, майже всі були поглинуті справами, а на запитання відповідали ухильно. Підпускаючи до себе співробітників тільки суспільно-політичних відділів газет, вони зустрічали мене то суто по-британському («негідник, що підглядає крізь шпарку»), то з позицій «вільного» американця. Спершу вони ставилися до мене сторожко, але згодом все-таки заспокоїлись.

Я вдячний їм за поблажливість, однак не сподіваюся, що вони поставляться схвально до моїх висновків.

---

[1] «Рідо-клуб» — заснований у 1865 році Джоном А. Макдоналдом. Клуб розташований поруч з парламентом, на Веллінгтон-стріт, що символізує його призначення: бути місцем зустрічі людей, котрі уособлюють владу бізнесу та політики.

© 1975 by Peter C. Newman.

Провадячи свої дослідження, я не намагався втиснути ділові кола Канади в рамки якоїсь певної соціологічної категорії. Просто я описав «істеблішмент» Канади, якісний бік його діяльності, природу, внутрішні зв'язки, конкуренцію, стиль керівництва.

МОЖНОВЛАДЦІ

Всемогутній представник ділових кіл Канади, фактично головний хазяїн країни, — це майже невидимий капіталіст із Торонто Джон Ангус Макдугалд [1]. Він справжній тип промислового магната. Його спосіб життя, усвідомлення своєї сили, манери, погляди, ставлення до суспільної влади та особисті якості, — все по-своєму довершене. Він дотримується ультраправих поглядів, страшенно потайний, честолюбний і самовпевнений, бо ніколи не зазнавав поразки в жодному із своїх починань. Це наймогутніша постать у ділових колах Канади.

У свої 60 років Макдугалд почуває себе фізично здоровим і виглядає напрочуд молодим.

Його манера розповідати якась заколисуюча, він ніколи не підвищує й не знижує голосу — байдуже, чи говорить про те, як зустрічав у своєму домі принца Філіппа, чи про головного садівника власного розарію, чи про соціалістичні погляди в П'єра Елліота Трюдо, чи про пораду президентові Ейзенхауеру, як поводитися з росіянами, а чи про будівництво компанією «Мессі-Фергюсон» нового заводу у Польщі, — про все мовиться одним і тим же тоном. Йому притаманне чуття гумору. Макдугалд не п'є спиртного, не курить, не їсть цукерок.

Суму його капіталу важко визначити. Він володіє особистим фондом акцій, а його статус директора та президента «Аргус корпорейшн» дає змогу контролювати промислові та комерційні активи в два мільярди доларів. Макдугалд також здійснює контроль над «Краун-траст» (811 мільйонів доларів), він член виконавчого комітету «Кенедіен імпіріел бенк оф коммерс» [2] (близько 20,2 мільярда), водночас бере участь у консультативній раді флорідського «Ферст нешнл бенк», а також є директором кількох міжнародних корпорацій.

Розмах комерційної всевладності Макдугалда так само важко переоцінити. І в Європі, і в США він зумів розширити сферу свого впливу краще за будь-якого канадського бізнесмена. Серед самих канадців друзів у нього не так-то й багато, проте він не почувається самотнім у Лондоні, Женеві, Нью-Йорку або Флоріді.

Флорідська штаб-квартира Макдугалда займає величезну віллу в середземноморському стилі, розташовану на Палм-Бічі. Він купив її 1960 року, коли орендований ним раніше величезний дім було перетворено на південну резиденцію Джона Кеннеді. Взимку Макдугалд живе здебільше на Палм-Бічі й розписує свої ділові зустрічі так, щоб якнайрідше виїздити на Північ.

— Люди вважають, ніби я приїжджаю на Палм-Біч, аби погрітись на сонці, — говорить він. — Але для цього мені бракує часу. Тут я роблю те, що і в Торонто. Просто мені взимку зручніше жити тут, на перехресті важливих авіаліній, бо сюди приїздить чимало потрібних людей.

Дітей у Макдугалдів немає. Зате багато часу Макдугалди віддають коням. Інше, спокійніше хоббі цього подружжя, — колекція з тридцяти «класичних» автомобілів. Це «роллс-ройси» 1913 року, «мерседес-бенц» 1928 року, різні «паккарди», «бугатті», «альфи-ромео» й нарешті чотири «каділлаки», виготовлені на спеціальне замовлення. Одним з них користується Макдугалд.

Джон Ангус Макдугалд ріс і виховувався у батьківському особняку, вчився в найкращих приватних школах. Згодом вступив до коледжу, але не закінчив, про що згодом жалкував усе життя. Зайнявся бізнесом. Спочатку був компаньйоном одного відо-

---

[1] Джон Ангус Макдугалд — директор і президент корпорації «Аргус корпорейшн».

[2] «Кенедіен імпіріел бенк оф коммерс» — один з гігантських банків Канади.

мого кравця в Торонто, потім букмекером на перегонах. А що не виявляв бажання продовжувати освіту, то невдовзі батько вирядив його до Європи в супроводі опікуна. 1926 року він раптом вирішив уступити до Кембріджського університету, але мусив повернутися до Канади, де батько знайшов для нього роботу в «Домініон сек'юрітіз»[1]. 1934 року він дістає свій пай у 10 тисяч доларів і якийсь час виступає як компаньйон групи американських ділків.

Упродовж наступних десяти років, не полишаючи «Домініон сек'юрітіз», Макдугалд займається біржовими спекуляціями, внаслідок чого зросли його репутація бізнесмена та рахунок у банку. Він продає й купує компанії, з'єднує активи, роздрібнює чи укрупнює пакети акцій і поступово заживає слави одного з найспритніших ділків. Під час другої світової війни Макдугалд очолює торговельні операції «Домініон сек'юрітіз», дедалі глибше проникаючи у впливові ділові кола, і врешті стає помітною постаттю в Канадському фінансовому товаристві.

Говорячи про кар'єру Макдугалда, годі обминути Е. П. Тейлора[2], чиїм компаньйоном він був певний час.

Вони вперше зустрілися в Оттаві, де Тейлор згодом створив інвестиційний фонд[3] під назвою «Аргус корпорейшн». Тейлор задумав домогтись контролю над високоприбутковими компаніями, не зв'язуючи себе необхідністю тримати велику готівку для скуповування значних пакетів їхніх акцій. Тейлор виявився майстром цієї справи. Соціалісти таврували його як «безжального Креза» великого бізнесу, комуністи прозвали його «скнарою-мільйонером»: він став символом безжалісності канадського капіталізму.

Перші десять років Макдугалд був лише партнером Тейлора, але потім провадить низку власних спекулятивних махінацій на купівлі-продажу компаній, що принесло йому значні прибутки.

Найбільшого впливу компанія «Аргус корпорейшн» досягає в п'ятдесяті-шістдесяті роки, коли здобула право контролю над багатьма наймогутнішими корпораціями Канади. Втримуючи в своїх руках основний фонд капіталу, контролюючи виконавчі комітети кожної компанії, призначаючи президентів, Макдугалд з крісла в правлінні «Аргус корпорейшн» керував цією значною імперією в такий спосіб, ніби всі ті корпорації були його філіями.

Під старість Макдугалд почав філософствувати, він твердить, що життя недосконале.

— Все наше лихо, — скаржиться він, — од суду, університетів, церкви.

Політичне кредо Макдугалда — примітивна зненависть до втручання у його справи в будь-якій формі.

— Вже невигідно бути соціалістом, — проповідує він. — Чимало хлопців, яких я знаю, почали з нічого, досягли великих успіхів, але вони не соціалісти. Багато з тих, що отримали у спадщину великі гроші, — приємні люди, але вони ніколи нічого не віддають за так: я пильно за ними спостерігаю. А люди другого покоління — це люди з комплексом, хоч дехто з них стає соціалістом, але ніколи не віддасть жодного цента своїх грошей.

Другий фінансовий туз державно-монополістичної еліти — це Поль Демаре: голова «Пауер корпорейшн» — найбільшого економічного об'єднання Канади.

Поль Гі Демаре швидко просунувся нагору ієрархічною драбиною канадського повоєнного бізнесу, і зараз він найзагадковіша постать канадських ділових кіл. У межах

---

[1] «Домініон сек'юрітіз» — компанія по страхуванню життя.

[2] Едуард Пленкетт Тейлор — один з наймогутніших фінансових магнатів Канади.

[3] Інвестиційний фонд — специфічна корпорація, яка бере на себе управління акціями дрібних акціонерів. Зосередивши в такий спосіб значний пакет, інвестиційний фонд може здійснювати контроль над великими компаніями

французької Канади його мають за аутсайдера — чужака, що народився в Онтаріо й здобув та розширив свої джерела кредиту завдяки всілякій підтримці тамтешніх могутніх фінансових закладів. У той же час деякі представники англійських ділових кіл Канади вважають його повноважним представником сучасного Квебеку.

Поль Демаре — більш, ніж будь-хто, — насамперед канадець. Завдяки своєму природженому розумові, він сам добре знає, як грати на двох канадських цивілізаціях та мати найбільший зиск з обох.

Він нагадує рідкісного породистого кота, який безсоромно і вправно продирається крізь хащі корпоративних джунглів.

— Я ніколи не боявся нічого англійського: ні мови, ні установ, ні навіть банків, — каже він. — На англійській або французькій основі бізнесу не роблять. Бізнес роблять на бізнесі. Я ніколи не боявся говорити французькою мовою, але з канадськими французами говорив завжди по-англійському: й коли грав з ними в хокей, і навіть коли ще ходив до школи.

Те, що Поль Демаре — канадський француз, неабияк сприяло його кар'єрі. Людина, яка контролює стовпи приватного капіталу — «Роял бенк оф Кенеда», «Кенедіен імпіріел бенк оф коммерс», канадські капіталовкладення в «Сосьєте женераль де Бельжік», — має пряму вигоду з того, що тримає в своїх руках обидві Канади. Більше того, Демаре підтримує тезу, що коли програє він, то програє й Квебек.

Для французьких канадців, які вірять у федералізм і капіталізм, Поль Демаре є символом і взірцем. Але радикальні націоналісти вважають його ворогом. Під час великого страйку та локауту в жовтні 1971 року п'ятнадцять тисяч демонстрантів несли гасла «Демаре — на шибеницю!», а потім спалили його портрет.

Складна й заплутана система пов'язаних між собою акціонерних компаній, трестів, фінансових установ підняла Поля Демаре на вершечок цієї піраміди. Простий канадець і дня не проживе, щоб бодай побічно не збагатити Поля: 1974 року прибутки «Пауер корпорейшн» становили мільйон доларів у день.

Демаре старанно дбає про постійне розширення особистої влади, він чудово розуміє, що це політична необхідність, питання життя й смерті. Його найкращим другом був глава канадського уряду англієць Даніель Джонсон, але водночас він підтримував чудові стосунки з усіма прем'єр-міністрами Квебеку.

Ось як він виправдовує свою схильність оточувати себе колишніми політиками: «Дурне діло відмовлятись од тих хлопців, що були політиками. Нам потрібні свої люди і в Оттаві, і в Квебеку. Якби ми вміли вигідно використовувати їхні таланти й після того, як ці хлопці пішли у відставку або зазнали поразки, я перший надавав би їм місця в нашому правлінні. Це політично вигідно. Навіщо списувати того, хто може ще стати в пригоді приватному секторові!»

Демаре — один з небагатьох представників канадських ділових кіл, хто беззастережно підтримує П'єра Трюдо, вважаючи, що цей уряд єдино можливий для сучасної критичної ситуації в країні.

Вплив Демаре поширюється далеко за межі Канади. Він міцно пов'язаний з рядом міжнародних компаній та банків, головним чином, в Італії та Америці. І саме ці зв'язки приносять йому чималі прибутки.

Найважливіша риса ділової натури Демаре — він воліє вести переговори віч-на-віч. Пише не більше дванадцяти листів на рік.

— Я вважаю за краще бачити співрозмовника, ніж говорити з ним по телефону або писати листи, — каже він. — Якщо мені треба побалакати з банкіром або ще з кимось, я збираюсь і їду до нього.

Все керівництво величезною імперією «Пауер корпорейшн» здійснюється з дванадцяти кімнат, де дуже рідко дзвонять телефони. Здавалося б, нічого важливого тут не відбувається.

— Ми надаємо велику свободу апаратові управління, — говорить Демаре. — І допомагаємо співробітникам лише в критичні моменти, або коли вони самі просять допомогти.

Кожна компанія, що входить до системи, має своїх директорів, та більшість із них призначається правлінням «Пауер корпорейшн». І центральна постать у всій цій системі, звичайно, Поль Демаре, який контролює «Пауер корпорейшн» через власні акціонерні компанії «Глеко» та «Нордекс». Під безпосереднім контролем Поля Демаре, завдяки «Пауер корпорейшн», цьому великому конгломератові з активами понад 7 мільярдів доларів, перебуває сімдесят компаній. Невтомний пошук засобів до збільшення свого впливу так глибоко сидить у Полі Демаре, що складається враження, ніби він з цим народився.

Поль Демаре приїхав з Північного Онтаріо, щоб вступити до Оттавського університету. П'єр Жене, який був його сусідом по кімнаті в студентські роки, говорить, що Поль мало змінився. Він ще тоді любив керувати, впливати на інших, залишаючись при цьому, так би мовити, чимось таким, що можна назвати «людиною за кулісами».

Після закінчення університету в Оттаві він одержує ступінь бакалавра комерції й намагається продовжити навчання, щоб стати юристом. Він тричі складав іспит з історії, але так і не склав, та й сама юриспруденція не викликала в нього ніякого інтересу. 1951 року він починає свій бізнес із маленької власної транспортної компанії, яка на той час нараховувала шістнадцять старенських автобусів. А втім, він не любить згадувати про те, як починав.

Зараз Полеві Демаре п'ятдесят років.

За 34 години близько 15 мільйонів чистого прибутку — така одна з його останніх операцій.

Нарешті він відчуває тимчасове задоволення собою, хоча, як і завжди, лишається невситимим до дії. Йому не притаманне почуття самоаналізу, і все-таки вряди-годи, говорячи про себе, він теж відчуває щось подібне до ніяковості: «Іноді запитую себе: чому ти не зупинишся, адже рано чи пізно доведеться несолодко! В такі хвилини я впадаю в розпач, але це тільки додає бажання злетіти ще вище. Й тоді я вибираю між ризиком та інертністю, між бажанням ще більших прибутків та самозаспокоєнням на досягнутому».

Але головним рушієм для Поля Демаре лишається страх, що в його діяльності може виникнути вакуум. І він іде на будь-який ризик, щоб заповнити цей вакуум.

ВЛАДА ВЕТО

Банкіри Канади, порядкуючи активами на суму 100 мільярдів доларів, по суті, правлять національною економікою. Це банкіри вирішують, хто успадкує пост глави уряду, а хто повинен подати у відставку; це вони виступають арбітрами всієї державної системи.

На центральній вулиці Торонто розташовані головні управління «Кенедіен імпіріел бенк оф коммерс», «Торонто-Домініон бенк» та «Бенк оф Нова Скоша». Неподалік містяться філії двох інших великих банків — «Бенк оф Монріел» та «Роял бенк оф Кенеда», головні управління яких розташовані в Монреалі. Ці банки в Канаді називаються «Велика п'ятірка».

Правління п'яти найбільших банків — це найсильніша неурядова влада в країні. На їхніх засіданнях формуються, множаться та зміцнюються зв'язки, за допомогою яких економічна еліта Канади захищає свої інтереси. Корпорації, представлені в правлінні кожного банку, — це артерії влади великого бізнесу Канади.

Банкіри рішуче боронять свою цитадель, не допускаючи до неї небажаних. Влада вето — головний елемент їхньої могутності.

Канадці вірять у банківську систему, яка має 26 мільйонів поточних рахунків. Упродовж одного робочого дня банки виписують чотири мільйони чеків, вимог, бланків, поштових переказів, що робить канадців найдіяльнішими в світі споживачами банківських послуг.

Привілейовані банки Канади[1] — це величезний бюрократичний апарат, найрозгалуженіша в світі система. Професор вищої юридичної школи в Осгуді Даніель Баум писав: «Уряд намагається створити свою могутню систему, здатну протидіяти їм та іншим фінансовим системам». У середині 1975 року п'ять з десяти канадських банків мали активи, достатні для того, щоб конкурувати як національні інституції виключної економічної сили. Це «Роял бенк оф Кенеда» з активами 23,7 млрд. доларів, «Кенедіен імпіріел бенк оф коммерс» (20,7), «Бенк оф Монріел» (18,5), «Бенк оф Нова Скошіа» (15,3) та «Торонто-Домініон бенк» (13,3 млрд. дол.).

Потужність «Великої п'ятірки» становить загалом 91 відсоток усіх банківських активів країни.

Люди, що очолюють наймогутніші фінансові установи, потроху починають дивитися на банківські операції, як на природні форми самовияву.

Банки навмисне підтримують у своїх співробітників почуття, яке існує всередині церковної ієрархії або дипломатичних служб: щоб досягти вершини, треба починати від підніжжя й дотримуватися найсуворішої дисципліни на всьому шляху до мети.

— Ви повинні жити, живитися й дихати банком, — вирік Дік Томсон, що став президентом «Торонто-Домініон бенк», коли йому виповнилося тридцять дев'ять років.

У банківській системі існує щось на взірець сімейності. Всі без винятку банкіри входять до істеблішменту. Їхні стосунки з бізнесменами нагадують стосунки чиновників і політиків: це два суттєво різні види, змушені співробітничати для виживання.

Одним з найвпливовіших директорів «Роял бенк оф Кенеда» з 1912 по 1938 рік був Альберт Браун. Це був такий скупий чоловік, що коли залицявся до своєї майбутньої дружини, то писав листи щодня, але надсилав їх раз на тиждень: заощаджував марки. Він вимагав од усіх своїх поштових службовців носити при собі записники — для нотування його розпоряджень. Коли хтось забував про цей обов'язок, Браун тут же починав диктувати, і невдаха мусив записувати на манжеті накрохмаленої сорочки. Одного разу Браун відлупцював ціпочком посильного за те, що той насвистував, піднімаючись із ним у ліфті. Банківські правила були такі суворі, що, коли, наприклад, юний клерк нерозважно писав листа до вищої інстанції на друкарській машинці, то отримував зауваження: «Якщо у вас нерозбірливий почерк, то вам краще не обіймати цієї посади».

Роберт Сервіс, поет з Юкону, хотів був 1898 року влаштуватись посильним у доусонській конторі «Бенк оф Брітіш норт Америка». Йому відмовили, мотивуючи тим, що він не сповна розуму, коли хоче займати таку низьку посаду, вміючи так гарно розписуватися. Врешті його прийняли клерком до «Кенедіен бенк оф коммерс», і то тільки коли він став автором відомих віршів.

Справжній банкір — це «справжній оцінник», який при доборі кадрів дуже обережно ставиться до «чистеньких молодиків», що наводнюють вищі школи Канади.

Банки намагаються навіть керувати зовнішнім виглядом своїх службовців. Так, в одному довіднику для касирок говориться: «За стилем одяг мусить бути простий, гарно пошитий та зі смаком підібраний. Сукні не повинні бути занадто довгі, або занадто короткі, светри завеликі, а панчохи картаті. Дозволяється носити скромну біжутерію, а не ту, що пасує до вечірнього вбрання. Можна взувати домашні пантофлі пристойного вигляду. Черевики, мокасини не бажані».

Випускники університетів просуваються по службовій драбині, хоча й відчувають до себе певну недовіру, як потенційні порушники спокою, тобто люди, котрі став-

[1] Канадські банки звуться «привілейованими», бо банківська діяльність у Канаді дозволяється лише на підставі спеціального урядового привілею.

лять багато запитань і висловлюють невдоволення загальноприйнятим порядком розподілу посад.

Директорів банків обирають з-поміж членів корпоративних груп, тісно пов'язаних з банками. Четверо із ста директорів — це водночас члени правлінь трьох найбільших банків. Кожен банк підтримує особливі стосунки з цими директорами-клієнтами, а також з правовими, ревізійними організаціями та страховими компаніями.

«Велика п'ятірка» розширює свій вплив іще й тому, що вважає за доцільне відкривати в себе поточні рахунки будь-якому великому банкові. Офіційним координаційним банківським центром є «Кенедіен бенкз асошіейшн» із штаб-квартирою в «Торонто-Домініон бенк».

Іноді корпорації підбурюють один банк проти другого, щоб укласти вигідну угоду. А деякі найспритніші корпоративні гіганти примудряються мати своїх представників не в одному великому банку. Через це авторитет банкірів сягає далеко поза фінансові сфери.

Кожен банк, наприклад, має перелік підприємств, які можна продавати іноземцям.

— Ми маємо ефективну банківську систему, — виголосив 1973 року на нараді банкірів видавець монреальської газети «Девуар» Клод Ріан. — За існуючого стану банки працюють у тісному зв'язку з фінансовою, комерційною та промисловою елітою країни й, звичайно ж, перебувають на значній відстані від робітничого класу.

Через керуючого «Бенк оф Кенеда» м'яко, але настійливо даються вказівки, що є головним інструментом у здійсненні грошової політики країни. Банкіри приватних банків сприймають їх як керівництво до дії. Банкір Фред Макнейл, голова монреальських парламентаріїв, описує це так: «За чашкою чаю керуючий викладає свої міркування, й ми іноді навіть сперечаємося з ним, та коли він каже: «Джентльмени, я гадаю, ми повинні зробити саме так», — ми чинимо так, як він хоче».

«Бенк оф Кенеда» було засновано для того, щоб компенсувати зневіру в канадській фінансовій системі, викликану депресією тридцятих років. На нього поклали обов'язки регулювати «кредити та грошовий обіг в економічному житті країни» й «економічний та фінансовий добробут домініону». Він не є банком у загальновживаному розумінні: його основним обов'язком є облік поточних капіталів, необхідних для розвитку економіки країни.

Президенти банків регулярно, тричі на рік, зустрічаються з губернатором Державного банку Канади (в Оттаві, Монреалі, Торонто), з міністром фінансів, який запрошує їх на ленч під час сесії в Оттаві. Найчастіше такі зустрічі відбуваються в червні. Практикуються й інші форми контактів на різних рівнях, але найголовніша подія, без сумніву, — це великий обід, який влаштовує «Кенедіен бенкз асошіейшн», — зустріч «сильних світу цього».

Одним з наймогутніших банкірів Канади був Нейл Маккіннон. У тридцятиоднорічному віці він став одним з провідних банкірів і тільки 1973 року був позбавлений влади внаслідок «бунту» директорів.

До банківського діла в нього було особливе відчуття. Він знав, як використати силу своїх клієнтів проти їхніх же слабостей і діяв так, начебто знав заздалегідь, що його чекає. Найкращою якістю цього рішучого й суворого чоловіка було те, що він чудово знався на всіх банківських операціях. Тримаючись осторонь інших подій, Маккіннон постійно роз'їжджав, зустрічаючись виключно з рушіями ним же створеного великого механізму, до якого входили міністри фінансів, директори центральних банків, торговці-банкіри.

Маккіннон ставив владу понад талант і розум. Нетерплячий з підлеглими, він часто приймав серйозні рішення самостійно.

У кожному рішенні всі відчували його незриму присутність. «Ми не мали права

ступити й кроку без дозволу Нейла», — визнав один з його підлеглих. Маккіннон оточив себе (і свій банк) такою таємницею, що на річних зборах 1965 року Гай Брюс, юрист із Торонто, змушений був мати спеціальну бесіду з групою нещасних вкладників, обурених, що вони зовсім не поінформовані про стан справ у «Торговельному банку».

Спочатку фінансові кола Канади не виявляли у вчинках Маккіннона рис, які б суперечили їхнім планам, бо справи в «Торговельному банку» йшли добре. Але їхня віра в непогрішимість суджень Маккіннона сильно похитнулась після того, як він кепсько повівся з Гордоном Шервудом та Робертом Вінтером.

Коли Шервуд почав працювати в «Торговельному банку», він уже був, на відміну від багатьох інших банкірів, помітною постаттю серед економічної еліти.

Його батько був віце-президентом, скарбником, а сам він закінчив коледжі в Гарварді та Оксфорді. 1968 року Шервуда призначили головним керуючим банку, й одразу ж стосунки між ним і Маккінноном напружились. Маккіннон був невдоволений різким злетом Шервуда, Шервуд же був невдоволений «поганим вихованням» Маккіннона. Й ось уранці 26 серпня 1969 року, переглядаючи за сніданком газети. Шервуд випадково натрапив на повідомлення про те, що Рассела Гаррісона призначено на його посаду.

Роберт Вінтер, колишній міністр фінансів і тодішній головний суперник П'єра Елліота Трюдо, став другою жертвою Маккіннона. Спритність Вінтера і в політиці, і в бізнесі була постійною темою розмов у Торонто. Тут його подеколи називали «розумним Ейзенхауером». 1968 року, коли Вінтер поступився на виборах П'єрові Трюдо, Маккіннон призначив його головою «Брезіліен лайт енд пауер» [1] — одного з найбільших транснаціональних торговельних об'єднань. Та за півтора року помітив, що Вінтер не досить рішуче поводиться і негайно дав розпорядження звільнити його.

Ще 1971 року на раді директорів обговорювалося питання про «залізну руку» Маккіннона, хоч сам Маккіннон ні про що не здогадувався. А змову проти Маккіннона очолили дві особи. Це були Герб Сміт — президент «Кенедіен дженерал електрік», і Джейк Мур, призначений замість Вінтера головою «Брезіліен лайт енд пауер».

Восени 1971 року до Маккіннона дійшли чутки, нібито Мур і Сміт цікавляться роботою «Торговельного банку» й розпитують службовців про стиль роботи головного керівника. Маккіннон завжди утримував у «Торговельному банку» високий рівень ліквідності (тобто значні суми готівкою), що знижувало банківські прибутки. Маккіннон не вбачав у комісії жодної загрози для себе, хоч комісію й призначено поза ним. Він був певен, що доповідь комісії вислухають та й покладуть у довгий ящик. На превеликий подив Маккіннона, п'ятеро директорів його банку приєдналися до Мура й Сміта.

Комісія працювала майже до середини 1972 року. В офіційній доповіді ім'я Маккіннона прямо не називалося, але йшлося про роботу та обов'язки керівника банку. «Комісія визнає його видатну роль, особистий внесок, який багато в чому сприяє розвиткові банку. Однак розслідування показало, що справи банку досить швидко погіршуються. Минулого року банк не тільки втратив певне число вкладників, але й зазнав моральних збитків. Комісія вважає за доцільне обмежити повноваження голови банку, залишивши за ним тільки право проводити збори правління та бути консультантом при президенті».

Маккіннон вислухав доповідь удавано байдуже. В травні ж він написав заяву, в якій характеризував доповідь комісії як поверхову, суперечливу й неповну.

В серпні це питання стояло на загальних зборах директорів правління. Рішення позбавляло голову банку всіх виконавчих функцій — навіть права призначати людей на посади.

---

[1] «Брезіліен лайт енд пауер» — найбільша приватна компанія, що діє за кордоном у сфері комунального обслуговування.

ВЛАДА КОРПОРАЦІЙ

Канада — капіталістична країна, якою правлять купки тісно пов'язаних між собою представників правлячої еліти. Ці люди прагнуть влади, не замислюючись над змістом такого прагнення. Щоразу, коли вони чують слова «вільне підприємництво», щось змушує їх прислуховуватись. Хоча найуживаніше слово в їхньому лексиконі, — звісно, «бізнес».

Релігія бізнесменів продукт ринку. Отже, все для них — товар. Кожний вчинок, не вмотивований користю, вважається безнадійно романтичним.

Бізнесмени надають особливого значення тим закладам і тій ієрархії, до якої належать самі, глибоко переконані в тому, що є носіями капіталістичної етики.

Чіткі кордони між бізнесом і урядом почали стиратися під час другої світової війни, коли грошові «тузи» закріпилися в Оттаві й почали керувати економікою країни. Кредо бізнесу стало певною мірою офіційним стандартом для визначення національних інтересів. Протягом наступних десяти років одні й ті ж особи дрейфували між кабінетом міністрів і правлінням корпорацій. Коли Луї Сен-Лоран увійшов до уряду, він водночас лишився директором «Метрополітен лайф іншуренс» [1]; коли Брук Клекстон вийшов з керівництва ліберальної партії, він знову став президентом тієї ж компанії, яку очолював раніше. «Гадаю, ми повинні визнати,— говорив Сен-Лоран перед палатою громад у травні 1953 року, — що існують проблеми, які було б доцільно передати в компетенцію державних органів, а не підприємців. Хоча набагато приємніше робити своє й відчувати, що держава в це не втручається».

Економіка стала галуззю політики. Істеблішмент створив власну систему цінностей, сповідуючи власну мораль без моралі і проголосивши, що головна рушійна сила — це максимальні прибутки. Треба лиш уникати в'язниці. Корпорації «Інко»[2] та «Фелконбрідж» [3] так спустошили басейн Садбері в Канаді, що американські астронавти перетворили цю велику голу територію на тренувальний майданчик перед польотом «Аполлона» на Місяць.

Скандал, що вибухнув в «Етлентік ексептенс», охопив 286 корпорацій, струсонувши весь північноамериканський грошовий ринок. Навесні 1975 року було розкрито справу, яка отримала назву «Харборгейт». 14 керівних осіб компаній землерийних машин, включаючи кількох стовпів істеблішменту, було обвинувачено в спробі виманити в населення 4 мільйони доларів. Ця справа в черговий раз підірвала довіру мас до канадського капіталізму.

Частина бізнесменів, які мають політичні стосунки з Оттавою, працює в установах, напрочуд схожих на це місто. То установи з довжелезними коридорами, де хтось постійно від'їздить або приїздить. Обережні, розумні, холодно-ввічливі бюрократи проводять цілі дні, зосереджено занурившись у товсті досьє. Все це нагадує величезну паперову фабрику, з тією лише різницею, що правильні речі тут видають за неправильні.

Бізнесмени та бюрократи-політики часом дивляться одні на одних з недовірою. Це різні види людей. Ті, що оселилися в Оттаві, в свою чергу дивляться на керівників корпорацій, як на мародерів, плутократів з кастетами в руках, чи якихось неандертальців. А служителі капіталу мають державних діячів за невігласів, які навіть не знають, що таке платіжна відомість, взагалі ні про що не мають уявлення, не спроможні затямити, що вони ні на що не здатні.

Лише Трюдо має кількох друзів серед канадської фінансової олігархії: це Джон Ед, Джон Годфрей та Поль Демаре — голова «Пауер корпорейшн».

Наприкінці 1974 року, коли стало помітно нову тріщину в національній економіці,

---

[1] «Метрополітен лайф іншуренс» (США) — найбільша в світі страхова компанія.
[2] «Інтернешнл нікел компані оф Кенеда» — Інко.
[3] «Фелконбрідж нікел майнз» — корпорація по видобутку нікелю.

одне правління компанії влаштувало двогодинний ленч, на який запрошено п'ять представників великого бізнесу. Підтвердивши свою думку, що Трюдо соціаліст у шатах прагматика, вони піддали критиці його статтю, опубліковану ще на початку п'ятдесятих років у журналі «Вре». Тоді Трюдо виступав проти церкви, яка, на його думку, гальмує розвиток економіки.

За часів тодішнього правління Трюдо було значно тугіше закручено лещата, в котрих перебуває економіка країни. Прийнято спеціальний закон, який забороняв продаж гірничорудної компанії «Денісон майнз» американській «Континентал ойл компані». Спроби встановлення твердої такси на експортні нафтопродукти, контрольних цін на хліб та сталь, трохи більший контроль з боку спеціального урядового департаменту за діяльністю корпорацій — такі були основні претензії до Трюдо.

Бізнесмени, що належать до економічної еліти Канади, вміють керувати своєю системою. І тут міру влади визначають не гроші, а поінформованість. Розгалужена мережа приватних шкіл, клубів, свята, похорони, прийоми, засідання правлінь, уїкенди, зустрічі забезпечують швидке поширення інформації у величезній системі товарообміну відповідно до того, яку гру в тому чи тому випадку ведуть канадські можновладці.

Як тільки з'являються перші ознаки якихось ускладнень, вони починають діяти дружно й одностайно завдяки суворій сконцентрованості влади корпорацій. Рельєфна карта канадських компаній була б схожа на рівнину з одиничними підвищеннями, а вся економіка — на високогірний ланцюг з гострими верхами. 100 наймогутніших із 170 тисяч корпорацій Канади контролюють майже половину народного господарства. І майже дві третини цих велетів належать США та іншим державам. Президенти, управителі, ради директорів корпорацій діють як колоніальні адміністратори.

Більшість американських компаній мають Канаду за «периферійний сателіт», відстале продовження своїх північних територій. Бо, як зауважив голова однієї великої фірми, «для бізнесу державні кордони так само непомітні, як і екватор».

Останнім часом відбувається дуже активний процес американізації економіки. Тільки незначна частина істеблішменту намагається протидіяти цій загальній тенденції, яка позбавляє їх влади. Е. П. Тейлор вважає: «Особисто я проти скорочення американської участі в канадських компаніях».

Марно сподіватися, щоб у капіталістів Канади колись озвалося почуття власної гідності. «Як нація ми ще з другої світової війни постійно відчуваємо брак якихось важливих життєвих звивин мозку, — писав В. А. Вільсон. — Постійно чуючи від нашого уряду та лідерів-бізнесменів, що це неминуче, ми віддали себе в руки американців. Канада стала єдиною розвиненою країною, яка сама сприяє власній економічній колонізації Сполученими Штатами».

ВЛАДА ГРОШЕЙ

Могутні представники істеблішменту напрочуд однакові в своїй пихатості, добре розуміють один одного, навіть коли багатозначно мовчать або здивовано зводять брови. Трюдо вони розглядали як небезпечного соціаліста, а до сепаратистських тенденцій Квебеку ставляться як до «шоу Рене Левека».

Вони мешкають у розкішних особняках з білими колонами й мальовничими садками, а їхні вітальні повні прекрасних античних дрібничок.

Розмови цих людей здебільше обертаються навколо двох тем: політичні діячі та їхня підступність, слуги та риси їхнього характеру. Вони хваляться своїми зв'язками, хоча й дуже стримано. Майже кожен доводиться комусь кузеном. Вони добре знають дітей одне одного, яким десь уже під тридцять і більшість яких перебирає на себе управління родинними фірмами.

Кожен багатій неабиякої думки про власну особу. Сенатор Норман Маклеод Петерсон, торговець зерном (109 елеваторів і могутній флот на Великих Озерах) якось

сфотографувався навпроти Сенату, поставивши ногу на підніжок свого «роллс-ройса», мовляв, оць які ми — «старі» багатії!

Страх позбутися бодай незначної частки свого капіталу поступово робить їх відлюдьками. Вони стають підозріливими, шпигують один за одним, але ні з ким не зближаються. Зате потурають усім своїм примхам. Гроші дають їм владу над часом і послугами інших — у ліжку, на службі й під час розваг. А що час для них найцінніший — і швидше тече, ніж гроші, — то вони віддають йому особливу увагу. Тим-то обожнюють усілякі ефективні речі, чи йдеться про новий комп'ютер, який раціоналізує їхню систему обліку, чи навіть про новітній пристрій для підігрівання води в басейні.

Між володарями великих багатств існує певне розшарування: є «старі багатії», тобто «олдриші», а є «новоспечені», або «нувориші». Їхній спосіб життя значно відрізняється, вони по-різному оздоблюють і вмебльовують особняки та робочі кабінети, вдягаються, подорожують, їдять. Навіть існує різниця в тому, з ким вони беруть шлюб або кого вибирають у коханки.

Різняться вони також своїми звичками та смаками. Нувориші полюбляють «кадиллаки» з відкритим верхом, олдриші ж надають перевагу «роллс-ройсам», люблять суворі, спокійні тони. А нуворишам подобається все яскраве, картате, вони фарбують стіни кабінетів у червоний колір, купують своїм дружинам золоті ланцюжки з рубінами, і жінки одягають їх на плаття з парчі. Олдриші воліють, щоб їхні дружини прикрашали себе орхідеями, які напрочуд пасують до мисливських костюмів. Ці люди знають, що перед ленчем не можна вдягати діаманти та подавати до столу недопитки коктейлів, їхні шофери ніколи не грюкають дверцятами автомобілів, не обходять їх спереду.

Нувориші купують малярські полотна, виконані в яскравій гамі, і претендують на знання сучасного мистецтва, олдриші ж колекціонують старі картини й розвішують їх у темних кімнатах.

Дружини тих і тих щосили намагаються підтримувати розмову на будь-яку тему, час по час вичавлюють із себе вигуки, що мають виказувати цікавість до висловленого співрозмовником: «Кувейт, о! Чудово! Які ж бо ці араби примітивні!» Поступово вони занепадають як особистості, перестають бути «окрасою дому й турботливими матерями», стають тягарем для власних чоловіків.

У них викликають піднесення тільки плітки та факти ендогамії: багатії постійно беруть шлюб з кимсь із свого клану.

За прибутками «некоронованих королів» Канади можна поділити на три групи:

1. Мультимільйонери, загальна сума активів яких перевищує 100 мільйонів доларів. Сюди належать Стів Роман, Говард Вебстер, сім'я Ітонів, Е. П. Тейлор, Чарлз Раджеб, Том Батя, Гарфілд Вестон, Рой Томсон, Девід Стюарт, Ерік Гарві, сім'я Молсонів, Чарлз Бронфмен, Джон А. Макдугалд, Нелсон Девіс, Джордж Річардсон та К. С. Ірвінг, Полді Бентлі.

2. Мультимільйонери з 50-мільйонним активом. Це — родини Кросбі, Маккейнів з Флоренсвіля, Сімардів, Поль Демаре та інші. Загалом, група нараховує 27 родин та окремих осіб.

3. Мультимільйонери з активами щонайменше 20 мільйонів. Таких фінансових плутократів та їхніх сімей понад сто.

Могутня, приміром, у фінансовому плані родина Ітонів. Зараз Ітонам належить 62 величезних магазини, які продають щотижня товарів на суму 25 мільйонів доларів.

Не менш «цікава» доля у Е. П. Тейлора. Засновник «Аргус корпорейшн» став одним з визнаних теоретиків «капіталістичного віросповідання», завжди хижо використовував систему «вільного підприємництва». Його капітали постійно зростають. Тільки раз, 1974 року, він утратив цінних паперів на суму від тридцяти до сорока мільйонів доларів, сприйнявши цю подію як лихий жарт, але компенсував це новими комбінаціями [1].

[1] Після 1975 р. він став, наприклад, власником найбільшої в світі домобудівної корпорації.

До «некоронованих королів» Канади належить також Рой Томсон.

Рой Томсон не зрікся канадського громадянства, отримавши в 1964 році титул англійського баронета, а його син Том збирається разом з батьковими капіталами успадкувати й цей титул. «Мій батько має шанс стати мільярдером, — говорить Том Томсон, — і в цьому є щось поетичне».

Роєві Томсону належать 192 газетні видавництва, 148 журналів, сім великих книжкових видавництв, готелі, авіалінії, телевізійні компанії та багато інших підприємств, розкиданих по всьому світі, більшість із них — найреакційнішого гатунку.

ВЛАДА ЗВ'ЯЗКІВ

Ми вступили в другу світову війну як сільськогосподарська країна з колоніальними звичками, а вийшли з війни зовсім в іншому настрої, захоплені собою й своїм внеском у перемогу. Й ось ми відчули, що живемо нарешті в сучасній промислово розвиненій країні, й спробували сміливо дивитися вперед. Впродовж літа й осені будинки були прикрашені прапорами й гаслами: «Ласкаво просимо, Семе», «Твої тато та мама пишаються тобою, сину!». Вже у вересні тисячі ветеранів, що повернулися додому, билися за місця в університетах, домагаючись дипломів інженерів, юристів, фізика, геолога або комерсанта.

Молодше покоління канадців почало мріяти про створення нової культури. Однак переважна більшість дбала про заміські бунгало й нові машини, про дітей, електричні холодильники та своє право на нездійсненні мрії.

В Оттаві Маккензі Кінг [1] натякнув, що він не заперечував би проти нових виборів, хоча в провінціях мало кого цікавило те, що відбувається в столиці. Ніхто й гадки не мав, що там у повоєнні роки сформується економічна еліта, яка й понині керуватиме всією економікою країни.

Цей істеблішмент спочатку складався з якоїсь тисячі освічених людей, куди майже не входили офіцери армії та військово-повітряного флоту. Переможців тримали осторонь.

Для більшості ж грошових тузів друга світова війна була вельми творчим періодом.

Людиною, яка визначила стиль життя для найсильніших світу цього й стала їхнім божеством, хребтом ліберальної партії, був Кларенс Декатур Гау[2], розумний та хитрий янкі.

Він навчив їх дуже важливого: укладати угоди один з одним, з кабінетом міністрів, з усією системою (тоді саме формувалася спілка грошових тузів з людьми, що посідали відповідальні пости в громадських установах Канади).

Це була густа мережа двосторонніх зв'язків між великим бізнесом та урядом, членами парламенту, лідерами політичних партій, керівництвом профспілок, великою пресою на чолі з Кларенсом Гау. Це й стало народженням нової верхівки суспільства, яка згодом підпорядкувала своєму впливові всю країну.

До Оттави ці люди прибули поодинці, а вже тут, зцементувавшись, стали елітою.

На початку війни населення Канади ледве нараховувало 11 мільйонів чоловік. Не минуло й десятиріччя після великої економічної кризи, коли 600 тисяч чоловік не мали роботи, і тільки 658 тисяч були зайняті в обробній промисловості. Оттава нагадувала засинаючий колоніальний аванпост, хоч і мала дипломатичні представництва за кордоном та місії у Вашінгтоні, Парижі, Токіо, Лондоні.

В часи керівництва К. Д. Гау швидко почала розвиватись оборонна промисловість. Уже 1943 року в ній було зайнято понад мільйон канадців. Валовий прибуток зріс від п'яти мільярдів доларів 1939 року до дванадцяти 1942-го.

---

[1] Тодішній прем'єр-міністр Канади. У 1948 році пішов у відставку.
[2] К. Д. Гау — колишній міністр торгівлі та оборони.

У квітні 1940 року, коли до Оттави дійшла звістка, що Гітлер кинув свої армії на Норвегію, К. Д. Гау організував спеціальний департамент, давши розпорядження переобладнати й мобілізувати всі маленькі кустарні підприємства на виробництво матеріалів та військового спорядження, необхідних канадській та союзницьким арміям. Для цього потрібні були обізнані люди, і Гау зібрав групу юристів та бізнесменів.

Всі грошові тузи, які пересиділи війну в Оттаві, вважають, що вони працювали багато й важко, й ця спільна робота їх ще більше зблизила і об'єднала. Снідаючи та обідаючи в одному колі впродовж п'яти років, вони виробили собі образ повоєнної Канади, вже тоді твердо знаючи, яким бізнесом потрібно буде зайнятися у першу чергу.

Департамент військового спорядження укладав по шістсот контрактів щодня на мільйони доларів. Члени ліберальної партії використовували ордери військових поставок, щоб якнайшвидше набити грішми свої сейфи.

Центральною постаттю, навколо якої все оберталось, був, звичайно ж, К. Д. Гау, котрий, по суті, став творцем сучасної американізованої Канади. І значно вирізнявся з-поміж представників «старої еліти», яка дотримувалась британської орієнтації.

Гау був вихідцем із середнього класу, йому подобавсь американський спосіб життя, він виховувався на голлівудівських фільмах. Його стійкою політичною спадщиною був міф про ліберальну партію, яка начебто є виявом національної волі.

Велика економічна криза тридцятих років погіршила його справи, і все-таки Гау починає шукати шляхи до вищих кіл ліберальної партії. Взимку 1938 року Гау став міністром залізничного та водного транспорту. Гау був діяльний керівник і сприяв створенню того сумнівного мікроклімату, в якому уряд та бізнес діяли поряд від тридцятих до шістдесятих років, усіляко прикрашаючи свою політику, що дала змогу ліберальній партії протриматися при владі майже сорок років. І ніхто не мав ані краплини сумніву, що наймогутнішою особою в Оттаві впродовж усього цього періоду (поряд з прем'єр-міністром) був Кларенс Декатур Гау.

В нього склалися різні взаємини з двома політичними діячами, котрим він служив. Він був помічником прем'єр-міністра Маккензі Кінга, який для кожного члена кабінету був босом, за винятком Гау.

Стосунки Гау з Сен-Лораном [1] були зовсім іншими. Сен-Лоран і Кінг керували державою як партнери аж до початку 1948 року, коли Кінг заявив про своє рішення подати у відставку нібито на настійну вимогу сім'ї. За часів Сен-Лорана Гау став ще більш настирливим та дратівливим, намагався розширити урядові повноваження ліберальної партії, перетворивши її на корпорацію з вузьким колом осіб, ним же й очолювану.

«Гау в усьому вбачає діловий інтерес, — говорив в інтерв'ю Дуг Фішер, викладач історії, котрий переміг Гау на виборах 1957 року. — В нього дуже тісні взаємини з такими людьми, як сер Джеймс Данн із компанії «Алгома стіл корпорейшн», а з їхньою допомогою й американськими сталевими компаніями, зокрема Джорджем Хемфрі, який пізніше став особистим секретарем Ейзенхауера. Гау вважав цих людей значно цікавішими, ніж його політичні колеги».

Гау справді проник у вищі ділові кола Північної Америки. Він без жодних вагань поставив своїх фаворитів на чолі великих адміністративних інституцій.

Двічі на рік, у червні та грудні, члени «тіньового уряду» — панівна група канадських бізнесменів — збиралися на нараду і розглядали проекти розвитку канадської економіки, перш ніж вони потраплять до урядових установ. Ці таємні засідання, в яких брали участь шістдесят економічних радників, представників приватного та суспільного секторів, відбувались у великому конференц-залі. Учасники засідання обідали в одній з приватних їдалень «Рідо-клубу».

Початок війни в Кореї дав змогу Гау поновити воєнні зв'язки, прикликавши до Канади бізнесменів-фаворитів, які мали сприяти подальшому розвиткові військової

[1] На той час найбагатша людина Канади, капітали його налічували кілька сот мільйонів доларів.

промисловості. Економіка країни почала швидко зростати, зростали і внески США, що сягали 3 мільйонів доларів на день.

Міністр торгівлі та ремесел відчував себе на висоті, хоч його політична позиція так і лишилася нечіткою. В середині п'ятдесятих років Уолтер Гордон — рупор канадської економічної еліти — сприяв будівництву іноземних підприємств у країні. Він написав статтю, в якій схвалював прийняття урядом Сен-Лорана американських інвестицій і надіслав копію Кенові Тейлору — депутатові й міністру фінансів, підкресливши, що статтю необхідно опублікувати в журналі Інституту міжнародних відносин Канади, але попередньо з нею повинен ознайомитись котрийсь із членів уряду.

Ідея Гордона про створення Королівської комісії з прогнозування економіки Канади (на чолі з самим Гордоном) мала бути включена в наступну доповідь про бюджет країни. (Гау був переконаний, що такі дослідження посильні лише йому.)

Гау був політик, але його не дуже цікавили пристрасті в палаті общин або в кабінеті міністрів, якщо вони безпосередньо не стосувалися бізнесу.

На загальних виборах 1957 року його забалотували.

Коли йому сказали, що його переміг Дуглас Фішер, Гау висловив думку, що вся країна на щось хвора й що він сам змушений злягти. Гау був переможений, але не зломлений. Він розсердився тільки тоді, коли йому висловили співчуття в зв'язку з виходом у відставку. «У відставку! — закричав Гау. — В яку там з біса відставку! Я переможений!»

Він переїхав до Монреаля й став головним керуючим дванадцяти правлінь великих корпорацій. Помер у новорічну ніч 1960 року, не доживши півмісяця до свого сімдесятип'ятиліття.

У шістдесятих роках в Канаді усе міцнішав зв'язок «істеблішмент-уряд-бізнес», зміцнілий під час другої світової війни. Поступово ці взаємопов'язані компоненти почали зростатися, повівши відкриту боротьбу за владу. Всі корпорації добре усвідомили одну просту істину: жоден уряд не допустить, щоб вони збанкрутували. Ось чому корпорації спокійно підвищували ціни, а уряд захищав їх, надаючи субсидії.

З англійської переклала
Тетяна СТРЕЛЬЦОВА

ПОТАЄМНІ ВАЖЕЛІ ІСТЕБЛІШМЕНТУ

З розвитком монополістичного капіталізму ідеологічні міфи про рівні шанси для кожного в капіталістичному суспільстві швидко блякнуть не тільки в свідомості широких мас старих буржуазних держав, але й серед «молодших». Йдеться, зокрема, про Канаду, яка протягом останнього сорокаріччя перетворилася хай із багатого, але економічно слабкого, за виразом відомого канадського публіциста Пітера Ньюмена, «сонного» домініону Великобританії — на одну з помітних у промисловому відношенні держав капіталістичного світу. Надзвичайно зросла її фінансова могутність, а монополії перетворилися на великі економічні й політичні центри.

Скажімо, три найбільші банки («Роял бенк оф Кенеда», «Кенедіен імпіріел бенк оф коммерс» та «Бенк оф Монріел») належать до 25 головних банків капіталістичного світу Монополія «Інтернешнл нікел компані» — найпотужніший у капіталістичному світі виробник нікелю, а «Мессі-Фергюсон» — сільськогосподарської техніки. «Кенедіен песіфік рейлуей» — найбільша транспортна компанія. І такі приклади не поодинокі.

За рівнем концентрації виробництва й капіталу Канада далеко випереджає інші імперіалістичні держави. На півпроцента канадських компаній припадає майже 57 відсотків обробної промисловості, 5 монополій видобувають 60 відсотків усіх руд у Канаді. Банківська сфера перебуває під контролем лише 9 гігантів — приклад, що не має аналогів у інших імперіалістичних країнах.

Всевладдя монополій, всепроникаючий контроль фінансового капіталу, розвиток тісних зв'язків між ним і державним апаратом, який цілком переключився на задоволення інтересів фінансової олігархії — все

це зараз у Канаді розвинуто не менш, ніж у Сполучених Штатах або в Західній Європі.

Такий поворот у розвитку країни, зрозуміло, не однаково сприймається різними верствами населення, хоча зачіпає інтереси багатьох. Не тільки робітничого класу, для якого зміцнення влади монополій несе додаткові труднощі й знущання. Під загрозою опинилася й інтелігенція, фермери, дрібна і навіть середня буржуазія. Великий бізнес намагається підім'яти всіх.

Це непокоїть канадців, життя яких дедалі більше залежить від купки величезних монополій — реальних хазяїв країни.

За багатими вітринами вишуканих крамниць і сталевими жалюзі банків приховане життя, абсолютно недосяжне для більшості канадців.

Все це відбувається паралельно і за всіма законами світу визискувачів: збагачення одних і зубожіння інших. У вісімдесяті роки Канада ввійшла з небувало високим (дев'ять-десять чоловік на сто працездатних) рівнем безробіття, в путах жорстокої інфляції, в нерозв'язаних проблемах злочинності, втягнута в тенета створених Сполученими Штатами агресивних блоків.

Отож не дивно, що не тільки в марксистських та інших прогресивних виданнях, але й у ліберальній буржуазній літературі з'являється все більше публікацій, чиї автори намагаються розповісти читачеві про потаємні важелі, що приводять у дію державний і економічний механізм країни і змалювати тих, хто справді володіє Канадою. Розвінчуючи міфи про рівні можливості для всіх, про єдність інтересів у буржуазному суспільстві, такі публікації дають можливість заглянути за двері банків, правлінь великих корпорацій та урядових установ, де «робиться політика», й побачити, кому вона слугує.

В таких книгах марним буде шукати детального класового аналізу подій та ефективних рецептів розв'язання нагальних проблем. Але нагромаджений авторами матеріал часто переконливий сам по собі — як свідчення того, що вся чужа пропаганда про «народний капіталізм» і «суспільство рівних можливостей» брехлива й нічого не варта перед лицем дійсності. Нагромадивши в своїх руках колосальні багатства, капіталістичні можновладці робили й робитимуть все для того, щоб народ не знав і не розумів механізму їхнього збагачення та меж їхньої влади. Кожен страйк трудящих — це удар по системі банків та монополій, по всій системі нелюдськості капіталістичного світу. Кожне слово правди — теж зброя проти нього.

Тим-то згадані публікації відіграють свою роль у роз'ясненні дійсного становища, що так старанно приховується капіталістичною пресою. Не сягаючи принциповості викриттів, яку демонструє прогресивна, особливо комуністична преса Канади, література згаданого гатунку має свої кола впливу — зокрема, серед заокеанської інтелігенції.

Серед цих публікацій насамперед слід назвати дві книжки прогресивних канадських економістів — подружжя Л. і Ф. Парків: «Влада й гроші» та «Анатомія великого бізнесу», що вийшли наприкінці 50-х та початку 60-х років (до речі, обидві було перекладено в СРСР). Вони вперше висвітлили складну систему канадського монополістичного капіталу, його внутрішні й зовнішні зв'язки, показавши широкому загалові тих ділків-мільйонерів, які контролюють економіку країни.

Непоодинокі дослідження такого напрямку з'являлися в Канаді й в наступні роки. Але на особливу увагу серед них заслуговує, на наш погляд, книжка «Канадський істеблішмент», скорочений варіант якої «Всесвіт» пропонує нині читачам. Це нова робота відомого канадського публіциста Пітера Ньюмена, автора книжки «Ренегат біля керма: роки Діфенбейкера», що набрала широкого розголосу в Канаді на початку 60-х років. У цьому творі П. Ньюмен піддав нищізний критиці колишнього прем'єр-міністра Канади Діфенбейкера, що прийшов до влади під гаслами економічної незалежності від США, обмеження всевладдя канадських монополій та демократизації влади в країні, в роки ж свого правління пішов на змову з великим бізнесом, канадським та американським, усуваючи з дороги всіх, хто рішуче виступав за економічну незалежність країни, зокрема У. Гордона — міністра фінансів та Коєна — президента Канадського державного банку.

У «Канадському істеблішменті» Ньюмен намагається визначити сили, які фактично правлять Канадою, її, так би мовити, тіньовий кабінет, що складається з верхівки бізнесу й політики.

Не треба забувати, що до вирішення поставлених проблем автор підходить з позицій ліберала, тому його критика монополістичного капіталізму дуже обмежена. До того ж він публікував книжку в Канаді й змушений був давати більш-менш «збалансовані» портрети реальних хазяїв країни.

Проте, коли йдеться не про персон, а про саму структуру влади монополістичної буржуазії, автор стає досить дошкульним. Ньюмен подає глибокий аналіз головних центрів економічного контролю — канадські «чартерд-банки», сфери їхнього впливу, змальовує головні фінансово-монополістичні угруповання країни. Треба зауважити, що порівняно з публікаціями 50-х—60-х років тут напрочуд мало нових імен, і це свідчить про значну стабільність канадського «істеблішменту»: ті самі А. Макдугалд, Е. Тейлор, Н. Девіс, Макінтош та інші, прізвища яких ми знаходимо у книжках подружжя Парків та в довіднику «Хто є хто в Канаді».

Зросли лише їхні багатства та розширилися сфери контролю.

Автор знайомить читачів і з деякими засобами, за допомогою яких у капіталістичному світі досягають багатства. Тому вирази «користується поінформованістю, мов рапірою», «шпигує за конкурентами», «заводить в оману акціонерів» — найстриманіші для характеристики людей, яким присвячена книжка. Ньюмен витягає, зокрема, на світло тісні зв'язки монополістичного капіталу з урядом. Тут і парламентарії-мультимільйонери, й мільйонери — «особисті» друзі політиків, і політики — «особисті» друзі мільйонерів. Цікава біографія Е. Тейлора, одного з керівників державної системи управління воєнною промисловістю, який сприяв входженню до складу «істеблішменту» Філліпсові, Макінтошу та багатьом іншим майбутнім членам канадської еліти.

Ньюмен справедливо відзначає, що більшість «істеблішменту» — це традиційно багаті люди, які успадкували свої мільйони від батьків, тому вони намагаються відгородити себе від інших верств населення системою привілейованих клубів, закритих для «аутсайдерів», родинними зв'язками тощо.

П. Ньюмен не робить якихось далекосяжних висновків з цієї картини, але зібраний талановитим публіцистом і дослідником багатющий матеріал промовляє сам за себе. Вважаю, читачеві буде цікаво ознайомитися з цією книжкою про життя Канади.

Володимир КОЛИБАНОВ

У. В. Діас (Куба).

У центрі села Пиргово Русенського округу.

ЗОРІ СОЦІАЛІЗМУ

Анрі АЛЛЕГ

„ЛИШЕ НЕБО ТУТ СТАРОДАВНЕ"

Як можна розповісти про сучасність такої країни, не згадавши її минулого? «Лише небо тут стародавнє» — це назва книжки, що вийшла в Софії й знайомить французів з Болгарією. Та хоч яка символічна ця назва, вона залишиться для багатьох незрозумілою, коли її не розтлумачити. Нещодавно перший секретар ЦК БКП Тодор Живков зауважив: «Болгарія зовсім нова країна. Я кажу нова, а не відновлена, бо не було чого відновлювати, бо починати треба було з руйнування й риття котлованів, із закладання підвалин».

Вимірюючи той тридцятип'ятирічний шлях, що подолала соціалістична Болгарія, слід пам'ятати її злиденне минуле.

— В інших країнах буржуазія бодай дещо залишила після себе: промисловість, підприємства, кадри В нас же нічого. Ті, хто правив Болгарією після п'ятсотлітнього османського гніту до 1944 року, не зробили для неї нічого корисного. Вони лише втягли країну в економічну залежність, придушуючи будь-який демократичний і революційний рух, — сказав мені відповідальний партійний працівник Пловдивського окружкому.

Якою ж була дореволюційна Болгарія? Однією з найвідсталіших країн Європи. Маленьким семимільйонним царством, передостанньою зупинкою «Східного експреса» на шляху до Азії, вже майже не Європою.

Щоб побачити злидні старої Болгарії, треба було лише відсунути фіранку в купе: селяни, зодягнені в лахміття, здавалося, вийшли із середньовіччя! Стоячи біля своїх жалюгідних хатин чи зігнувшись над кам'янистою нивкою, вони проводжали поїзд порожнім поглядом. Близько чотирьох п'ятих населення Болгарії займалося сільським господарством. Орна земля була поділена на дванадцять мільйонів клаптиків, на яких дуже часто можна було побачити прадавнє дерев'яне рало.

Маса безробітних, мільйон неписьменних, а ще більше напівписьменних. Електрика по селах — дивина, а водогін навіть не в кожному великому місті. Промисловість перебувала в зародковому стані: лише незначна кількість текстильних та харчових підприємств. Навіть метал для кінських підків завозився з-за кордону.

Аж до 1944 року, коли здійснилася соціалістична революція, вища технічна освіта в Болгарії була вкрай занедбана. Ті, хто вчився за кордоном, одержували диплом з принизливою позначкою: «Дійсний лише на Сході». Таке собі посвідчення зі «знижкою»...

За часів фашистського режиму був у цій погрузлій у злиднях країні лише один організм, що функціонував пречудово: поліція. Уряд приділяв особливу увагу лиш їй та в'язницям.

Щоб зрозуміти нове покоління болгар, та й саму Болгарію, треба бодай побіжно зазирнути в її минуле. Колись на сільських дорогах, будівельних майданчиках Франції та інших розвинених країн дуже часто можна було побачити болгарських селян-емігрантів, які шукали роботи. Іноді вони потрапляли навіть до Іноземного легіону. Давно цьому покладено край. Нинішні болгари — це люди, впевнені в собі й своєму майбутньому. Варто лише подивитися на плоди велетенської праці, яку вони здійснили. Свого часу Болгарія експортувала лише тютюн, трояндову олію й деякі

Варненський суднобудівний завод ім. Георгія Димитрова нещодавно збудував і спустив на воду перший в Болгарії 100 000-тонний танкер «Хан Аспарук».

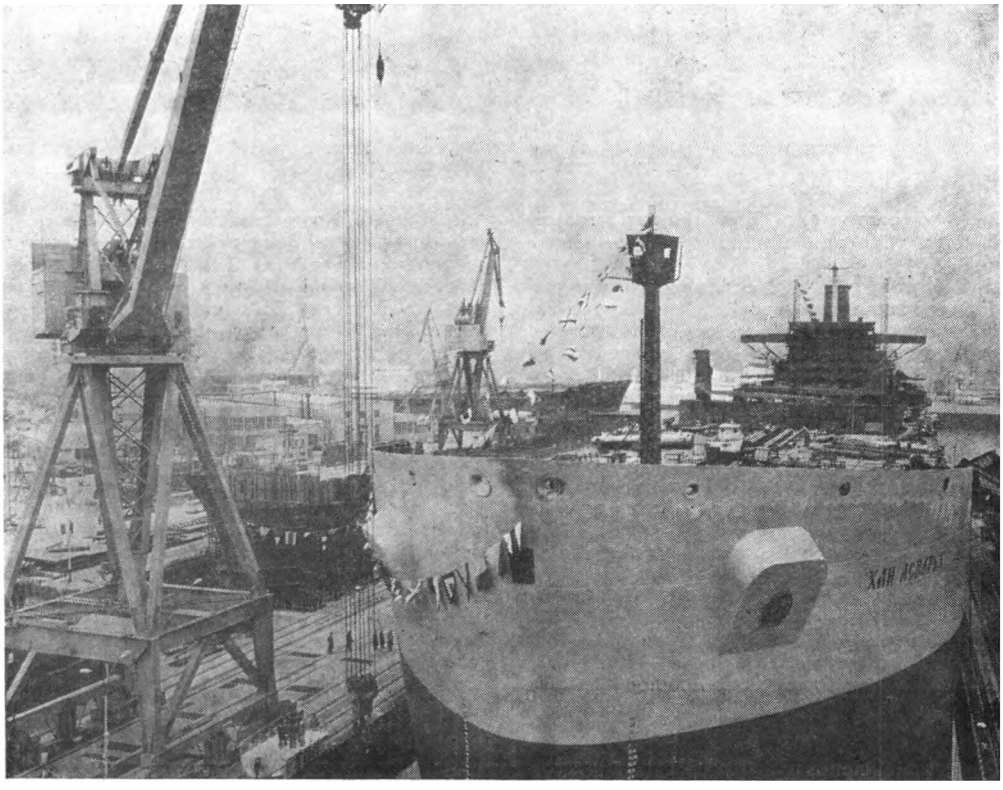

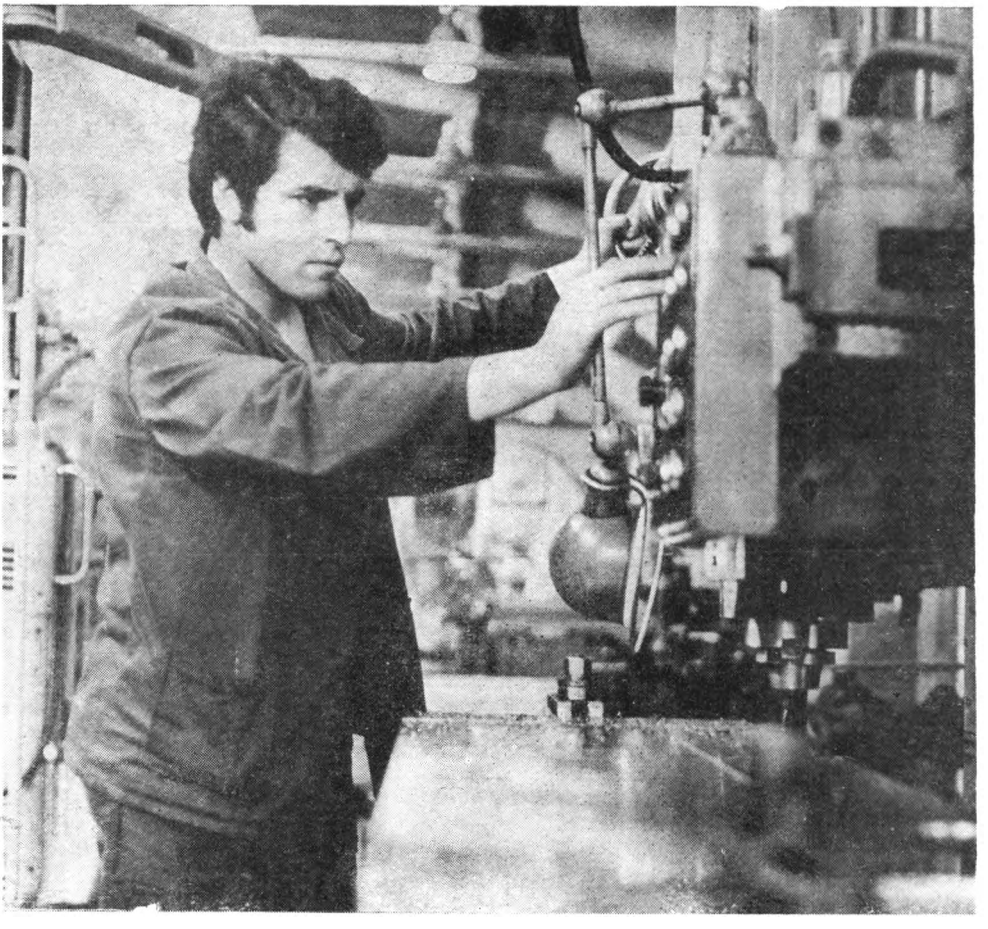

Фрезерувальник машинобудівного заводу «9 Вересня» Константин Василев виготовляє складні деталі для електрокара.

музичні інструменти для оперних театрів Заходу. Сьогодні Болгарія — промислова країна.

1934 року сільськогосподарська продукція становила три чверті національного виробництва. Зараз ця пропорція діаметрально протилежна: 84 відсотки припадає на промисловість і 16 — на сільське господарство. Але й сільське господарство Болгарії домоглося величезних успіхів. Обсяг його продукції збільшився проти 1944 року втричі. Якщо до 1952-го середній урожай зерна становив 12 центнерів, то 1977 року було зібрано понад 39 центнерів на круг.

Щодо промислових товарів, то їхня кількість уже збільшилась у 55 разів, а після завершення сьомого п'ятирічного плану (1976—1980) ця цифра сягне 85. Треба додати, що протягом кожних п'яти днів Болгарія тепер виробляє стільки продукції, скільки до революції вироблялося за рік. Але ж дехто може сказати: то ще не показник, неважко досягти таких наслідків, коли починати з нуля. Тоді дозволю собі навести ще деякі цифри й факти. Візьмімо хоча б Туреччину. 35 років тому вона була економічно більш розвиненою, ніж Болгарія, й не зрадила «вільного підприємництва».

Нині Болгарія випередила свою сусідку за виробництвом чавуну й сталі, хоч у Туреччині вп'ятеро більше населення. На душу населення Болгарія виробляє електроенергії в сім, сталі в шість, азотних добрив у три рази більше. В багатьох галузях вона наздогнала й випередила розвинені капіталістичні країни.

З розрахунку на кожного болгарина зараз виробляється 500 кілограмів цементу, тоді як в Англії — 303, Канаді — 383, а у Сполучених Штатах — 234; синтетичного волокна — 7,8 кілограма, що більше ніж в Італії (6,2) та Франції (5,6). Бельгія, Фран-

Художня гімнастика — один з найулюбленіших видів спорту болгарських дівчат. З дитячих років вони починають тренуватися в численних спортивних школах. На фото — команда Софії, що свого часу зайняла перше місце на турнірі соціалістичних країн з художньої гімнастики.

ція й Італія поступаються Болгарії у виробництві бавовняної та вовняної пряжі. Англія виробляє на душу по 25 квадратних метрів тканин, Франція — 40, ФРН — 42,6, а Болгарія — 54 квадратних метри. За випуском азотних добрив вона випереджає Францію Швецію й Італію.

Щоб дати певну уяву про конкурентоспроможність деяких галузей тутешньої промисловості, нагадаю, що Болгарія — третій у світі (після Японії й ФРН) виробник електронавантажувальних машин, сьомий — телефонної апаратури. Болгарія є також першою країною Балканського півострова, що збудувала в себе, за допомогою Радянського Союзу, атомну електростанцію. Передбачається, що незабаром п'ята частина електроенергії буде ядерного походження.

Таблиці та статистичні відомості, звичайно, не дають повної уяви про життя в цій країні. Як же все-таки живуть болгари? Чи варто нагадувати, що тут зовсім забули про безробіття? Що всі села електрифіковані, що після революції 85 відсотків житлового фонду повністю реконструйовано, крім того, зведено мільйон сімсот п'ятдесят тисяч нових будинків і квартир, переважно приватних? Реальні заробітки протягом останньої чверті сторіччя зросли більше як утричі, а соціальні фонди на охорону здоров'я, розвиток культури й спорту та соціальне забезпечення — вдесятеро. Завдяки невпинному піднесенню добробуту дитяча смертність знизилася з 72 до 23 на тисячу. За кількістю студентів вищих учбових закладів на душу населення Болгарія посідає п'яте місце в світі.

Можливо, всі ці порівняння створюють у читача занадто ідилічну картину? Запитаймо в болгар. «Звичайно, лишилося ще чимало недоліків, відсталих галузей, — кажуть мої співрозмовники — відповідальні партійні працівники, керівники заводів та агропромислових комплексів, усі ті, хто був причетним до колосальних перетворень. — Ми добре усвідомлюємо, що на нас чекає багато роботи; економічні успіхи, незважаючи на їхню провідну роль у будівництві соціалізму, — то ще не все».

1949 року, незадовго до смерті, Георгій Димитров з трибуни V з'їзду БКП поставив за мету здійснити протягом кількох десятиріч те, на що іншим народам за інших умов потрібні були століття. Тоді його слова здавалися багатьом утопією. Тепер болгари, підбиваючи підсумки зробленого, можуть із законною гордістю сказати, що виграли неймовірне парі.

Болгари, особливо молоді, охочіше розмовляють про майбутнє, аніж про минуле. Звичайно, вони знають, чого варто було поколінню їхніх батьків вирвати країну з середньовіччя. Це злидні, жертви й надлюдські зусилля, які іноді закінчувались трагічно. Проте все це було, зрештою, до того, як вони з'явилися на світ, і тому не дивно, що деякі слова втратили для них реальний зміст: наприклад, «експлуатація» чи «безробіття». Яке може бути безробіття, коли навколо стільки справ! Їм також важко зрозуміти, чому в деяких країнах дипломованих фахівців мають за непотріб. І що змушує десь там закривати заводи чи боятися скорочення штатів, інфляції? Як же можна завтра жити гірше, ніж сьогодні? Як можна примусити найобдарованішого учня не вчитися?

Вони не розуміють таких явищ, бо звикли до того, що справи в їхньому новому світі йдуть день у день на краще, люди живуть рік у рік заможніше, заробітки зростають, побутові послуги ліпшають, квартири стають комфортабельнішими. Дедалі більше людей буває за кордоном, зростає парк приватних автомашин, які до того ж дешевшають. Болгари твердо переконані, що колись матимуть усе, лише вважають, що треба прискорити цей час.

З п'ятого поверху нового Будинку партії, сучасної споруди зі скла й білого мармуру, Пловдив здається зовсім новим містом, хоча йому вже понад дві тисячі років. За легендою, місто закладене батьком Александра Великого, який дав йому своє ім'я — Філіппополіс. Потім римляни перейменували його в Трімонціум — на честь трьох пагорбів, на яких збудували фортеці. Сучасний Пловдив закладено на цікавому для археологів місці. Тут і зараз тривають розкопки, тому, прогулюючись містом, ви ризикуєте перечепитися через фундамент античного храму або зруйновані лави амфітеатру, що вже траплялося не раз.

Мене цікавило, як живе молодь: «Ви дуже вчасно зайшли, — сказав мені секретар комсомольської організації. — Саме сьогодні в Будинку молоді (справжній палац — іще пахне фарбою) «французький вечір», і ви там будете бажаним гостем».

Минулого місяця там відбувся «англійський вечір», наступного буде влаштовано «німецький». У спектаклі брали участь п'ятнадцяти- сімнадцятирічні учні міських шкіл, де викладається французька мова. Розпочався він з «Марсельєзи» й «Інтернаціоналу».

Може, учні старалися задля іноземного гостя, але мушу визнати, що я не часто чув таке піднесене, врочисте виконання... В залі сиділо чотири сотні юнаків і дівчат, а також декілька викладачів французької мови.

Офіційно молодими вважаються люди віком від 14 до 30 років. У повсякденному житті ця межа, звичайно, не така чітка, але все-таки треба навести деякі узагальнюючі дані. Зараз у Болгарії налічується майже мільйон вісімсот тисяч молодих людей, три чверті яких належать до Димитровської комуністичної спілки молоді.

З передвоєнного часу «доросле» життя болгарина подовжилося десь на п'ятнадцять років. У минулому десятилітті воно становило сімдесят один рік, тоді як у 1939 році болгарин міг розраховувати лише на п'ятдесят чотири. Таким чином, сьогодні людина має більше часу для «молодого» життя, ніж колись.

— Наша молодь, як і сама країна, відрізняється від тієї, що була тридцять п'ять років тому, — говорить Петр Метев, директор науково-дослідного молодіжного центру. — Ще якихось три десятки років тому 80 відсотків населення жило на селі. Сьогодні картина зовсім інша: чотири мільйони триста тисяч болгар (це в країні, де трохи більше восьми мільйонів) переїхали з села до міста. Та й саме село до невпізнання змінилося. Раніше сільська молодь жила патріархальним життям: орали землю, іноді займалися ремеслом, перейнятим від діда та батька. Тепер усе це забуто, й дуже міцно, дарма що є недалеким минулим. Сформувалася нова молодь, яка знає, чого прагне, перебуваючи в центрі будівництва нового суспільства.

Науково-технічна революція, поступ соціалізму в руках молодих. Протягом останніх десятиріч держава надає вихованню й освіті молоді першорядного значення. За новою реформою середня освіта стане обов'язковою. 1978 року в країні на кожних 100 тисяч мешканців припадало 106 студентів (1958-го не було й половини цього). Молодь іде в авангарді творення. Вона становить 48 відсотків працівників електронної промисловості, 38 — машинобудівної, 37

— хімічної. Проте серед хліборобів лише 22 відсотки молодих.

Незважаючи на механізацію сільського господарства й високі заробітки, діти селян тепер мріють про науку, а отже, й тут кадри стали проблемою, хоча село посилено урбанізується, а комсомол робить усе, щоб зацікавити молодь хліборобством в агро-промислових комплексах, у які реорганізовано колишні кооперативи.

— Треба їх зрозуміти,— казав мені один працівник з міністерства освіти, — молоді зараз і мислять «космічними» термінами. — Саме в цей час у навколоземному просторі перебував перший болгарський космонавт. — А захоплення землею, навіть для тих, хто усвідомлює важливість справи, часом видається несучасним...

Колись ударникам праці, щоб перевиконати норму, доводилось до краю напружувати свої звичні можливості. Сьогодні до цього підключено «сіру речовину»: молодь іде в авангарді новаторського руху. Мільйон молодих людей є учасниками «технологічних бригад», товариств і гуртків, бере участь у наукових конференціях і симпозіумах. І то не «чиста» наука чи «наука для втіхи»: за останню п'ятирічку молодь запропонувала десятки й десятки тисяч винаходів, проектів модернізації, раціоналізаторських пропозицій; 23 тисячі з них схвалено.

Було б помилкою вважати сучасну молодь поколінням «сухих технократів», які цікавляться лише промисловими показниками. Болгарія не відрізана від світу, сюди щороку приїздить багато іноземців із соціалістичних і капіталістичних країн. У свою чергу 800 тисяч болгар щороку подорожує за кордон. Молодь має широкі можливості для обміну думками зі своїми іноземними ровесниками, змогу порівнювати різні способи життя.

Чи можна сказати, що болгарський юнак не мріє про сяючий японський мотоцикл, не хотів би прокататися в одному з отих автофургонів, що пропливають влітку дорогами республіки? «Безумовно, — відповів мені на це один студент із софійського університетського містечка імені Христо Ботева (25 тисяч студентів), — особисто я нічого не мав би проти. Але я знаю, що Захід — це не лише те, що бачиш у вітринах. Я вважаю, що «споживацький дух» не може бути ідеалом. Природно, люди бажають жити краще й зручніше. За це ми й боремось. Але ж треба дбати й про те, щоб життя стало якомога цікавішим, щоб ти відчував себе корисним, брав участь в економічному й політичному житті своєї країни... Оце мій ідеал».

Опит, проведений молодіжним науково-дослідним центром, підтверджує, що такі погляди поділяє більшість молодих людей.

На першій національній виставці «Болгарська рукописна книга від X до XVIII ст.» було представлено близько 300 рукописів із книгосховищ і архівів Народної бібліотеки «Кирил і Мефодій»; Болгарської Академії наук; Історичного музею СРСР; Британського музею в Лондоні; бібліотеки Ватікану тощо.

На фото: Голова Комітету мистецтва і культури Людмила Живкова, болгарський патріарх Максим та інші офіційні особи після відкриття виставки.

За традицією, молоді батьки міста Казанлик висаджують деревце у Парку новонароджених

— Є давнє болгарське прислів'я, — сказав мені науковець цього закладу, — що краще працювати на вітер, аніж зовсім не працювати. Але ця думка вже не влаштовує сучасну молодь. Найперше, що вона шукає в роботі, — це морального задоволення, реалізації своєї індивідуальності Юнаки і дівчата частіше ставлять перед собою умову, щоб робота давала не лише засоби для існування, але й відчуття життєвої й соціальної важливості. Отже, праця має бути творчістю. Це призвело до докорінних змін у національному характері. Наприклад, наші батьки дуже цінували ощадливість, і ця риса була найголовнішою в характері болгарського селянина чи робітника. Тепер молодь дивиться на це поіншому. Бути економним — це ще не все, адже без роботи ніколи не лишишся. І якщо молода людина тепер заощаджує гроші, то лише для того, щоб придбати якусь важливу для себе річ.

«Соціалістичне суспільство Болгарії досить добре усвідомлює відповідальність за виховання молодого покоління. Водночас ми не можемо не бачити, що батьківська любов до дітей досить часто призводить до негативних виховних наслідків. Сьогодні батьки вже не думають із жахом про шмат хліба чи одяг для дитини, про її освіту, лікування. Вільні від таких клопотів, пам'ятаючи власне важке дитинство, багато хто намагається сконцентрувати на дитині всі свої зусилля прагнуть задовольнити всі її бажання й примхи...» Так сказав Перший секретар ЦК БКП Тодор Живков. Це спонукає до роздумів.

— Хоч і не часто, — сказав мені комсомольський ватажок Тодор Попов, — але іноді батьки геть розпещують свою «дитинку», самі заохочують її «відпочити» після школи, забезпечуючи їй нескінченні канікули. Оскільки ж «дитині» нічого не бракує, вона має що попоїсти, має і вдосталь кишенькових грошей, це виховує в ній негарні звички: така молода людина стає безвідповідальним споживачем, проти чого ми й боремося.

Звичайно, значно гірше мати сотні тисяч юнаків, які безнадійно шукають роботи, або ватаги нероб, що тиняються околицями міста. Але навіть за таких умов, коли переважна більшість молоді відповідає вимогам нового ладу, було б неправильно вважати, ніби суспільство не має жодних проблем.

— Ми боремося за поліпшення існуючого становища, — сказав один з партійних керівників округу. — Не намагаємося замилювати комусь очі або приховувати наші недоліки. Багато вже зроблено для гартування нової людини, але залишається ще чимало зробити, щоб кожний міг жити ще краще, брати ще активнішу участь у керівництві державними справами, користуватися більшою свободою й демократією. Ми не заявляємо, що досягли ідеалу. Наш ідеал соціалістичного суспільства піднесеніший і складніший за той, що перед вашими очима. Зрештою, мова не лише про будівництво високорозвиненого суспільства, супермеханізованого чи суперелектрифікованого. Найголовніше — це люди, зростання їхньої свідомості, почуття відповідальності, культура братерські стосунки поміж ними. Ось на ці якості нашої молоді ми й покладаємо надії..

«Юманіте», Париж.

Фото агентства **«София-пресс».**

НОВА РОЛЬ ЛУЇ ДЕ ФЮНЕСА

Відомий французький кіноактор Луї де Фюнес, сама поява якого на екрані викликає вибухи сміху в кінозалі, зіграв понад двісті ролей. Колись на сторінках «Нувель обсерватер» критик Мішель Делен розповів про нелегкий шлях актора до популярності. «Але й на початку цього шляху і нині, — писав Делен, — найулюбленішою роллю Фюнеса є роль Скупого в п'єсі Мольєра. «Я відчуваю, що створений для неї», — сказав Фюнес.

З 1668 року, відколи п'єса «Скупий» вперше побачила світло рампи, тільки в «Комеді Франсез» вона виконувалася понад три тисячі разів.

Нещодавно цей невмирущий твір було екранізовано, і роль Гарпагона на екрані виконує Фюнес.

Ряд особливостей п'єси ускладнював її екранізацію. Герої в ній розмовляють віршами; щоб укласти фільм у певний метраж, текст треба скорочувати, а це ризиковано. Та найбільша складність — сам образ Гарпагона — один з найцікавіших у творчій спадщині великого драматурга. Ця роль ось уже три століття є пробним каменем найвищої акторської майстерності. Готуючись до її виконання, Луї де Фюнес списав зошит на п'ятсот сторінок. У ньому він занотовував роздуми щодо перекладу на мову кіно окремих сцен, несподіваних та смішних ситуацій. Фюнес сам добирав костюми та реквізит. І, як завжди, наприкінці роботи над фільмом стежив за монтажем. «Я контролюю фільм на всіх етапах, — відзначав актор в одному інтерв'ю, — та найбільшу увагу приділяю монтажу. Тоді я стаю глядачем. Режисер та монтажери пересичені багаторазовим переглядом одних і тих самих сцен, у мене ж — погляд свіжий».

Луї де Фюнес в ролі Гарпагона.

СПІВАЄ МАРІЯ ФАРАНДУРІ

В її репертуарі — пісні Теодоракіса і Хадзідакіса, Боба Ділана і Брехта, політичні пісні багатьох країн світу... Марія Фарандурі найвідоміша в Греції виконавиця не тільки вітчизняних, а й зарубіжних політичних пісень.

— Я народилася в робітничому кварталі міста Пірей, — розповідає Марія в

Марія Фарандурі.

інтерв'ю болгарському тижневику «ЛИК». — Виросла з піснею на устах. Свої перші кроки зробила в шкільному хорі, потім почала відвідувати прогресивний клуб «Друзі грецької музики». Згодом працювала під керівництвом Мікіса Теодоракіса, як чимало співців і музикантів прогресивних переконань. Тоді народжувалась нова грецька пісня, що увібрала в себе найкращі традиції народного мелосу Натхненниками та творцями цього нового мистецтва були Мікіс Теодоракіс та Манос Хадзідакіс. Їхні пісні співали тисячі людей під час страйків, демонстрацій, мітингів Політична ситуація в країні дедалі загострювалася. Хунта заборонила виконання наших пісень по радіо. На сім років мені довелося покинути батьківщину. Гастролювала по всій Європі, в Латинській Америці, Сполучених Штатах. За ці сім років мала можливість ознайомитися з піснями багатьох народів, проникнути в суть політичної, ангажованої пісні. Вважаю своїм обов'язком познайомити з цими піснями грецьку громадськість; це нова важлива сторінка мого творчого життя.

ЗАПИТАННЯ: Приємним сюрпризом не лише для ваших шанувальників, а й для фахівців стала ваша платівка з піснями Брехта грецькою мовою. Що спонукало вас звернутися саме до Брехта?

М. Ф.: Фактично «зонгів» Брехта майже не знають у Греції. Я працювала над платівкою два роки. Це дванадцять пісень на тексти Брехта й музику Курта Вайля та Ганса Ейслера. Щоб глибше познайомитися з творчістю Брехта, прочитала безліч літератури...

Багато співаків та композиторів Греції вважають, що мистецтво має виконувати громадську місію, бути ангажованим, політичним, відгукуватись на болючі проблеми народного життя. Незважаючи на неабиякі труднощі та перешкоди, ми не відступаємо й боремося за втілення в життя наших переконань.

ПОЕТ СВІТЛА

В інтерв'ю іспанському телебаченню Рафаель Альберті сказав:

— Моє дитинство минуло під знаком моря, точніше моря в Кадісі, і сонця над затоками. Може, звідси той мотив світла, який завжди присутній у моїй поезії. Навіть зображуючи тінь, я намагаюсь піднятись до світла...

Рафаель Альберті.

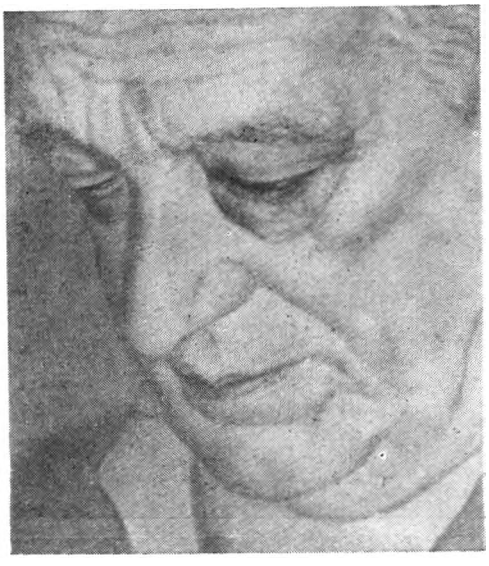

Взагалі іноді сам дивуюсь, як з мене вийшов поет. Адже я мріяв стати художником, вивчав живопис, малював. Згодом відчув, що чогось бракує моїм картинам. Я ніяк не міг знайти в живопису власного почерку. Це викликало почуття невдоволення собою, і тоді я почав писати вірші, пройняті ностальгією та спогадами про море, пляж і друзів. Вірші склалися в книжку «Моряк на суходолі»... Це був кінець двадцятих, початок тридцятих років. Поступово я почав розуміти, щó відбувається в Іспанії. Виникали заворушення проти диктатури Прімо де Рівери. Я поділяв погляди демонстрантів і по-своєму включився в боротьбу: написав поему-заклик і розклеїв її на вулицях Мадріда. Пізніше мої переконання набули чіткішої форми, я пишаюся, що з 1932 року належу до Комуністичної партії Іспанії.

Під час громадянської війни діяльність Альберті була пов'язана із Спілкою інтелектуалів-антифашистів.

— До Спілки, — розповідає Альберті, — входили всі діячі культури, які залишилися в Мадріді, щоб захищати республіку. В ті дні треба було писати конкретно й чітко — п'єси, поезія, проза мали служити боротьбі, яку вів народ. ...Винятковим явищем у роки громадянської війни став поетичний жанр романсеро. Я б не сказав, що всі написані тоді романсеро мають високу цінність. Але їхнє значення як історичних документів надзвичайно велике. Вони дуже часто народжувались просто в окопах, самі бійці творили поезію. Це яскравий приклад відродження народної культури під час війни проти фашизму.

ОКОМ НЕОРЕАЛІСТА

Кадр з фільму Джузеппе де Сантіса «Вони йшли на Схід».

Польська газета «Жице літерацке» опублікувала інтерв'ю з визначним італійським кінорежисером Джузеппе де Сантісом, автором таких відомих фільмів, як «Гіркий рис», «Немає миру під оливами», «Рим об 11 годині» та інших.

На запитання, чи живуть ще тенденції неореалізму в сучасному італійському кінематографі, Джузеппе де Сантіс відповів: «З певної точки зору — безперечно. Фільми кінця 40-х — початку 50-х років, тобто ті, що ввійшли в історію кіно як неореалістичні, створювалися по свіжих слідах подій, несли в собі публіцистичний заряд. Сучасний італійський кінематограф — зокрема в особі таких його представників, як Карло Лідзані, Франческо Розі, Даміано Даміані, — також безпосередньо звертається до дійсності. В певному розумінні фільми цих режисерів можна вважати відродженням неореалістичної манери. Я певен, що в майбутньому чутливість кіно до проблем дійсності буде таким же важливим фактором, як і сьогодні. Увесь розвиток світового кіно свідчить про це.

Я народився в селі, й справи італійського селянства цікавлять мене повсякчас. Нещодавно закінчив сценарій, в основі якого лежать реальні події. Ідеться про селянське повстання 1947 року. Дуже хотів би, щоб мій фільм став своєрідним документальним свідченням цих подій. Хочу подивитися на них оком неореаліста і, як часто робили представники цього напрямку, відмовитись від професійних акторів.

РОЗМОВА З ЛУЇДЖІ МАЛЕРБОЮ

Тижневик «ЛИК» (НРБ) умістив інтерв'ю з відомим італійським письменником Луїджі Малербою. Друкуємо уривок з нього.

Кореспондент: Ви працюєте в різних жанрах — пишете романи, сценарії, дитячі книжки, лінгвістичні дослідження. Чи не спростовуєте ви тим самим тезу, що в нашому XX столітті переважає тенденція до вузької спеціалізації?

Л. Малерба: Я б сказав, що в літературі ця тенденція прямо протилежна і «стіна» між науками гуманітарними та точними — давно подолана. Як на мене, то знання законів термодинаміки корисні для письменника так само, як і знання синтаксису мови, якою він пише. Що ж до різних літературних жанрів, то, на мою думку, чим ширшим «інструментарієм» письменник уміє користуватися, чим майстерніше володіє ним, тим довершенішою і багатою буде та маленька чи велика історія, яку він запропонує своїм читачам. Межа між окремими жанрами досить часто уявна. Слово «роман» з'явилося на обкладинці моєї книжки один тільки раз, та й то через мою неуважність. Кожна книжка набуває своєї форми й мови, згідно з внутрішніми координатами оповіді. Так, у моїй останній книжці «Блазень», дія якої відбувається у середньовіччі, вся структура розповіді регулюється мовою: риторична й музейна італійська — володаря замку, «італізована» латинь — священика, один з діалектів Римської області — селянина. По суті, я намагався мовними засобами ще більше увиразнити поведінку своїх героїв.

Луїджі Малерба.

СВІТ СМІЄТЬСЯ

КНИГИ

«Парі-матч», Франція.

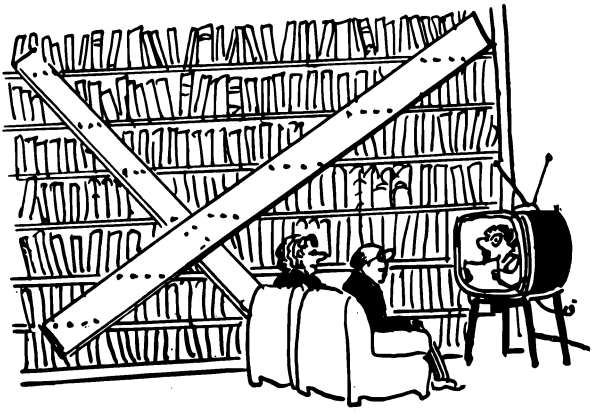

«Швайцер іллюстрірте», Швейцарія.

«Дікобраз», ЧССР.

— Прочитай мене!

«Нью йоркер», США.

— Моя мила, чи немає у тебе якоїсь цікавої книжки?
«Штерн», ФРН.

— А це засновник нашого видавництва.
«Квік», ФРН.

«Нью-йоркер», США.

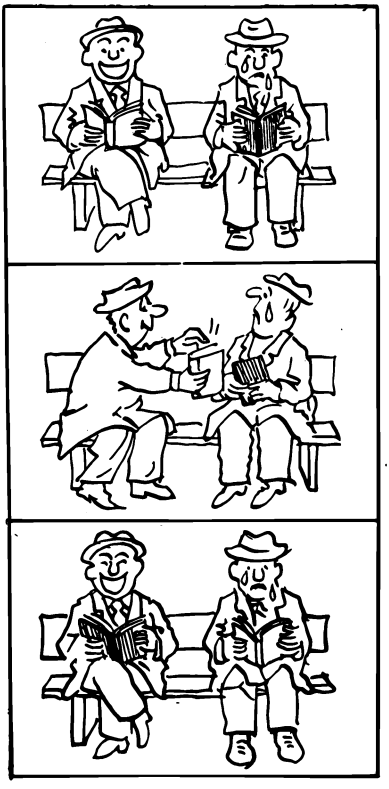

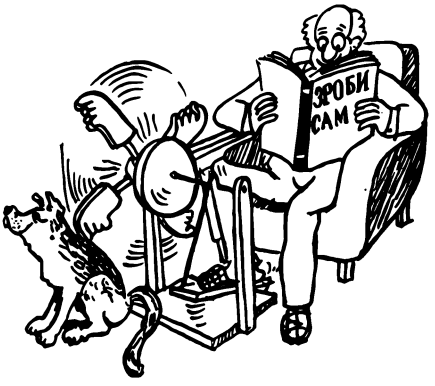

«Ойленшпігель». НДР.

«Ойленшпігель». НДР.

Головний редактор
Віталій Коротич.

Редакційна
колегія:

Дмитро Білоус,
Олесь Гончар,
Павло Загребельний,
Дмитро Затонський,
Віктор Коптілов,
Юрій Кочубей,
Олег Микитенко
(заст. головного редактора),
Володимир Митрофанов,
Василь Оснач,
Воліна Пасічна,
Олександр Підсуха,
Арнольд Шлепаков.

Відповідальний секретар
Богдан Чайковський.

Художній редактор
Володимир Писаренко.

На 1 стор. обкладинки — картина Нгуєна Тхі Хієна (В'єтнам) «Дівчина». Олія, 1978.

На 4 стор. обкладинки — плакат «Ми за мир» (Монголія), 1980.

Здано до набору 10. 06. 80. Підписано до друку 07. 08. 80. БФ 30366. Формат видання 70×100/16. Високий друк. Умовних друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 20,33. Тираж 62090. Зам. 02963.

Адреса редакції: 252021, Київ-21, вул. Кірова, 34. Телефони: головний редактор — 93-13-18, секретаріат — 93-06-13, відділи: художньої літератури — 93-26-88, 93-27-10, критики — 93-29-61, публіцистики — 93-27-60.

Рукописи обсягом до одного друкованого аркуша не повертаються.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47, Брест-Литовський проспект, 94.

«ВСЕСВІТ» («Весь мир» — «Всэсвит»). № 9 1980 г. (на украинском языке). Ежемесячный литературно-художественный и общественно-политический журнал Союза писателей Украины, Украинского общества дружбы и культурной связи с зарубежными странами и Украинского республиканского комитета защиты мира. Журнал основан в 1925 г.

Адрес редакции: 252021, Киев-21, ул. Кирова. 34. Издательство «Радянський письменник». 252133. Киев-133, бульвар Леси Украинки, 20. Комбинат печати издательства «Радянська Україна». 252047. Киев-47, Брест-Литовский проспект, 94.

Герої космосу Фам Туан (В'єтнам) і В. Горбатко (СРСР).

ФОТОПАНОРАМА ВСЕСВІТУ

РАЗОМ З МОСКВОЮ РІДНА СТОРОНА!
І СПІЛЬНИЙ ЗЛЕТ В НАС,
І ШЛЯХИ ПЛОМІННІ.
ТОВАРИШУ!
ВИСОТИ СОКОЛИНІ,
ДУХ МОЛОДИЙ, НЕЗБОРНА МІЦЬ —
В ЛЮДИНІ,
ЩО ЯСНО РОЗЦВІТАЄ,
ЯК ВЕСНА.
НАРОДІВ НАШИХ СИЛА ВОГНЯНА —
У ЄДНОСТІ, НЕПОДОЛАННІЙ НИНІ.
О ПАРТІЄ!
З ТОБОЮ ПУТЬ ЯСНА.
ТВОЯ БЕЗСМЕРТНА РАДІСНА ВЕСНА
І В ЛЕНІНІ ЖИВЕ
І В ХО ШІ МІНІ!

ТО ХИУ (В'ЄТНАМ)

Ціна 60 коп.

ІНДЕКС 74089

«РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК»
«ВСЕСВІТ», 1980, № 9, 1—240.